

45325
S E M P O Z Y U M / A T Ö L Y E

TOPLUMSAL TARİHTE ÇOCUK

23 - 24 NİSAN 1993

23
P
74
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınidır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: 0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Kapak Resmi
Şehzade Selim Efendi, 1879
Basil Kargopoulo
(Engin Çizgen Koleksiyonu)

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Sayfa Düzeni
Tarih Vakfı

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Nisan 1994
ISBN 975-333-010-3

TOPLUMSAL TARİHTE ÇOCUK

SEMPOZYUM
23-24 Nisan 1993

Yayına Hazırlayan
Bekir Onur

SEMPOZYUM/ATÖLYE 2
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Sunuş	1
Katılanlar	9

BİRİNCİ BÖLÜM

Mine Tan	
Çocukluk, Dün ve Bugün	11
Çiğdem Kağıtçıbaşı	
Türkiye’de Değişen Aile ve Çocuğun Değeri	31
Selçuk Erez	
Çocuğun Oluşumu Konusundaki Düşüncelerin Tarihsel Gelişimi	39
Emin Başaranbilek	
Arkeolojik Eserlerde Çocuk	44

İKİNCİ BÖLÜM

Özdemir Nutku	
Osmanlı Şenliklerinde Çocuk	59
Marianna Yerasimos	
16.-19. Yüzyılda Batı Kaynaklı Gravürlerde Osmanlı	
Çocuk Figürleri	67
Engin Çizgen	
Osmanlı Dönemi Fotoğraflarında Çocuk	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Fatih Erdoğan	
Toplumsal Tarihimizde Çocuk Edebiyatının Yeri	85
Sevda Şener	
Türk Tiyatrosunda Çocuk	92
Sönmez Taner	
Reklamlarda Çocuk İmajı	101
İsmet Kür	
Sürelî Çocuk Yayınlarına Genel bir Bakış (1869-1928)	109

İsmail Kaya	
Cumhuriyet Dönemi Resimli Çocuk Kitaplarında Çocuk İmajı	115

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sabiha Tansuğ	
Bebek ve Çocuk Giysileri	127
Fusun Kılıç	
Eyüp Oyuncakçılığı ve İstanbul Belediyesi'nin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu	132
Giovanni Scognamillo	
Beyoğlu Oyuncakçıları	139
Metin And	
Kültürler Kavşağında Oyun ve Oyun Nesnelerinin Tarihi	144

SUNUŞ

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından birlikte düzenlenen Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyumu 23-24 Nisan 1993 tarihlerinde Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde yapıldı. Sempozyum süresince konuyla ilgili bir de sergi düzenlendi. Dört oturumda on yedi bildirinin sunulduğu toplantıda ana izlek çocukluğun toplumsal tarihiydi. Ülkemizde ilk kez yapılan bu bilimsel toplantının amacı tarih boyunca dünyada ve ülkemizde ortaya çıkan çocukluk anlayışlarını irdelemektir.

Toplantıda yer alan konular çocukluğun toplumsal tarihi incelemele-
rinde başvuru belge ve nesne türlerine göre seçildi. Bilindiği gibi, toplumsal tarih her türlü belgeyi ve nesneyi tarihsel yorum amacıyla kullanabilmektedir. Çocukluk alanında en çok başvuru nesneler çocuk giysileri, fotoğrafları, oyunları, oyuncakları, çocuk edebiyatı ve çocuk tiyatrosu ürünleridir; ayrıca eski gravürlerden, minyatürlerden, gazetelerden, televizyon programlarından yararlanılmaktadır. Biz de toplantıda bütün bu nesnelerden ve basılı malzemedan yararlandık. On yedi bildirinin bir kısmına dia gösterileri de eşlik etti. 1995'te aynı konuları bu kez Ankara'da ve uluslararası düzeyde tartışmayı planladığımızı da belirtmeliyim.

Sempozyumun ve serginin düzenlenmesine İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Tarık Zafer Tunaya Kültür Merkezi Müdürlüğü, Şehir Müzesi Müdürlüğü, Atatürk Kıtaphı, İslam Eserleri Müzesi katkıda bulundu. Tarih Vakfı'ndan Canset Aksel ve arkadaşları sempozyum ve sergi için yoğun çaba gösterdiler. Vakıf Genel Müdürü Orhan Silier başından itibaren konunun en büyük destekçisiydi. Başta Büyükşehir Belediyesi olmak üzere hepsine teşekkür borçluyuz.

Prof.Dr.Bekir Onur'un yönettiği birinci oturumda Prof.Dr.Mine Tan "Çocukluk: Dün ve Bugün", Prof.Dr.Çiğdem Kağıtçıbaşı "Türkiye'de

Değişen Aile ve Çocuğun Değeri”, Prof.Dr.Selçuk Erez “Çocuğun Oluşumu Konusundaki Düşüncelerin Tarihsel Gelişimi”, Emin Başaranbilek “Arkeolojik Eserlerde Çocuk” başlıklı bildirilerini sundular. Prof.Dr.Mübeccel Kıray’ın yönettiği ikinci oturumda Prof.Dr.Özdemir Nutku “Osmanlı Şenliklerinde Çocuk”, Marianna Yerasimos “16-19. Yüzyılda Batı Kaynaklı Gravürlerde Osmanlı Çocuk Figürleri”, Engin Çizgen “Osmanlı Dönemi Fotoğraflarında Çocuk” konulu konuşmalarını yaptılar.

Prof.Dr.İpek Gürkaynak’ın başkanlığındaki üçüncü oturumda edebiyat, tiyatro ve basın-yayın ürünleri incelendi. Fatih Erdoğan “Toplumsal Tarihimizde Çocuk Edebiyatının Yeri”, Prof.Dr. Sevda Şener “Türk Tiyatrosunda Çocuk”, Sönmez Taner “Reklamlarda Çocuk İmajı”, İsmet Kür “Türkiye’de Süreli Çocuk Yayınlarına (1869-1928) Genel Bir Bakış”, Doç.Dr.İsmail Kaya “Cumhuriyet Dönemi Resimli Çocuk Kitaplarında Çocuk İmajı” konularını tartıştılar. Prof.Dr.Zafer Toprak’ın başkanlığındaki son oturumda yeniden nesnelerin çözümlemesine dönüldü. Sabiha Tansuğ “Bebek ve Çocuk Giysileri”, Füsun Kılıç “Eyüp Oyuncakçılığı ve İstanbul Belediyesi’nin Eyüp Oyuncakları Koleksiyonu”, Giovanni Scognamillo “Beyoğlu Oyuncakçılığı”, Gökhan Akçura “Evvel Zaman Bisikletleri”, Prof.Dr.Metin And “Kültürler Kavşağında Oyun ve Oyun Nesnelerinin Tarihi” konularını incelediler. (Akçura’nın bildirisi ayrıca kitap olarak yayınlandığı için burada yer almıyor.)

Sempozyum sırasında düzenlenen sergide Binnaz Toprak’ın bebek ve kukla koleksiyonu, Sabiha Tansuğ’un çocuk giysileri koleksiyonu, Prof.Dr.Selim Küsefoğlu’nun bebekevi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Oyuncak Müzesi’ne ait oldukça eski yerli teneke ve tahta oyuncaklar, yabancı oyuncak müzelerinin posterleri sergilendi ve büyük ilgi topladı. Bu sergide de temel amaç çağlar boyunca değişim gösteren çocuk kültürünün izlerini gözler önüne sermekti.

Bugün anladığımız anlamdaki özel, korunan, yetişkinlerin sorunlarından ve sorumluluklarından uzak tutulan çocuk anlayışı çağdaş Batı toplumuna özgüdür ve yüzyılların ürünüdür. Çocuğun tarih boyunca her zaman böyle görülmediğini biliyoruz. Çocukluk anlayışımızı biçimlendiren etkenler insan doğasına ve toplum düzenine ilişkin genel inançlarımızdır. Bu inançlar çocukları nasıl ele almamız, nasıl büyütmemiz ve eğitmemiz gerektiğini de belirlerler. Bunların izlerini bu sempozyumda çözümlenen konularda ya da düzenlenen sergide yer alan nesnelerde görmek olanaklıydı. İşte bu izlere bakarak gelecekteki çocuk anlayışlarımızı da kestirebiliriz. Zaten temel amacımız da geçmişe bakarak geleceğe ışık tutmaktır.

Geleceğin biliminde çocukluğun tutacağı yerin ağırlığı şimdiden hissedilmektedir.

Oslo Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyelerinden Ivar Frones,¹ günümüzde toplum bilimlerinde çocuklara ve çocukluğa gitgide daha fazla ilgi duyulduğunu belirtmektedir. Frones'e göre, çocukluğun tarihi, sosyolojisi, antropolojisi yeni araştırma alanları olarak ortaya çıkmaktadır; çocuklar ve çocuk anlayışları ekonomik çözümlemelerde önem kazanmaktadır; yaşam evreleri ve kuşaklar siyasal bilimlerin ilgi alanına girmeye başlamaktadır; çocuk edebiyatı, çocuk oyunları, kitle iletişim araçları çocukluğun kültürel bağlamda yeniden kurulması amacıyla incelenmektedir; tıp, modern çocukluk yaşantısının çocuk sağlığı üzerindeki sonuçlarıyla ilgilenmektedir; çocuk hakları ve çocukların toplumsal konumları hukuk alanında önem kazanmaktadır, vb. Bugünün bilimlerine yansıyan bütün bu gelişmelerin yüzyılların ürünü olduğu bilinmektedir.

Çocukluğun toplumsal tarihinin bilimsel çalışmalara konu olması, Fransız araştırmacı Ariès'in² bugün klasikleşmiş ünlü kitabıyla başlamıştır. Alanın daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde hızla genişlediğini görüyoruz. Günümüzde çocuklukla ilgili tarih araştırmalarının çoğalması, tarihçinin -geleneksel yaklaşımın aksine- toplumun sıradan üyelerine ilgi duymasıyla açıklanmaktadır. Batı'da çocukla ilgili toplumsal tarih çalışmaları son otuz yıldan bu yana hız kazanmış, konu tarihçilerin yanında sosyologların ve psikologların da ilgisini çekmiştir. Örneğin son on yıldır bütün gelişim psikolojisi kitapları çocukluğun tarihine mutlaka bir bölüm ayırmaktadır. Hatta Amerikalı psikolog Berstelmann³ gelişim psikolojisinin tarihsel bakış açısını şimdiye kadar ihmal etmiş olmasını şaşkınlıkla karşılamaktadır. Çünkü gelişimin, yani temelde değişimin olduğu her yerde tarihsel bakış açısına da gereksinme vardır. Tarihsel açıdan bakıldığında şunu görüyoruz: Çocukluk ya da çocuk kavramı doğal bir gerçeklik değil, toplumsal-kültürel bir yaratıdır ve tarih içinde gelişmiştir. Ortaçağ'da Batı toplumlarında çocukluk ayrı bir gelişim dönemi değildi; çocuk yetişkinlerle iç içe yaşıyordu. Yetişkinin minyatür bir örneği sayılan çocuklar yetişkinlerle aynı giysileri giyiyor, aynı besinleri yiyor, aynı oyunları oynuyorlardı. Dönemin resim ve heykel sanatı örneklerinde bu durum açıkça görülmektedir. İlginç olan nokta, Batı toplumlarındaki bu durumun bizde de aynı biçimde ortaya çıkmasıdır. Bunun yorumlanması bu alandaki çalışmaların ilginç tartışmalarından biri olacaktır. Örneğin Haluk Şehsuvaroğlu⁴ "Eski asırlarda çocuk kıyafetlerinin kendine mahsus fazla bir özelliği yoktu. Kız ve erkek çocuklar tıpkı büyükler gibi giyinirdi"

demektedir. Çocukla yetişkinin aynı yaşamı paylaşması bizde yalnızca geçmişte değil, yakın zamana kadar kırsal yörelerde de tam anlamıyla geçerliydi. Yaşar Kemal'in⁵ şu sözleri bunun kanıtıdır: "Bana hiçbir zaman çocukmuşum gibi köyde kimse davranmadı. Başka çocuklara da. Ben köyden ayrılp şehre düşünce çocukların çocuk olduğunu anladım." Günümüzde özellikle gelişmiş toplumlarda bu birlikteliğin bozulduğunu, kurumsallaşan çocukluğun yetişkinlerin dünyasından uzak düştüğünü görüyoruz. Bunun iyi mi kötü mü olduğu ayrı bir tartışma konusudur, ama yarını da belirleyeceği için bunun sonuçlarını irdelemek zorundayız. Çünkü artık biliyoruz ki, hem çocukluk yaşantısı, hem de çocukluk kavramı yüzyıllar boyunca değişim göstermiştir, bugün de değişmektedir. Bu değişimi saptamadan, yani dünden bugüne nasıl bir çocukluk imajı, kavramı, anlayışı ürettiğimizi ortaya koymadan geleceğe bakamayız.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, çocukluğun toplumsal tarihinin araştırılması genellikle Ortaçağ'dan başlatılmaktadır. Ortaçağ'da bugün bildiğimiz anlamda bir çocukluğun olmadığı görülüyor. Yetişkinlerin dilinde çocuğu anlatacak ayrı sözcükler bile yoktu. Çocuğun yedi yaşına gelmesine kadar süren bir bebeklik dönemi vardı. Çocuklar bu yaştan itibaren yetişkinlerin dünyasına giriyorlardı. Bu bilgiyi Ortaçağ'a ait birçok belgeden, nesneden, üründen çıkarabiliyoruz. Örneğin, Ortaçağ'da çocukların kendilerine özgü giysileri, oyunları, oyuncakları yoktu; çocuklar yetişkinlerin bütün etkinliklerini, giysilerini, oyunlarını, eğlencelerini paylaşıyorlardı. Toplum bugünkü gibi çocukları yaşa ya da psikolojik gelişim evresine göre ayırmayı bilmiyordu henüz. (Konunun ayrıntılarını kitabımızda yer alan bildiri-lerde bulacaksınız.)

Batı Avrupa'da çocukluk anlayışında önemli bir değişim 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıktı. Çocukluğun ayrı bir yaşam dönemi haline gelmesi; ekonominin tarımdan sanayiye kayması, orta sınıfın gelişmesi, ailenin yapısının ve rolünün değişmesi, çocuk ölümlerinin azalması, boş zamanların artması, anababa-çocuk ilişkisinde duygusal bağın önem kazanması gibi nedenlere bağlıdır. Aydınlanma çağında filozoflar çocukluk anlayışında ve çocukların eğitiminde yeni görüşler ileri sürdüler. Böylece farklı, kendine özgü, durağan değil gelişen bir çocukluk anlayışı ortaya çıktı. Kısacası, insanoğlu çocukluğu keşfetti. Aslında çocuk hep vardı, ama çocukluk yeniydi. Aynı anda çocuk bilimsel araştırmanın konusu olmaya da başladı. Bugün çocukluğu, ergenliği, yetişkinliği birbirinden ayırıyoruz. Gelişimin böyle dönemlere ayrılmasının "biyolojik" ve "sosyal" gerekçeleri var. Örneğin, erinlik dönemindeki cinsel olgunlaşma çocukluğun sona er-

mesinin biyolojik belirtisi sayılıyor. Toplumsal açıdan dilde anlamlı konuşmanın başlaması bebekliğin bittiğini, çocukluğun başladığını gösteriyor, vb.

Çocukluk anlayışının ve yaşantısının değişmesi en çok eğitim alanında kendini belli etmektedir. (Toplum artık eğitilmiş işgücüne gereksinim duyuyordu.) Aynı bir çocukluk kavramının ortaya çıkmasıyla okula giden çocukların sayısı arttı; daha önemlisi, okullar yaşa göre ayrıldı. Ortaçağda çocuklar, ergenler ve yetişkinler bir arada öğrenim görüyorlardı. Çocukluk kavramı geliştikçe okul da çocuğun gelişim dönemine göre derecelenmeye başladı. 6-12 yaşındakilerin okula gitmesi çocukları yetişkinlerin istemlerinden koruyordu. Çocuklar için ayrı oyun oynama, yeni beceriler geliştirme özgürlüğü doğmuştu. Çocuğun anababanın malı gibi görüldüğü çağlar geride kalmıştı.

Çocukluğun hiç tanınmadığı bir çağdan, hukuksal, toplumsal, eğitsel kurumlar içinde korunmaya alınan bir çocukluk kavramına geçiş tam dört yüzyıl sürmüştür. Çocukluğun kurumsallaşmasının ilk evrensel belirtisi ilköğretim yaşantısıdır, en son göstergesi de “Çocuk Hakları” hareketi.

Ne var ki, çocukluğun serüveni burada bitmiyor. Geçmişte yetişkinlikle birleşik olan çocukluğun, sonra ayrılmışken, şimdi yeniden birleşmekte olduğu ileri sürülmektedir. Bukatko ve Daehler’e⁶ göre, çocuklukla yetişkinlik arasındaki göreceli ayırımın erozyona uğradığını ve Aydınlanma çağı öncesinin bu iki karakteristik dönemi arasındaki sınırların belirsizliğine geri dönüldüğünü belirten yazarlar vardır. Kurumsallaştırılmış, korunmuş bir çocukluğun (“yetişkinleştirilmiş çocukluk”) gözle görünür kanıtı günümüzde çocukların ve yetişkinlerin giyimlerinin, yiyeceklerinin, oyunlarının yeniden birleşmesidir. Çocuklar yetişkinlerin blucinlerinin minyatür çeşitlerini, spor ayakkabılarını, moda giysilerini, aksesuarlarını kullanmaktadırlar. Öte yandan, öncelikle çocuklar için düşünülmüş video oyunları, *fast-food* restoranları yetişkinleri de çekmektedir. Kısacası, eskiden iki yaş grubunu birbirinden ayıran birçok etkinliğin ve geleneğin şimdi paylaşıldığı gözlemlenmektedir. (Bu konunun ayrıntılarını da kitabımızda bulacaksınız.)

Bukatko ve Daehler’e göre daha da önemlisi, eskiden yalnızca yetişkinlerin dünyasında bulunan pek çok sorunu bugün çocukların da yaşıyor olmasıdır. Alkolizm, uyuşturucu kullanımı, cinsel ilişki, şiddet suçları çocuklar ve ergenler arasında da artmaktadır. Öte yandan, anababaların çoğunun boşandığı bir çağda çocuklar anababalarına duygusal destek sağ-

lamaya zorlanmaktadır; yani geleneksel roller tersine dönmektedir. Bu gelişmelere yol açan etkenlerden biri de kitle iletişim araçlarıdır; basın-yayın organları çocukları suçun, şiddetin, cinselliğin vazgeçilmez konusu yapmaktadır. Yine aynı yazarlara göre, çağdaş toplum çocukları daha erken yaşlarda daha fazla şey yapmaya ve başarmaya zorlamaktadır. Çocuklar okulda, sporda başarılı olmaya gitgide daha erken yaşlarda itilmektedir. Çocukların artık çocuk olmaya, oyun oynamaya, baskıdan uzak yaşamaya zamanları ve fırsatları olmamaktadır.

Bukatko ve Daehler güncel soruyu bir kez daha sorup şu sonuca varıyor: “Çocukluk ortadan kalkıyor mu? Çoğumuz, büyük olasılıkla çocukları hâlâ toplum içinde özel bir yerde tuttuğumuzu ve onları yaşamın zalim gerçeklerinden koruduğumuzu söyleyecektir. Dahası, toplumun kaynaklarının önemli bir bölümü hâlâ eğitim, tıbbi bakım, toplumsal hizmet biçiminde çocuklara ayrılmaktadır. Yine de, bazı çocukların yetişkinlerin dünyasına çok erkenden girdiklerine kuşku yoktur. Bunu yapmalarının bedelini -çocukların kendilerine ve topluma mal olan bedeli- ciddi bir biçimde ele almamız gerekmektedir.”

6 Türkiye’de çocukluğun tarihiyle ilgili çalışmalar çok yeni. Henüz kendi çocukluğumuzun tarihini yazabilmiş değiliz. Türkçe’de bulabileceğimiz çok az yayın da Batı kaynaklı bilgileri içeriyor. Demek ki hem bu alandaki yabancı yayınları dilimize aktarmak, hem de kendi araştırmalarımızı yapıp yayınlamak zorundayız. Bu kitabı bu alanın öncüsü olması dileğiyle sunuyoruz.

Bu kitabın “ilk” olmanın erdemlerini ve kusurlarını taşıdığını söyleyebiliriz. Elinizdeki yapıt, hem toplumun sıradan üyelerine ilgi duyan bir tarih anlayışının henüz ülkemizde az rastlanan örneklerinden biri, hem de dilimizdeki ilk çocukluk tarihi kitabı olması açısından önemli sayılmalıdır. Ayrıca, Tarih Vakfı’nın çocukluğun tarihiyle ilgili bu çalışmaları ve yayınları gelecekte de sürdüreceğine inanıyoruz.

Bekir Onur
Ankara, Aralık 1993

KAYNAKLAR

- 1 Frones, Ivar (1993). "Changing Childhood", *Childhood*, Cilt 1, No:1.
- 2 Ariès, Philippe (1960). *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Plon, Paris.
- 3 Berstelmann, L.J. (1983). "Children before Psychology", P.H. Mussen (yay), *Handbook of Child Psychology*, Wiley, New York.
- 4 Şehsuvaroğlu, H.N. (1961). *Çocuk Elbiseleri Sergisi*, Topkapı Sarayı Müzesi Yay., İstanbul.
- 5 Kemal, Yaşar (1993). *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor*. Toros Yay., İstanbul.
- 6 Bukatko ve Daehler (1992). *Child Development*, Houghton Mifflin Comp., USA.

TOPLUMSAL TARİHTE ÇOCUK SEMPOZYUMU
23-24 NİSAN 1993
TARIK ZAFER TUNAYA KÜLTÜR MERKEZİ
İSTANBUL

Oturum Başkanları

Prof.Dr Bekir Onur
Prof. Dr. Mübeccel Kıray
Prof. Dr. İpek Gürkaynak
Prof. Dr. Zafer Toprak

Sempozyum Sekreteri

Canset Aksel

Katılanlar

Gökhan Akçura
Metin And
Emin Başaranbilek
Engin Çizgen
Fatih Erdoğan
Selçuk Erez
Çiğdem Kağıtçıbaşı
İsmail Kaya
Füsun Kılıç
İsmet Kür
Özdemir Nutku
Giovanni Scognamillo
Sevda Şener
Sönmez Taner
Sabiha Tansuğ
Marianna Yerasimos

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇOCUKLUK: DÜN VE BUGÜN

PROF.DR. MİNE TAN

*Ankara Üniversitesi
Eğitim Bilimleri Fakültesi*

20. yüzyılın egemen çocuk paradigması üç temel varsayıma dayanır:

1. Çocuklar, yetişkinlerden farklıdır; ya da çocuklar özel bir biyolojik kategori oluştururlar.

2. Çocukların yetişkinliğe hazırlanması -yetiştirilmesi- gerekir; ya da yetişkinlik bir kazanımdır.

3. Çocukların yetiştirilmesi sorumluluğu yetişkinlere aittir. J. Piaget, K. Horney, J. Bruner, H. S. Sullivan, L. Kohlberg gibi çağdaş psikologların da; F. Froebel, J. Pestalozzi, M. Montessori, A. Gesell ve A. S. Neill gibi pedagogların da bu paradigmadan etkilendiği görülüyor.¹

20. yüzyıl çocuk paradigması 18. yüzyıl Aydınlanma'sından, bir yandan Rousseau'dan, bir yandan da Locke'tan esinleniyor. J.J. Rousseau'nun *Emile*'de (1792) yansıyan ve "Romantik Çocuk Anlayışı" diye nitelenen görüşleri iki önemli vurgu taşıyor: Çocuğun yalnız şu ya da bu amaç için değil, kendi başına önemli olduğu, yetişkinden farklı, özgün ve değerli psikolojik özellikler taşıdığı. Ve, çocukluğun doğaya -tabiat haline- en yakın yaşam evresi olduğu.

Rousseau'ya göre, çocuk vahşi bir çiçektir. Çocuğun kendiliğindenliği, doğallığı, sevinci ve saflığı yüceltilmesi gereken özelliklerdir. Eğitim, çocuğun organik ve doğal gelişimini bozmayacak biçimde verilmelidir. Rousseau'ya göre aslında eğitim bir tür eksiltme sürecidir, yetişkindeki kusurların nedeni de hatalı eğitimden kaynaklanır.

J. Locke'un "Protestan Çocuk Anlayışı" diye bilinen görüşü ise çocuğu geleceğin yurttaşı -büyük olasılıkla işadama- olarak imgeler. *Some Thoughts Concerning Education*'da (1693) Locke, çocuğun düşünsel gelişimini ve özdenetimini bu modele göre gerçekleştirecek bir yetiştirme biçimi önerir. Zihni doğuştan bir *tabula rasa* olarak gördüğü için de, üstüne yazılacak olanlardan sırasıyla anne-babaları, öğretmenleri ve devleti sorumlu tutar. Dolayısıyla, çocuğun bilgisizliği, kabalığı, suçu kendisinin değil, büyüklerinin sorumluluğuna girecektir. Locke eğitimi bir ekleme süreci olarak algılar, buna göre uygar yetişkini biçimlendirecek, yetiştirecek olan süreçtir eğitim.²

19. yüzyıldan 20. yüzyıla ve Atlantik'i aşarak Amerika'ya yayılan bu görüşler Batı'da çocuklara yönelik siyasaların ve eğitim anlayışlarının biçimlenişinde önemli rol oynamıştır. Çocuğun doğal yapısını bozmadan, toplumsal değişme ve gelişmeden kaynaklanan istemlerle uzlaştırmak yetiştirilmesi, bu bağlamda ele alınan öncül sorunlardan biri olmuştur.

19. yüzyıl sonunda J. Dewey'nin *The School and Society* ile felsefe, S. Freud'un *The Interpretation of Dreams* ile psikoloji alanında aynı soruna yöneldikleri görülmektedir. İkisi de 1899 yılında yayımlanan bu çalışmaların Batı'da, 16. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan çocukluk anlayışlarının sentezini oluşturduğu ve 20. yüzyılın çocuklukla ilgili tartışmalarını biçimlediği ileri sürülmüştür.³

Freud, bilimsel çerçevede, çocuk zihninin bir yapısı ve içeriği olduğunu, çocuğun cinselliğinin, karmaşalar ve içgüdüsel psişik dürtülerle yüklü bulunduğunu göstermiştir; yetişkinliğe geçiş sürecinde çocuk, bunları yenmek, aşmak, bastırmak çabasıdadır. Dolayısıyla Freud, Locke'a karşıt ve Rousseau'ya benzer olarak zihnin doğuştan boş bir levha olmadığını düşünmektedir. Doğal gerçekler göz önüne alınmadığı takdirde kişilik bozukluklarının ortaya çıkması beklenebilecektir. Fakat Freud, çocukla anne-babası arasındaki ilk etkileşimlerin yetişkin kişiliğini belirlemedeki önemini göstererek Rousseau'ya karşı ve Locke'a benzer tavır almaktadır.

Dewey de felsefi çerçevede, çocuğun ruhsal gereksinmelerinin, gelecek açısından değil, "şimdi ne olduğu" açısından ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Dewey'e göre, çocukluğun gerçek içgüdüleriyle gereksinimlerini benimser ve yalnızca bunların ortaya çıkarılıp geliştirilmesine çalışırsak, yetişkin yaşamının disiplini ve kültürü de kendiliğinden gerçekleşecektir.⁴

Bu tartışmaların ışığında "kendi toplumumuzda geçerli olan çocukluk anlayışı nedir?" sorusu ortaya çıkıyor. Sorunun yanıtlanması ise kuşkusuz

resmi, hukuksal belge ve düzenlemelerden bilim, sanat ve yazın alanlarındaki veriler dağarcığına uzanan çok boyutlu araştırmalara gerek gösteriyor. Böylesine bir girişim, önümüzdeki bildirinin sınırlarını aşmakta. Ancak, çok tereddütlü ve yüzeysel bir başlangıç niteliğinde bile olsa bu konuya kısaca değinmeden geçemiyoruz. Ve toplumumuzda çok uzun süre, yaygın olarak benimsenmiş düşünüş kalıplarından olan dinsel inanışlarımızda çocukluğa bakmaya çalışıyoruz.

Çocukluk, İslamiyet'te geniş ve ayrıntılı olarak ele alınan konulardan biridir. Kuran ve Sünnet'te, buluş yaşına kadar çocuğun "mükellef" sayılmamış olması nedeniyle, İslam düşünürlerinin başlangıçtan beri çocukla ilgili konuları bağımsız bir inceleme alanı haline getirdikleri gözlemlenmiştir.⁵ Çocuk hakkındaki hükümlerle dinsel konuları ele alan *Câmiu Ahkâmı's-Sığar*'ın yazarı Estruşeni'nin (ölümü Hicri 632) kendinden önceki kitaplara yaptığı göndermelerden, bu tür çalışmaların daha önceden beri yapılageldiği anlaşılmaktadır. İbnu Sahnûn'un (öl. Hicri 240) *Âdâbu'l Muallimin*, Kaabisi'nin (öl. Hicri 403) *Risâletu'l Muallimin*, Zernûcî'nin (öl. Hicri 593) *Tâlimu'l-Müteallim li-Tariki't-Taalüm* adlı yapıtları çocuk eğitimi ve öğretimiyle ilgili konulara ayrılmıştır.⁶

İslam uygarlığının çocuğun fiziksel gelişimi, psikolojisi, hastalıklarının tanı ve sağaltımı konusunda da zengin ve ayrıntılı bilgilere sahip olduğu bilinmektedir. A. Gladi, bu birikimin büyük çapta Helenistik kökenli olduğunu, ancak pediatrik, pedagojik ve etik çalışmalarını çevirmek ve kendi bilgi dokularına özümsemek suretiyle, Müslümanların bunları kendi kültürlerinin bir parçası haline getirdiklerini ileri sürmektedir.⁷ İbn Sîda sözlüğü Arapça'da bebek, çocuk ve bunların gelişimiyle ilgili olayları betimleyen kırk kadar terim içermektedir. Bu da çocukların ve gelişimlerinin özelliği konusundaki bilinçliliğin kökenlerinin yerli Arap kültüründe saklı olabileceğini düşündürmektedir.⁸

Müslüman inancının başat kaynaklarını oluşturan ayet ve hadislerde, çocukluğun yetişkinlikten farklı ve özel bir "biyolojik" evre olduğunu, yetişkinliğe ancak belli bir hazırlık ve yetiştirme sonucunda ulaşıldığını, çocuğun yetiştirilmesindeki esas sorumluluğun yetişkinlere verildiğini gösteren ifadeler yer alıyor. Bunlardan çocuğun -Rousseau'da izlediğimiz gibi- yaratılıştaki bazı özelliklerle donatıldığı sonucuna varılabiliyor. Bu özelliklerin en önemlileri de Müslüman ve günahsız olmaktır. Rûm suresindeki "kendini Allah'ın insanlara yaratılıştaki verdiği dine ver", ve Peygamber'in bir hadisindeki "her doğan İslam fıtratı üzere doğar, sonra annesi, babası onu Yahudileştirir, Hristiyanlaştırır veya Mecusileştirir"⁹ ifadeleri bu yo-

ruma destek vermektedir. Öte yandan, ölen çocukların masum ve günahsız oldukları için cennete gideceklerine, mezarda sorguya çekilmeyeceklerine inanılır. Bu nedenle de örneğin, çocuk cenazesi mezara konulduktan sonra talkın verilmez.¹⁰ İslamiyet'te çocuğun ileride sahip olması istenilen bazı özellikler ve huylar için doğum öncesinde önlem alma gereğine inanılması da aynı doğrultuda yorumlanabilecektir. Bu önlemler, dindar ve asaletli kadın seçiminden başlayarak cinsel ilişki ve hamilelik sırasındaki davranışlara kadar ayrıntılı olarak belirlenmiştir.¹¹

Müslümanlıkta çocukluktan (*tufuliyyet*) yetişkinliğe geçiş bazı biyolojik koşulların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Buluş, çocukluğun bitişini belirler. Bu bağlamda “buluşa erinceye kadar çocuktan... kalem kaldırılmıştır” (yaptıklarından sorumlu değildir) hadisi önemli görünmektedir. “Normal bir çocuğun himayeye muhtaç olduğu devre doğum-buluş arası” olarak belirlenmekle birlikte bu devrenin her aşaması bir sayılmamıştır.¹² Çocuğa götürülecek hizmet ve korumanın özelliğine göre süt devresi ile temyiz yaşına kadar olan devre ve temyizden buluşa kadar olan devreler ayrı ayrı ele alınmaktadır. Doğumundan süttten kesilinceye kadar (*sabiyy*), süttten kesilme ile yedi yaş arası (*gulâm*), yedi ile on yaş arası (*yâ-fi'î*) ve on ile on beş yaş arası (*hazver*) çocuğa ayrı adlar verilmektedir.¹³ Yedi yaşına kadar olan çocukların “gayri balığ ve gayri mümeyyiz” sayılarak ceza sorumluluğu dışında bırakılmalarına karşılık, yedi-on beş yaş arasındakiler ta'zir denilen bir ceza ve eğitim uygulamasına uğrarlar.¹⁴ Bu nedenle de İslam'da yetişkinliğe geçişin yalnız biyolojik ve ani bir süreç olmadığı, aynı zamanda toplumsal-kültürel ve aşamalı bir süreç olduğu düşünülebilecektir.¹⁵ Bu açıdan özellikle dil ya da sözlü ifade yeteneğinin kazanılması önem taşımaktadır. Çünkü “temyiz” aşaması, genelde “söylenenleri doğru olarak anlayıp, doğru olarak cevap verme halinin çocukta istikrar bulduğu safha” olarak tanımlanmakta ve başlangıcı ortalama olarak yedi yaş kabul edilmektedir.¹⁶ Dolayısıyla, yetişkinlik tümüyle kendiliğinden gerçekleşen bir durum değil, bir hazırlık ve yetiştirme sonucunda gerçekleşen kazanım niteliğindedir. Ve bu kazanımda esas sorumluluk tüm ayrıntılarıyla belirlenerek yetişkinlere verilmiştir.

Can, mal, eğitim yönlerinden çocuğun korunması velayet haklarıyla düzenlemeye alınmıştır. Temyiz-buluş yaşları arasında çocuğun velisi tarafından istihdamının koşulları belirlenerek meslek öğrenme ve okula gitmeden alıkonulmasının önleniği,¹⁷ bu tür düzenlemelerin de İslam kültüründe çocukluğun süresini uzatmaya yardım ettiği ileri sürülmüştür.¹⁸ (Aşağıda görüleceği gibi P. Ariès, Ortaçağ Avrupa'sındaki kısa çocuklu-

ğün en önemli nedenlerinden birini eğitim kurumlarının bulunmayışına bağlamaktadır).

Hadislerde genel olarak kız çocuklardan söz edilmeyişi dolayısıyla bu düzenlemelerin onlara ne ölçüde uygulanabildiği özel bir ilgi konusudur. Öte yandan, çocukları kapsayan kuramsal yaklaşımların genelde ne ölçüde uygulandığı ve bu uygulamanın zamana ve yere göre nasıl değiştiği de bilinmemektedir. Ünder ve Güven'in Ankara Karşıyaka ve Cebeci mezarlıklarındaki araştırmalarında, Karşıyaka Mezarlığı'nın çocuklara ayrılan bölümünde altı-yedi yaşa kadar olan çocukların defnedilmiş olduğu saptanmıştır.¹⁹ Buna karşılık aynı çalışma, yedi yaşından küçük bile olsa çocukların da büyüklerin gömüldüğü alanlara defnedilebildiğini belirlemektedir. Sonuç olarak çocuk mezarlığı da, daha çok "yoksul çocuklar mezarlığı" niteliğini kazanmaktadır. Çocuk mezarlığındaki mezarların çoğunun yapılması ya da basit taşlarla çevrili oluşu, buradaki mezar fiyatlarının öteki bölümlükilerin yaklaşık onda biri dolayında bulunuşu bu yargıyı pekiştirmektedir. Oysa, yetişkinlerle aynı alana defnedilen çocukların mezarlarının gerek mimari, gerekse yazıları, değişik kesimlerin çocuk imgeleri ve bunların dışavurumu konusunda ne denli farklılaşabildiklerinin göstergesidir.

Bu tür çıkarsamaların, gömütlük ve gömme uygulamaları konusunda daha kapsamlı, karşılaştırmalı araştırmaları beklediği tartışılmaz. Ancak, toplumumuzdaki çocuk paradigmasının sadece İslami inançlarla belirlenmediğini göstermeleri açısından ilginç ipuçları sağlamakta oldukları görülmektedir.

15

Çocuk Tarihi

Batı'da yerleşik çocukluk paradigması, yüzyılımızın ikinci yarısında alternatif paradigmlar öne süren çocuk tarihi araştırmalarıyla sorgulamaya alınmıştır. Çocuklara dönük tarih araştırmaları, tarih yazma sürecinde beliren taze solukların sonuçlarındandır. Tarihçiler arasında, geleneksel tarihin önemsemediği güçsüz, sessiz, edilgin kitle ve kesimlere yönelen ilgi çocuklara da yansımıştır. Tarihin, seçkinlerin öyküsünü anlatmaktan öte bir şey olması gerektiğini düşünen yeni sosyal tarihçiler sınıf, ırk, cinsiyet, din, kültür ve yaşına bakılmaksızın tüm insan kümelerinin yaşantılarını kuşatan bir tarih yazma çabasına girmişlerdir.²⁰

Bu açıdan bakıldığında çocukların sanıldığı kadar güçsüz ve etkisiz bir kategori olmadığı, salt sayısal olarak bile göz ardı edilemeyecekleri ortaya çıkmıştır.²¹

Toplumsal bilimlerde karşılıklı etkileşim konusundaki bilgi artışı da

çocuklara yönelen ilgiyi körüklemiştir. Çocuklarla yetişkinler arasındaki ilişkilerin tek yönlü otorite ilişkilerinden ibaret olmadığı, çocukların bireysel ve kümesel tepkileriyle yetişkin davranış ve yaşantılarını etkiledikleri ortaya çıkmıştır.

Geçmişteki insan yaşantısının psikolojik boyutuna yönelen ilgi -psikotarihçilik- de çocuğun tarihsel inceleme alanına alınmasını desteklemiştir. Akılcı, faydacı ya da maddeci modeller yerine tarihe biricik, tekil, öznel yaşantılar, mikro ölçekler çerçevesinde yöneliş, bu yaşantılarda daima varolan çocuğun odağa gelmesini sağlamıştır.

Tarihin özel uzmanlık alanlarındaki araştırmaların da çocuklukla ilgili kavram ve uygulamaların devinimini aydınlatan katkıları olmuştur. Özellikle eğitim tarihi, aile tarihi, emek tarihi, kadın tarihi araştırmalarının gelişmesi çocuğun geçmişine ilişkin bilgileri genişletmiştir.²²

Çocuk tarihinde tek bir metodoloji ya da kuramsal yönsemenin egemenliği söz konusu değil. Kaldı ki bu konuda öteki bilim ve araştırma alanlarının da katkısı görülüyor. Psikoloji ve gelişim, ekonomi, toplumbilim, sosyal siyaset, eğitim, tıp ve hukuk araştırmaları da çocukluğun geçmişini aydınlatan veriler getirebiliyor. Antropolojik ve etnolojik araştırmalardan, romanlardan, anılarla özyaşam öykülerinden, dinsel kaynaklardan hem içgörü hem de malzeme sağlama olanağı var. Böylece, çocuk ve çocukluk konusundaki yetişkin tavırlarının değişimi; çocukların yaşam alanlarındaki -ev, okul, sokak- örüntüler; çocukluğun süresini, etkinliklerini belirleyen toplumsal göstergeler; çocuk olmanın nasıl bir öznel yaşantı ve anlam taşıdığı; çocukların toplumsal, ekonomik ve psikolojik işlevleri -örneğin, çocuk işgücünün ekonomiye katkısı, bir tüketici kategorisi olarak çocuk; çocukların sanatsal, folklorik, kültürel ürünlerdeki yansımaları vb.- dikkat odağına giriyor.

Çocukluğun geçmişini incelemek yalnız çocukların değil, hatta anne-baba-çocuk ilişkilerinin de değil, bir anlamda tüm toplumsal-ekonomik-kültürel gerçekliğin göz önüne alınmasını gerektiriyor. Çünkü çocuklar da tıpkı öteki toplumsal kategoriler gibi daha geniş bir sistemin parçası olarak bu sistemden yönelen istemlere hedef oluyor ve sistemin öteki parçalarına etkide bulunuyorlar.²³

P. Ariès ve Yüzyıllar Boyu Çocukluk

Çocuk tarihi konusundaki çalışmaların en ünlüsü Fransız nüfus bilimci ve sosyal tarihçi P. Ariès'in 1960'ta yayınlanan *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien regime* adındaki öncü kitabıdır.²⁴ Bu çalışma çocukluğun

değişmez bir biyolojik olgu değil, toplumsal bir kategori olduğunu ve dolayısıyla tarihsel sürece tabi bulunduğunu ortaya koymuştu. Bununla da kalmamış, çocukluk kavramının 15. hatta 16. yüzyıllardan önce bilinmediğini kanıtlamaya koyulmuştu.

Aslında Ariès çağdaş aileyi inceliyordu. Ancak, bu aile tipinin özgün niteliklerini değerlendirebilmek için uzak geçmişe bakma gereksinimini duymuştu. Öte yandan aile gerçekliğiyle -davranışların betimlenmesi ya da düzenlemeye egemen olan yasalarla- değil, aile düşüncesinin evrimiyle ilgileniyordu. Çocukluk düşüncesiyle aile düşüncesi arasında bir bağlantı kurmuştu. Böylece birinin yardımıyla ötekini kavrayabileceğini düşünüyor ve bu nedenle de ikisini birlikte ele alıyordu. Eski uygarlıkların hemen tümünde sanatın çocuk morfolojisini yadsıdığını saptamıştı. Bir tek Eski Yunan'da çocukluk -Eros tasvirlerindeki gibi- gerçekçi biçimde resimleniyor, Roma dönemine geçişle birlikte çocukluk da öteki Helenistik temalarla birlikte ikonografiden tümüyle siliniyordu.²⁵

Ariès, 10. yüzyılda sanatçıların çocuğu ancak minyatür bir yetişkin olarak görüntüleyebildiklerini belirlemişti. Çocukluk konusundaki bu bilgisizlikten 19. yüzyıldaki çocuk merkezli aileye nasıl gelindiğini izleyebilmek için de yalnız sanatta değil, dilde, edebiyatta, giysilerde, oyunlarda, okulda çocuk kavramının nasıl yansıdığını ilişkin geniş, ayrıntılı, tarihsel örnekler sunuyordu.

Örneğin, uzun geçmişte çocukları tanımlayacak özel sözcüklerin bulunmadığını saptamıştı. 18. yüzyıla kadar Fransızca'da *puer* ve *adolescens* sözcüklerinin birbiri yerine kullanıldığını belirliyor, *enfant* sözcüğünün de her ikisi yerine geçebildiğini söylüyordu. İngilizce'de de bebek anlamına gelen *baby* sözcüğü büyük çocuklara da uygulanabiliyordu. 16. ve 17. yüzyıllar İngiltere'sinde okul çağındaki çocukları tanımlamada kullanılan *baby* sözcüğü 19. yüzyılda Fransızlar tarafından *bébé*'ye dönüştürülerek benimsendiğinde çok küçük çocuklara özel bir ad bulunmuş oluyordu. Ariès, 18. yüzyıl başlarında *Furetière* sözlüğünün "çocuk" terimini bir dostluk, içtenlik, özendirme terimi olarak da tanımladığını görmüştü.²⁶

17. yüzyıla kadar, hatta alt toplum katmanlarındakiler için daha sonraları da çocukluk kavramı, bağımlılık kavramına sarmalanmıştı. Onun için de bir kimsenin çocukluktan çıkması için ekonomik bağımlılıktan kurtulması gerekiyordu. Çocuklukla ilintili oğul, oğlan, küçük vb. sözcükler, gündelik dilde feodal hiyerarşinin alt katmanlarındakilerle, sürekli emir altında yaşayan uşakları, erleri, hizmetkârları belirlemekte de kullanılıyordu.²⁷ Bir anlamda çocuklar, geçici uşaklar sınıfı olarak görülüyordu, ço-

cukluk onları yetişkinliğe hazırlayan bir çıraklık evresiydi. Örneğin, Fransa’da sofra hizmeti alçaltıcı bir iş sayılmıyordu. Genç soylular, başka birçok iş gibi bunu da bir sanat olarak öğreniyorlardı.

Sonuç olarak Ariès, Ortaçağ Fransız toplumunun çocuk imgesiyle pek ilgilenmediği, çocukluğun estetikte olduğu gibi gerçek yaşamda da çabucak biten ve çabucak unutulmuş bir geçiş dönemi olduğu görüşüne varmıştı. Bu kayıtsızlığın, Ortaçağ demografisinin dolaysız, kaçınılmaz sonucu olduğunu düşünüyordu. Çocuk ölümlülüğü ve buna koşut olarak doğurganlık oranlarının yüksek olduğu bu toplumda insanların “olası bir kayıp” diye gördükleri bir şeye fazla bağlılık geliştirebileceklerini düşünemiyordu.²⁸

Ariès’e göre, çocukluğun keşfi süreci 13. yüzyılda başlamış, bunun iz-düşümleri 15. ve 16. yüzyılların sanat tarihinde görülebilmisti. 14. yüzyıldan başlayarak, çocukların sahip olduğu düşünülen ve bugünkü anlayışlarımızla örtüşen özel kişilik, yapı ve şiişsel anlamın sanatta, ikonografide ve dinde dışavurumu yolunda bir eğilim belirmişti.²⁹ 15. ve 16. yüzyıllara gelindiğinde, örneğin, Meryem’in kollarındaki küçük İsa gibi anne-çocuk ilişkisini yücelten resimlerde modern çocuk kavramına benzer yansımalar yer alıyordu.³⁰

Resimde çocuğa yönelen yoğun ilgi, çocukları ve çocukluğu tanımlayan özel bir dilin geliştirilmesi, çocuklar için özel oyuncakların yapılması, büyüklerle çocukların oyunlarının ayrılması, ilk çocuk giysilerinin ortaya çıkması Ariès’e göre hep 17. yüzyıla rastlıyordu. Gene Ariès’e göre, modern çocukluk kavramı temelde burjuvazi ve aristokrasiye özgü bir fenomendi ve öncelikle erkek çocukları kapsıyordu. Alt sınıfların, köylü ve esnafın çocukları için, yetişkinlerden giysi, çalışma ya da oyun açısından hiçbir farkı olmayan eski yaşam biçimi geçerliliğini sürdürüyordu.³¹

Ariès, Ortaçağ toplumunda çocukluk kavramının bulunmadığını söylerken, bunun çocukların terk ve ihmal edildiği, sevilmediği anlamına gelmediğini özellikle vurguluyordu. Ona göre bu kavram, daha çok, çocukluğun kendine has özellikleri -doğası- bulunduğu, bu özelliklerin çocuğu yetişkinden, hatta genç insandan ayırdığına ilişkin bilinçlilikle örtüşüyordu. Ve “Ortaçağ toplumunda olmayan, bu bilinçlilikti. Onun için de çocuk annesinin, dadısının ya da beşiğini sallayan kişinin sürekli gözetimi olmaksızın yaşayabilir hale gelir gelmez yetişkin topluma katılıyordu... Bu yetişkin topluluğunun bize şimdi hayli çocuksu gelmesi topluluğun zekâ yaşıyla ilgili olsa bile” diyordu Ariès, “biraz da fizik yaşından, yani kısmen çocuklarla gençlerden oluşmasından kaynaklanıyor”.³²

Ortaçağ topluluk resimlerinin hiçbiri yoktu ki, bir köşesinde, kadınların boyunlarına sarılmış, geleneksel bir festivalde kendi rollerini yaparken, şövalyelerin uşağı olarak, ya da çırak kıyafetinde çocuklara rastlanmasın.³³ Büyüklele çocukların oynadıkları oyunlar da farklı değildi. Çocukların kâğıt ve talih oyunları oynamaları hoş karşılandığı gibi sedef kakmalardan gravürlere, duvar halılarından takvimlere kadar körebe, saklambaç, karto-pu, koşmaca oynayan yetişkinlere rastlanabiliyordu.³⁴

Ariès, çocukluk kavramının iki değişik boyutta geliştiğini gözlemle-mişti. Kavramın özellikle burjuva ailesi çerçevesindeki gelişiminde çocuk-ların sevilip okşanacak yaratıklar olduğu anlayışı ağır basıyordu. Ancak, gene Ariès'e göre, çocukluk kavramı aile dışındaki çevrelerde ve daha de-ğişik bir biçimlenme de göstermişti. Bu çevreler ise 16. yüzyıl öncesine uzanan ama sayıları pek fazla olmayan bazı din adamlarıyla 17. yüzyılda bunlara katılan hukukçu ve ahlakçılardı. Amaçları disiplinli ve akılcı davra-nışı geliştirmek olan bu sonrakiler (moralistler) de çocukluk olgusuna ilgi duyuyorlardı ama çocukları soylu çevrelerdeki gibi sevimli oyuncaklar ola-rak görmüyorlardı. Çocuğu Tanrı'nın korunması ve düzeltilmesi gereken kırılğan bir yaratığı olarak imgeleyen bu anlayış zamanla aile yaşamına da yansıyordu.³⁵

18. yüzyılda, ailedeki bu iki anlayışa bedensel sağlık ve hijyeni vurgu-layan üçüncü ve yeni bir öge daha eklenmişti. Artık çocuğun yalnız gele-ceği değil, varlığıyla ilgili her şey ilgi konusu olmaya başlıyordu. Çocuk ailenin merkezindeki yerini almıştı.³⁶

Ariès'in Katkısı ve Yankısı

Ariès'e göre Neolitik dönemdeki yaş grupları da, Helenistik çağın *pa-idea*'sı da çocuk dünyasıyla yetişkininki arasında bir fark ve geçiş bulun-duğunu, bu geçişin eğitim ya da yetiştirmeyele gerçekleştirildiğini kabul ediyordu. Ortaçağ uygarlığı bu farkı algılayamamış, dolayısıyla bu geçiş kavramından yoksun kalmıştı.³⁷ Bu nedenle de Ariès, modern çağın ba-şında *eğitim konusundaki ilginin yeniden canlanışını* çocuk tarihindeki dönüşümün esas etmeni olarak görüyordu. Ona göre bu gelişme, kökleri Gerson'a, Paris Üniversitesi'nin 15. yüzyıldaki reformcularına, Ortaçağ sonundaki *college*'lerin kurucularına uzanan 17. yüzyıl Moralistlerinin eseri-ydi. Yaşamın tümüne yayılan bir genel kültür anlayışını benimseyen ve çocuklara özgü eğitimle pek ilgilenmeyen Hümanistlerin aksine Mora-listler, toplumu ahlaksallaştırma çabaları içinde çocukların eğitimini öne çıkarmışlardı. Çocuk basit bir *poupart*, *bambino* ya da insanların sevecen-

likle ama dilediklerince oynayabilecekleri sevimli, komik bir yaratık değildi artık. Ariès'e göre Moralistler çocukluğun saflık ve zayıflıklarını vurgulayarak yetişkinlere bu özelliklerden ilkinin koruyup gözetmek, ikincisini güçlendirmek görevini yüklüyorlardı.

Ahlak disiplininin sağlanması, çocuğun yetişkinlerin kokuşmuş dünyasından korunmasını, bu dünyaya katılabilmek için özel bir işlemden -bir tür karantinadan- geçirilmesini gerektiriyordu. Bu konuda anne-babalara önemli görevler yükleniyor, Tanrı katında, çocukların ruh ve bedenlerinden sorumlu oldukları öğretiliyordu.³⁸ Aile artık, salt isim ve emlak intikalini sağlayan bir kurum olmaktan çıkmış, ahlaksal ve ruhsal işlevler kazanmıştı. Çocukların yaşama hazırlanması da gelişigüzel bir yetiştirmeden, özel bilgi ve disiplin konusu bir süreç olmaya dönüştürülmüştü.³⁹ Ortaçağ'daki gibi, çocukların yetişkinlere çıraklık ederek ve yedi yaşından itibaren başkalarının evlerinde yaşayarak eğitilmesi bu anlayışa uygun değildi. Yeni eğitim anlayışı, Tanrı korkusuna dayalı bir kültür donanımı sağlamayı amaçlayan dinsel okulların (*colleges*) klasik öğretim modeline dayanıyordu. Ortaçağ'da -genç ya da yaşlı- rahiplere özgü bir yer olan okul, böylece çocukluktan yetişkinliğe geçişin, topluma takdimin platformu haline geliyordu. Çocuğun, doğasındaki zayıflıklara yenik düşmesinden kaygılanan anne-babalar da bunu coşkuyla kabulleniyorlardı. Ariès'e göre, aileyle okul el ele vererek çocuğu yetişkin toplumundan çıkarmayı başarmışlardı.

Ortaçağ okullarıyla modern okullar arasındaki en önemli farkı Ariès, sonrakilerin getirdiği disiplin anlayışında bulmuştu:⁴⁰ Disiplin, yalnız okul içinde daha sıkı bir denetim ve gözetimi değil, giderek daha uzun süre okula gitme gereksinimini de anne-babalara kabul ettirdi. Böylece çocukluğun süresini uzattı, hapisane benzeri okullarda soyutladı, uygulamalı eğitimin yerine kuramsal eğitimi geçirdi. Yetişkinliğe geçiş için gereken alıştırma süreçleri niteliğindeki eğitim aşamaları çocuğun yeteneklerine daha az güven duyulmasına yol açtı. Sınıfların ayrılması, çocukların kendilerinden büyük ve akıllı çocuklardan bir şeyler öğrenmelerini engelledi, her çocuğun kendi hızını tutturmasını önledi. Eğitimin, çocukların takvim yaşına göre hiyerarşik olarak düzenlenmesiyle çocukluk ya da gençlik içinde de çeşitli ayrımlar olduğu anlayışına varıldı. Okuma öğretilecek bir insan kategorisi olarak betimlenen bir kategori sonuç olarak, başka açılardan da farklı, özel, biricik bir kategori gibi algılanmaya başlamıştı.⁴¹

Ariès'in araştırması, çocukluğun geçmişi konusunda verimli tartışmalara ve çalışmalara esin kaynağı oldu. Çocukluk-okul-orta sınıf ilişkisi çeşitli yazarlar tarafından, tarihsel bağlamda tekrar tekrar ele alındı. Ortaçağ-

ğın, çocukları yaşam gerçeklerini çok erken yaşta paylaşmaya zorlayan ekonomisi; ikametgâh biçimleri; çıraklık, hizmetkârlık, sanat ve beceri öğretimi gelenekleri incelendi.⁴² Ortaçağ portrelerindeki yaşlı görünüşlü, yetişkin kılıklı çocuklara bakan tarihçiler, “o günlerde hiç çocuk yok muydu?” sorusuna yanıt aradı.⁴³

Ariès’i izleyenlerden örneğin J. Gélis, 15. yy sonlarına doğru anne-babalarla çocuklar arasındaki ilişkilerin yeniden biçimlenişini, eski dayanışmaların çözülüşüne ve karı koca çıkarlarının soy-sop çıkarlarından, bireyin çıkarlarının grubunkinden ayrılmasına bağlıyordu.⁴⁴ Gélis’e göre, aslında Avrupa’da 19. yüzyıla kadar yer yer egemenliğini sürdüren Ortaçağ Naturalist yaşam felsefesine göre aile, yaşayanlarla ölülerden oluşan bir bütün, çocuk da bu bütünün sürekliliğini sağlayan halkaydı. Kırsal yaşam biçiminin egemen olduğu bu toplumsal bağlamda tüm bereketin ve özellikle de insan türünün yenilenmesinin kaynağı Toprak Ana’ydı. Toprağın altındaki ecdat ruhları, torunlarından birinde yeniden doğmak umudu içinde bekleyiyordu. Üreme çağındaki yetişkinler de geçmiş ve gelecek arasındaki bağlantıyı oluşturunyorlardı.⁴⁵

Bu tür bir yaşam ve kuşak sürekliliği içinde çocuk, komünal stokun bir uzantısı, zamanı aşan kolektif bedenin bir parçası olarak anne-babası kadar soyuna-sopuna da ait sayılıyordu. Çocuğun doğumu anne-babasının yaşadığı odada, ama akraba ve komşuların gözleri önünde olurdu. Mezarlıkta ya da kilise avlusundaki ilk adımları, çocukla ataları arasındaki bağlantıları vurgulayan ritler çerçevesinde gerçekleşirdi. Çocuğun yetişmesi; oyunları, yaşıt ve büyüklerle ilişkileri, kuralları, çift-çubuk, nakış-yemek, hayvan bakımını öğrenmesi anne-babası kadar cemaatin da katkısıyla gerçekleşirdi.⁴⁶

Rönesans’la birlikte bu kültürel ve düşünsel ortamda yavaş da olsa bir değişim başladı. Gélis’e göre, değişimin en önemli belirtisi çocuğun yaşamını korumak yönünde giderek açığa vuran kararlılıktı. 16. yüzyılın ikinci yarısında kentlerde yaygınlaşan bu tutum, anne-babaların çocuk sağlığıyla daha çok ilgilenmesinde ve onu küçük yaşta ölümden korumak çabalarında yansıyor.⁴⁷

Gélis, insanın yaşamını uzatmak ve uzmanların yardımıyla acılarını dindirmek çabasının yeni olmadığını, ancak 17. yüzyılda benlik ve beden algısıyla ilgili değişimin göstergesi olacak biçimde artış gösterdiğini düşünüyor.⁴⁸ Buna göre, modern çağda eski bağımlılıklarından kurtulmaya başlayan bireyin giderek artan bağımsızlığı, bedenin giderek artan bağımsızlığı aracılığıyla duyumsandı. Daha önce başkalarına bağımlı olan beden

şimdi bireyin kendisine ait sayılıyordu. Ölümlü olduğu bilindiğine göre de hastalık ve acılardan kurtarılması, yaşamın armağanı olan çocuklar aracılığıyla uzatılması gerekiyordu. Anne-baba çocuğu artık yaşayan ve ölümlerden oluşan cemaatin bir parçası olarak değil, salt kendilerine ait bir yaşamın, bu küçük, sık dokulu ailenin bütünleyicisi olarak görüyor ve seviyorlardı. Çembersel yaşam döngüsü anlayışı yerini, zaman içinde art arda gelen çizgisel varoluşlara bırakmıştı.⁴⁹

Gélis'e göre değişim ne düz bir çizgi izledi ne de hızı her yerde aynı oldu. Yeni aile modeli, kentli seçkinlerle başladı, küçük kentlerden önce büyük ticaret merkezlerinde benimsendi. İtalyan kentlerinde, 14. yy gibi erken bir dönemde yayılmasına karşılık İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde 16. yüzyılı bekledi.⁵⁰ Çocuğa, soy-sop değerlerini benimseterek cemaatla bütünleştiren komünal, açık, genel eğitimden, bu bütünleşmeyi çocuğun yeteneklerinin geliştirilmesiyle birlikte ele alan skolastik genel eğitime geçiş ailedeki dönüşümle eşzamanlı oldu. Anne-baba, çocuğa bir zamanlar cemaatin verdiği eğitime seçenek oluşturmadağı için bu işi özel olarak yetiştirmiş üçüncü kişilere, öğretmen ve eğitimcilere bırakmayı yeğ tutuyordu.⁵¹ Çocuğun çekirdek aile içinde özelleştirilmesiyle eğitimin aile dışına da sağlanması arasındaki ilişki bundan ibaretti!

Bazı yazarlar Ariès'in, çocukluğun icat edilmiş bir kavram olduğu ve en çok dört yüz yıllık bir geçmişi bulunduğu yolundaki savını paylaşmakla birlikte, Ortaçağ konusundaki nostaljisine karşı çıktılar. N. Postman, bu icadın, Rönesans'ın en önemli buluşlarından biri, belki de en insancıl buluşu olduğunu savunanlardandı.⁵² Postman, çocukluğun gerek bir toplumsal yapıt, gerekse psikolojik durum olarak bilim, ulus-devlet ve dinsel özgürlükle birlikte 16. yüzyılda ortaya çıktığı ve günümüze dek gelişip ilerleyerek sürdüğü görüşündeydi. Ona göre, çocukluğa yaratan matbaa olmuştu. Çünkü matbaa yeni, simgesel bir dünya yaratarak yetişkini çocuktan ayıran sınırı koymuştu: Soyut bilgiler alanına giriş okuryazarlığa bağlanmış, yetişkinlik, böylece biyolojik değil, simgesel bir kazanım olmuş, eğitim de modern okul kavramıyla eşleştirilmişti. Matbaa ve okul sayesinde çocuğun simgesel çevresinin denetimi artmış, bu denetimin ve çocuğun yetişkinliğe geçişinin koşulları yetişkinlerin eline geçmişti. Postman'a göre okuryazarlığa en fazla önem verilen yerlerde (örneğin, İngiltere) okulların açılması da çocukluk kavramının gelişmesi de öteki toplumlardan daha büyük bir hızla gerçekleşmişti.⁵³

Ariès modeline karşı çıkanlardan ünlü çocuk gelişimcisi ve psiko-tarihçi E. Erickson ise, çocuğu kültürel temaları yansıtan "bir ayna gibi, bir

yaratık gibi değil, aynı zamanda kültürün bir yaratıcısı ve bu anlamda başlı başına dinamik bir güç olarak” incelemekten yanaydı.⁵⁴

L. de Mauss’a göre de çocukluğun tarihi yeni yeni kurtulmaya başladığımız karabasanlarla doluydu; tarihte geriye doğru gittikçe çocuk bakımı gerilemekte; öldürme, terk, dövme, işkence ve istismar örnekleri artmaktaydı.⁵⁵ L. de Mauss, tarihsel değişimin birincil kaynağını “birbiri ardınca gelen anne-baba kuşaklarından her birinin, çocuklarının psikik yaşına geri dönerek bu yaşın kaygılarını kendi çocukluklarında olduğundan çok daha iyi çözümleyebilmelerinde buluyordu. Her ana-baba kuşağının çocuk sevgisi ve çocuk bakımına ilişkin bilgi ve becerilerinin önceki kuşağa kıyasla daha ileri; dolayısıyla toplumsal gelişmeye katkısının daha fazla olduğu kanısındaydı.⁵⁶

Öteki bazı yazarlar “Yüzyıllar boyu Çocukluk”u “üstün bir belagat örneği” olarak niteleyerek Ariès’i rasgele ve eleştirisizce veri kullanmakla suçladılar.⁵⁷ Örneğin L. Pollack, Ariès’in incelediği döneme ait güncelerden, çocuk-yetişkin farkının ve çocuğa farklı davranılması gereğinin daha o zamandan bilindiğini saptadı.⁵⁸ R. W. Beales Jr., Ariès paradigmasının, kısmen Amerikan tarihinin kısalığından dolayı Amerikan deneyimine uygulanamayacağını, İngiliz, hatta Fransız deneyimleri açısından bile tümüyle geçerli olmadığını savunmaktaydı.⁵⁹

Bazı yazarlar da Ariès’in, çocukluğu 17. yüzyıl pedagog ve ahlakçıların oluşturduğu küçük bir azınlığın görüşlerine bağlayan idealizmine karşı çıktılar. Hoyles, Plumb ve Firestone’un da paylaştığı bu görüş, düşüncelerle kavramların belli toplumsal-ekonomik gereksinim ve çıkarlardan bağımsız olarak anlaşılamayacağını savunuyordu. Buna göre modern okul da feodaliteden kapitalizme geçişin işbölümü, sanayileşme ve kentleşmeye yönelik gereksinimlerini yanıtlamak amacına yarıyordu. Orta sınıf erkekleri yetişkin yaşamı için uzun ve yalıtılmış bir öğrenimden geçen ilk kişiler oldular, ilk çocuklar onlardı.⁶⁰ Çünkü yeni zenginler serveti erkekler aracılığıyla aktarmak istiyorlardı. Paranın fazlası, çocukların gösteriş tüketimi için kullanılmasına olanak sağlıyordu. Orta sınıf büyük evlere, mahremiyeti sağlayacak biçimde oda sayısını artırmaya, aile portreleri yaptırmaya ayırdığı paranın bir kısmını da çocuklarının eğitim ve giysilerine harcıyordu.⁶¹ Madenlerde, fabrikalarda, imalathanelerde çalışan işçi sınıfına çocukluk düşüncesinin ulaşması için bir yüzyıl daha beklemek gerekiyordu. Victoria dönemi Londra ya da Paris’inde çekilmiş resimlerde, anne-babalarının yıpranmış giysileri içinde görülen işçi sınıfı çocukları için “bunların içki içtiklerini, kumar oynadıklarını, cinsel ilişkilere girdiklerini ve aslında

yetişkin yaşamının her biçimine katıldıklarını biliyoruz; fiziksel olarak bu yaşamdan kaçmalarına olanak yoktu”⁶² gözlemi yapıliyordu.

Bugünün ve Yarının Çocuğu

Çocukluğun geçmişı konusundaki çalışmalardan yola çıkarak bugünün ve yarının çocuğu konusunda çıkarsamalara varıldığını görüyoruz. Çeşitli yazarlar, çocukluğun keşfi ve ayrı bir kategori olarak kabulüyle birlikte yetişkin kategorisinden kopuşun içermeleri üzerinde duruyorlar. J. Holt, “kendimize durmadan çocuklar için neyin iyi olduğunu, neyin doğru olduğunu, ne yapabileceğimizi sorup duruyoruz” diyor. Oysa çocukluk icat edilene kadar, Holt’a göre, böyle sorular sormak kimsenin aklına gelmemiş, akla geldiyse bile kimse çocuklar için iyi olanın başkaları için iyi olan dan farkı bulunabileceğini düşünmemiştir.⁶³

Kimilerine göre bu kopuş, çocukla yetişkin arasına aşılmaz bir uzaklık, giderek bir uçurum koymuştur.⁶⁴ Kimileri ise kopuşun, yalnız ekonomik ilerleme için değil, insancıl ilerleme için de savaşım veren çocuk-gençlerin yeni bir sosyopolitik sınıf olarak gelişmesine yol açabileceğini düşünmektedir.⁶⁵ Buna göre, çocuk-gençlerle yetişkinlerin yaşam ve etkinlik alanlarının ayrılması, zorunlu okullaşma, okul çağının uzaması, teknolojik devrime özgü uzmanlaşma gibi nedenlerle, aynı yaştakilerin oluşturduğu kitlesel grup giderek böyle bir sınıfa dönüşme için gereken koşulları tamamlamaktadır. Yetişkinlerin içinde yetiştikleri dünya, gözlerinin önünde dağılmakta, verimlilik ilkesi otorite ya da yaş önceliği ilkesi üzerine kurulmuş olan toplumsal-kültürel kurumları dağıtmaktadır. Her çocuğun dış dünyadan aldığı bilgiyi sekiz-on kat artıran televizyon, koşulsuz boyun eğişı azaltmakta, elektronik oyunlar bu olasılığı daha da zayıflatmaktadır. Kendi çıkarlarını ve güçlerini bilen işçilerin bir fabrikada toplanarak sınıf bilincini geliştirmeleri gibi, okulda bir araya gelen gençlik de yetişkinler karşısında kendi ideolojisini ve yaşa bağlı sınıf bilincini öyle geliştirmektedir. Bu gelişimin çocuk-gençlerle yetişkinler arasında gerçek, özgün bir karşılıklı etkileşimi ortaya çıkardığı savunulmuştur.⁶⁶ Kuşak çatışmalarının yayılması, ağırlaşması, ana-baba okullarının açılması, anne-babaya yönelik yayınların artması, buna kanıt gösterilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, sosyal tarihte çocuk araştırmalarının ivme kazanması da rastlantısal sayılmayabilir. Postman, en iyi tarih yazımının olayların bitiminden, ateşin soğumasından sonra yazılan tarih olduğu varsayımından yola çıkarak 1960’lardan bu yana çocuk tarihi araştırmalarının bunca önem kazanmasını da çocukluğun bitip yitirilmeyle oluşuyla açıklıyor.⁶⁷ Buna göre, tüm toplumsal yapay olgular gibi çocukluk düşüncesi-

nin de varlığını sürdürmesi kaçınılmaz değildir. Çocuklarla yetişkinler arasındaki farklar, giysilerden dil, tavır, tutum, davranış ve beklentilere varıncaya kadar ciddi bir biçimde azalmıştır. Postman, bu gelişimin ironik bir biçimde 19. yy ortalarına ve tam da icat edilmiş çocukluk anlayışlarının yaygınlaştığı döneme rastladığını savunmaktadır. 1850’de telgrafın ica-dıyla başlayan elektronik kitle iletişimine -özellikle de televizyona- geçiş, iletişimi kişiselden ve yerelden gayri şahsiye ve küresele çevirerek bilginin nitelik, miktar, akış ve alınışını değiştirmiş, simgesel çevrenin denetimini evden ve okuldan koparmıştır. Analitik becerilerin yerine ilkel algılamaları geçiren medya, düşünsel toplumsal hiyerarsilerin çöküşünü, çocuk ve yetişkin kategorileri arasındaki farkları kaldırarak bir anlamda 14. ve 15. yüzyıl iletişim ortamına dönüşü simgelemiştir. Bu ortam, gizlerin ortadan kalktığı, yetişkin dünyasındaki şiddetin, sıkıntı, çürümüşlük, yolsuzluk ve güvensizliklerin alabildiğine sergilenip paylaşıldığı, yetişkinlerin cinsel fantezilerinde çocukların kullanıldığı, tüketiciliğin sağladığı doyumun çocuklara etkinlikle aktarıldığı bir ortamdır.⁶⁸ Yetişkin bilgisinin saklı me-yvesine ulaşan çocuk, çocukluğun bahçesinden kovulurken yetişkin de çocuklaşmaktadır.

Yetişkin zevklerinin çocuksulaşması giysilerde, ayaküstü beslenme biçimlerinde, bir zamanlar çocuklar için tasarlanan çizgi filmlere -örneğin Orman Masalı- ya da Spielberg fantezilerine gösterilen ilgide, tekerlemelerle ilkel ritimlerden oluşan arabesk “hit”lerde açıkça görülmektedir. Yetişkinlerin çocuklar için tasarlanmış elektronik oyunlara -sega, nintendo, gameboy, vb- ilgisi artarken çocukların da giderek denetlenmemiş oyunlardan uzaklaştıkları, yarışmacı, örgütlü oyunlara kaydıkları izlenmektedir.⁶⁹ Minyatür yetişkinler televizyon programlarına -Minimini Büyükler, Minikler Playback, vb- başoyuncu olmuştur. Aynı televizyon kanalında yetişkinden çocuk, çocuktan yetişkin performansı bekleyen yarışma programları art arda yayınlanmaktadır. Yetişkini çocuk, çocuğu yetişkin kapasitesinde sunan filmler -örneğin *Home Alone*- hem yetişkinlerin hem çocukların rağbet ettikleri bir tür oluşturmaktadır. Genç ve çocukların ağır suç oranlarındaki; hamilelik, fuhuş, eşcinsellik, vb cinsel etkinliklerdeki; madde ve alkol bağımlılıklarındaki artışlar da bu açıdan önemli içermeler taşımaktadır.

Sonsöz

Çocukluk tarihi konusundaki çalışmalar, çocukluğun doğal sandığımız özelliklerinin büyük ölçüde toplumsal ve değişken olduklarını görmemize yardım ediyor. Belli bir zamana ya da topluma özgü, tek bir çocukluk anlayışından söz edilemeyeceğini ortaya çıkarıyor. Aynı zaman diliminde, gi-

derek aynı toplumda değişik ve çelişik çocuk anlayışlarının birlikte yer alabildiğini görüyoruz.⁷⁰ Çocukluk kavramı, kız ve erkek çocuklar, varıl ve yoksul çocuklar, köylü ve kentli çocuklar açısından değişik içermeler taşıyor. Devlet ideolojisi, çocukluğu kendine özgü bağımlılıkları ile özel bir dönem olarak tanımlayarak okul çağıyla özdeşleştirirken, bazı kesimlerde beş-altı yaşını geçür geçmez yetişkin dünyasında eriyip giden bir çocukluk anlayışı -Ariès'in anlattığı Ortaçağ çocukluğu- etkisini sürdürüyor.

Aynı eğitim sistemi çerçevesinde bile kısa ve uzun çocukluk anlayışlarına dayalı çelişik modeller bir arada uygulanabiliyor. Mesleki eğitim, belli bir kesim çocuğı olabildiğince hızla yetişkin mesleğine çekerek toplumla bütünleştirmeyi amaçladığı halde; üniversiteye hazırlayan okullarla ders-hanelerde yaşıt ve sınav etkinlikleriyle toplumdan soyutlanan gençlerin yetişkin rollerine geçişleri geciktiriliyor.

Değişik toplumsal kurumların çocuk anlayışlarında da tutarlılık, hatta benzeşme bulunmayabiliyor. Bu açıdan, sözelimi kitle iletişim araçlarında; sosyal güvenlik ve hukuk sistemlerinde; okul, aile ve dinsel uygulamalarda yansıyan çocuk imgelerinin araştırılması ve karşılaştırılması önem taşıyor.

Çocuk imgelerinin farklılaşması, değişik kesim ya da zamanlarda çocuk sevgisi konusundaki farklılaşmanın göstergesi sayılmamak gerekiyor. Doğum ve çocuk ölümü oranlarının çok yüksek olduğu tarih dönemleriyle toplum kesimlerinde çocuk sevgisinin de modernlere kıyasla daha az olup olmadığını bilmiyoruz. Çocuğa yönelik duyguların dışavurumu da çocukla ilgili tüm uygulamalarda olduğu gibi çevresel, kültürel, tarihsel etmenlere göre değişebiliyor. *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk* konulu araştırmasında Sedat V.Örnek bu değişik tutumların ölüm sonrası tepkilere nasıl yansıdığını gösteriyor. Örnek, çocuğunu yitiren ananın acısını dile getiren ağıtların yanında, “ölen çocuğun ardından ağıt yakarak ağlayıp sızlamayı ayıp sayan bir karşı koyuşa da rastlanıldığını” yazıyor. “Bizim buralarda çocuğı ölen gelinler ağlayıp haykırmazlar ki, bir de ağıt söyle-sinler. Onlar büyüklerinden ar edinir, gözyaşlarını içlerine dökerler”; ya da “Çocuklara ağlamak ayıp sayılır. Bilhassa kayınpederi ve kayınvalidesi olan gelin çocuğunun ardından katiyyen ağlamaz, eğer ağlarsa, mahşerde çocuklarını göremezler, çocukları su içinde kalır”; ya da “Ağıt yakılmaz, çok günahdır. Ağlamayacağın bile... Öte dünyada sana şefaatçi olur ölen çocuğun...” örneklerinde⁷¹ görüldüğü gibi.

NOTLAR

- 1 Postman, N.(1983). *The Disappearance of Childhood*, London, W.H.Allen, s.57-58.
- 2 *Age*. s.57.
- 3 *Age*. s.62.
- 4 *Age*. s.63.
- 5 C anan, İ.(1980). *İslamda  ocuk Hakları*, Yeni Asya Yay. İstanbul, s.127.
- 6 *Age*. s.128.
- 7 Giladi, A.(1989). "Concepts of Childhood and Attitudes Towards Children in Medieval Islam", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, vol. XXXII, Part II, June, s.152.
- 8 *Agy*.
- 9 Bkz. Bilgin, B.(1991). *İslam ve  ocuk*, Ankara, Diyanet İ leri Başkanlığı Yay., s.18 ve 20.
- 10  nder, H. ve İ. Güven (1992) aktarıyor, "Defin İşlemlerinde ve Mezar Kültürümüzde Yansıyan  ocukluk Anlayışı," Sosyal Tarih Açısından  ocukluk, Doktora Dersi  devi, Ankara, s.3.
- 11 C anan, İ. (1991). *Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye*, İstanbul, Tu ra Neşriyat, s.53-68.
- 12 C anan (1980). s.69.
- 13 C anan (1991). s.72-73.
- 14 C anan (1980). s. 47.
- 15 Doğal bulu  ger ekle medi i takdirde kızların en geç 17, erkeklerin ise 18 ya ına basınca hükmen balı  sayılmaları da çocukluğun salt biyolojik bir sınırı bulunmadığını göstermektedir. Bkz. *age*, s.72.
- 16 *Age*. s.71.
- 17 *Age*. s. 142.
- 18 Giladi, *age*. s. 151.
- 19  nder ve Güven, *age*. s. 7-10.  nder ve Güven bunu, " ld klerinde Kelam'dan uzaktılar, ölünce de Kelam'ın hitabetti i topluluktan uzaktırlar. Yedi ya ın üstünde olanların yetişkinlerle aynı bölüme gömülmesi de onların ya arken Kelam'la daha yakından ilgili hale gelmelerindendir" diye yorumluyorlar. *Age*, s. 10.
- 20 Hiner, N. R. ve J. M. Hawes (eds.) (1985). *Growing up in America, Children in Historical Perspective*, Chicago, University of Illinois Press, s. XIII.
- 21  ocuk tarihi çalışmalarının ilk ortaya çıktığı ülkelerden ABD'de bu ilginin en önemli nedenlerinden biri, savaş sonrası dönemin "bebek patlaması"dır. Bkz. Tan, M. (1989) " a lar Boyunca  ocukluk", *A  Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. 22 (1), s. 73.
- 22 Burada, kadın tarihiyle ilgilenenlerin uzun geçmişte  ocuk tarihine özel bir ilgi duymamış olduklarını vurgulamak gerek. Kadınlı  ocu un tarihsel birlikteliğine rağmen, kadın tarih lerinin çocukla ilgilenmeleri hayli yeni bir gelişme niteliği taşıyor.

- 23 Tan, age. s.5.
- 24 Kitap yayınlanışından iki yıl sonra *Centuries of Childhood, A Social History of Family Life* adıyla İngilizceye çevrilmiştir: Ariès, P. (1962). *Centuries of Childhood*, Trans. by R. Baldwick, New York, Random House.
- 25 Ariès, P. (1970). *Centuries of Childhood*, third pr., New York, Alfred A. Knopf.
- 26 Age. s. 27.
- 27 Age., s. 26. Savaşta en önde çarpışan askerlere de yitik çocuklar deniyordu.
- 28 Age., s. 39.
- 29 Age. s. 129.
- 30 Age., s. 47.
- 31 Age., s. 61.
- 32 Age., s. 128.
- 33 Agy.
- 34 Age., s. 71.
- 35 Age., s. 133.
- 36 Agy.
- 37 Age., s. 412.
- 38 Agy.
- 39 Age., s. 413.
- 40 Age., s. 333.
- 41 Çocuklara verilen isimler bile çocuğun yeni statüsünü yansıtacak biçimde değişti. Ortaçağda tüm kardeşlere aynı adın verilmesi geleneğinin yerine her çocuğa, çok kez anne-babanın beklentileriyle ilişkili, ayrı bir ad verilmesine başlandı. 17. yüzyılda, değişen çocuk yetiştirme örüntülerinin ayrıntılı tartışması için bkz. Illick, J. (ed.) (1974), *The History of Childhood*, New York, The Psychohistory Press, s. 303-350.
- 42 Örneğin, Hunt, D. (1970,) *Parents and Children in History-The Psychology of Family Life in Early Modern France*. New York; Wilson, A. (1980) "The Infancy of the History of Childhood: An Appraisal of Philippe Ariès," *History and Theory* 19, s. 132-153; Wilson, S. (1984) "The Myth of Motherhood a Myth: The Historical View of European Child-Rearing," *Social History* 9, s. 181-198. Bu çalışmaların daha yeni tarihli olanlarından bazıları: Bellingham, B. (1988) "The History of Childhood Since the Invention of Childhood: Some Issues in the Eighties", *Journal of Family History* 13, s. 347-358; Courtwright, D. T. (1990) "The Neglect of Female Children and Childhood Sex Ratios in Nineteenth Century America: A Review of Evidence," *Journal of Family History* 15, s.313-323; Heywood, C. (1988) *Childhood in Nineteenth Century France: Work, Health, and Education Among the "Classes Populaires"*. Cambridge: Cambridge University Press; Pasco, A. H. (1991) "The Unrocked Cradle and the Birth of the Romantic Hero" *Journal of European Studies* XXI- s. 95-110; Shahar, S. (1990) *Childhood in the Middle Ages*. New York, Routledge, Chapman and Hall Inc.; Wegs, J.R. (1989) *Growing up in Working Class: Continuity and Change Among Viennese Youth. 1890-1938*, University Park, PA, Pennsylvania

- State University; Weissbach, L. (1989) *Child Labor Reform in Nineteenth Century France: Assuring the Future Harvest*, Baton Rouge, LA: Louisiana State Univ. Press.
- 43 M. Kiefer'e göre 18. yüzyıl koloni dönemi çocukları yetişkin ortamına gömülüydü. Bu çocukların yetişkin gibi davranmaları beklendiğinden o role uygun giysiler giymeleri mantıksaldı. Hiner ve Hawes aktarıyor, *age*, s. 7.
- 44 Gélis, J. (1986) "The Evolution of the Status of the Child in Western Europe: From the Collective Body to the Private Body," *Social Research*, 53 (4), s. 690.
- 45 *Age*, s. 691.
- 46 *Age*, s. 694.
- 47 Gélis aktarıyor, *age*, s. 698.
- 48 *Age*, s. 695.
- 49 *Age*, s. 697.
- 50 *Agy*.
- 52 Postman, *agy*.
- 53 *Age*, s. 39. İ. Pinchbeck ve M. Hewitt'in anlatımıyla "geleneksel sistemde (çıraklıkta) 'çocukluk' yedi yaşında etkin biçimde sona erdiği halde... örgütlenmiş biçimsel eğitim çocukların yetişkin dünyasının istemleriyle sorumluluklarından geri tutulduğu dönemi uzatmaya yardım etti." Pinchbeck, İ. ve M. Hewitt (1969), *Children in English Society*, vol. I: From Tudor Times to the Eighteenth Century, Toronto, University of Toronto Press, s. 42.
- 54 Demos, J. (1971). "Developmental Perspective on the History of Childhood," *Journal of Interdisciplinary History*, Autumn(2), s. 327.
- 55 de Mauss, *age*, s. 1-4, 6-7, 51-54.
- 56 de Mauss'un anne-baba-çocuk ilişkilerinin tarihsel değişimin bağımsız bir kaynağını oluşturduğu yolundaki iyimser psikojenik kuramı toplumsal bilimciler arasındaki pek az rağbet buldu. Hiner ve Hawes, *age*, s. XVI.
- 57 Spagnoli, P.G. (1981) "Philippe Ariès, Historian of the Family," *Journal of Family History*, Winter (6), s. 439.
- 58 Pollack, I. (1983). *Forgotten Children*, Cambridge, Cambridge University Press.
- 59 Beales, R. W., Jr. "In Search of the Historical Child: Miniature Adulthood and Youth in Colonial New England" in Hiner ve Hawes, *age*, s. 17. S.N. Eisenstadt da, gençlik ya da çocukluktan yetişkinlik ya da tam üyelik konumuna geçişin tüm toplumlarda vurgulanan bir odak noktası olduğunu savunuyordu. *Agy*.
- 60 Franklin, B. (der.) (1993). *Çocuk Hakları*, çev. A. Türker, Ayrıntı Yay., s. 27.
- 61 Du Boulay, F.R.H. (1970). *An Age of Ambition: English Society in the Late Middle Ages*, New York, Viking Pres, in Postman, *age*, s. 44.
- 62 Plumb, J. H. (1972). *In the Light of the History*, Penguin in Franklin, *age*, s. 26.
- 63 Holt, J. (1974). *Escape from Childhood*, New York, E. P. Dutton and Co., Inc., s. 39.
- 64 van den Berg, J. H., The Changing Nature of Man, in *age*, s. 40.
- 65 Mendel, G. (1992). *Son Sömürge Çocuk, Sosyo Psikanaliz Açısından Otorite*, çev. H.

Portakal, İstanbul, Kabalıcı Yay., s. 15.

66 Age., s. 95

67 Postman, age., s. 5.

68 Age., s. 91-96.

69 İnal, K. (1993). "Oyun ve Eğitim, Geleneksel Türk Çocuk Oyunları ve Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında Oynatılan Oyunlar üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme", Sosyal Tarih Açısından Çocukluk, Doktora Dersi Ödevi, s. 23.

70 16. yüzyılda bir yandan anne-babaların çocuk sağlığı konusundaki ilgileri artarken, bir yandan da sütanneye bırakma ve terk oranlarının yükseldiği saptanıyor. Ahlakçılarla doktorlar, anne-babanın tümüyle geçici bir ayrılık olarak gördükleri, ama genelde bebeğin ölümüyle sonuçlanan bu uygulamaya karşı çıkıyordu. Varsıl kentliler ise feodal seçkinlerden değişik nedenlerle de olsa bu geleneği sürdürüyorlardı. Géllis, age., s. 87.

71 Örnek, S.V. (1979). *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, Ankara, T. İş Bankası Kültür Yay., s. 18.

TÜRKİYE’DE DEĞİŞEN AİLE VE ÇOCUĞUN DEĞERİ

PROF.DR. ÇİĞDEM KAĞITÇIBAŞI

Boğaziçi Üniversitesi

Psikoloji Bölümü

Çocuğun aile içindeki yerini ve değerini sistemli olarak tarihsel açıdan ele alan araştırmalar yoktur. Boylamsal araştırmaların yokluğunda kesitsel araştırmalar bize değişme hakkında ipuçları verebilirler. Böyle bir araştırma, yurt çapında gerçekleştirilen “Çocuğun Değeri” projesidir (Kağıtçıbaşı, 1980). Bu araştırma uluslararası bir projeydi ve dokuz ülkede gerçekleştirildi. Bu ülkelerin içinde çoğu doğu ve güneydoğu Asya ülkeleriydi. Almanya ve ABD ise diğerlerinden önemli farklılıklar gösteriyordu. Bu araştırma sonuçlarının önemli bir kısmı, Türkiye’deki çeşitli sosyoekonomik kesimlerde çocuğun aile içindeki değerini ve yerini göstermektedir.

Çocuğun Değeri araştırmasında 1970’lerde Türkiye’nin 42 il merkezi, ilçe ve köyünde 2300 küsur evli kadın ve erkekle derinlemesine mülakatlar gerçekleştirildi. Sonuçlar, oturulan yörenin gelişmişlik düzeyi ile cevaplayıcının eğitim, meslek, yaş, cinsiyet gibi demografik özelliklerine göre incelendi. Çocuğa ana-babalarca atfedilen değer ve çocuktan beklentilerin bütün bu özelliklere göre önemli farklılıklar gösterdiği bulundu. Temel bulguların ve ilişkilerin bugün için de büyük oranda geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra yapılan küçük çaptaki bazı araştırmalar da bunu göstermektedir.

Burada Çocuğun Değeri araştırmasının ayrıntılı sonuçlarına girmeden temel bulgularını yansıtarak genel bir çerçeve çizmek istiyorum. Bu çerçeve, çocuğun aile içindeki konumunun ve değerinin nasıl farklılıklar gösterdiğini ve değiştiğini gösterecektir. Aile içi ilişkilerde ve değerler bağla-

mında çocuğun yeri önemli bir göstergedir.

Özellikle ana-baba tarafından çocuğa atfedilen değer ve çocuktan beklentiler, ailenin işlerlik türünü yansıtır. Şöyle ki, çocuğa faydacı değerler atfedilen aile sisteminde çocuğun aileye gerçek (nesnel) katkısı da yüksek düzeydedir. Bu katkı, hem çocukken aile ekonomisine yardım şeklinde, hem de ileride ana-babaya yaşlılık güvencesi sağlamak şeklinde belirir. Bu bağımlı ilişkiler örüntüsü sadece Türkiye’de değil dünyanın birçok ülkesinde yaygındır ve özellikle modern ekonomik yapının oluşmadığı, geleneksel yapının süregeldiği kesimlerde görülür. Bu yapı içinde çoğunlukla çekirdek konumundaki aile, daha geniş aileye işlevsel bağlarla bağlıdır ve “işlevsel geniş aile” görünümündedir.

Çocuğun* aileye katkısının önemli olduğu bu aile-toplum bağlamında çok çocukluluk işlevseldir. Özellikle bu konumda çocuk ölümlerinin de yaygınlığı göz önünde tutulunca yüksek doğurganlık düzeylerinin süregelmesi anlaşılabilir. Çocuğun Değeri araştırmasında (Kağıtçıbaşı, 1980) çocuklara atfedilen değerler arasında çocuğun ekonomik ve psikolojik değeri ön plana çıkmıştır. Ekonomik değer ise çocuğun hem küçükken aileye maddi katkısı (%47), hem de yaşlılık güvencesi (%79) olarak belirlemektedir. Bu değerler çocuğa faydacı bir yaklaşımı simgelemektedir. Bu faydacı yaklaşım ise çocuktan özellikle ilerideki beklentilerin yoğun olduğu bağımlı aile ilişkileri içinde oluşmaktadır.

Ana-baba ve çocuk arasındaki bu karşılıklı bağımlılık örüntüsü zaman içinde değişen bir süreçtir. Şöyle ki, önce çocuk ana babasına bağımlı bir konumdadır, sonra ise bağımlılık ilişkisi devam etmekte, fakat yön değiştirerek yaşlı ana babanın yetişkin evlada bağımlılığı şekline dönüşmektedir.

Bu örüntü özellikle geleneksel sosyoekonomik yapı içinde başka yaşlılık güvencelerinin yokluğunda ve çocuğun aileye gerçek katkısının önemli olduğu aile-toplum ortamında yaygındır. Nesnel gereksinimler, aile değeri sistemine de yansımakta ve sıkı aile ilişkileri ile karşılıklı bağımlılığa değeri verilmektedir. Böyle bir bağlamda çocuğun bağımsızlığı işlevsel değildir. Hatta bağımsız bir kişilik gelişimi, aile gereksinimlerinden çok kişinin kendi gereksinimlerine öncelik tanıyabileceğinden, aile için bir tehlike sayılabilir (Kağıtçıbaşı, 1983). Ana-babaya saygılı ve bağımlı büyüyen

* Bu kısımdan itibaren yazarın “Aile-İçi Etkileşim ve İlişkiler: Bir Aile Değişme Modeli Önerisi”, Türk Sosyal Bilimler Derneği, *Türkiye’de Ailenin Değişimi*, 1984, yazısından yararlanılmıştır.

çocuk ise aileyi terk etmeyecek, onlardan ayrı bir hanede yaşasa bile duygusal ve maddi katkısını ana-babasından esirgemeyecektir.

Ana-baba çocuk arasındaki bu bağımlı ilişkiler sistemi, çocuğun kişiliği hakkındaki ana-baba değer yargılarını da belirlemektedir. Örneğin Çocuğun Değeri araştırmasında çocukta en çok arzu edilen özellikler bu durumu yansıtmaktadır. Çocuğun bağımsız değil, bağımlı olması, ana-babasının sözünü dinlemesi istenmektedir. Çocuğun Değeri araştırmasında ana-babalara çocukları büyüdüğünde onların nasıl olmasını istedikleri sorulduğu zaman da “hayırlı evlat olsun” isteği en yaygın olarak belirmiştir. Çocuk yetiştirmedeki bu yaygın tutumlar bireyselliği değil, karşılıklı desteği içeren topluluk değerlerini özendiricidir.

Gelişmiş teknoloji toplumunda ise buna zıt bir durum söz konusudur. Örneğin, Çocuğun Değeri araştırmasının yapıldığı diğer ülkelerden ABD ve Almanya’da bireysel bağımsızlığa o kadar önem verilmektedir ki, kişi, evladına bağımlı olma fikrini tamamen reddetmektedir. Bir çocuk isteme sebebi olarak “yaşlılıkta güvenilecek birinin olması”nı önemseyenler ABD ve Almanya’da sadece %7-8 kadarken, Türkiye’de hem kadınlar, hem erkekler arasında %77’dir (Kağıtçıbaşı, 1982). Bu toplumlarda yaşlılara bakım işlevi birincil gruplardan ikincil gruplara aktarılırken, değerler de nesnel koşullara uymuştur. Böylece aile-içi gerçek katkı çocuktan ana-babaya değil, ana-babadan çocuğa doğrudur. Az çocukluluk bu örüntünün bir parçasıdır.

Buna karşılık Türkiye’de çocukların çalışmaya başladıklarında ücretlerinin bir kısmını ailelerine vermeleri, kardeşlerinin okul masraflarını karşılamaya yardım etmeleri, acil durumlarda para yardımında bulunmaları ve yaşlılıkta ana-babalarına mali destek sağlamaları konularındaki beklentiler çok daha yüksek düzeylerde. Bu konuların her birinde kadınların beklentileri, erkeklerinkinden daha yüksek düzeydedir ve kadının ekonomik bağımlılığını gösterir. Her bir konuda hem erkeklerin hem kadınların oğullarından daha yoğun beklentileri olduğunu görüyoruz.

Kız ve erkek çocuklardan farklı beklentiler değişik cinsiyet rolleri sosyalleşmesine yol açmaktadır. Bu farklılık daha önce açıklanan yatay aile etkileşim eksenindeki cinsiyete dayalı hiyerarşik yapıyı da oluşturur. Erkek çocuktan daha çok şey beklendiğinden, ona daha çok değer verilir. Çünkü erkek çocuk kırsal ortamda çoğu zaman ana-babanın tek yaşlılık güvencesi olmasının yanı sıra, ailesine saygınlık da sağlar. Böyle önemli işlevleri olan erkek çocuk kız çocuğa tercih edilir; bu tercih Çocuğun Değeri araştırmasında %84’e %16 olarak ortaya çıkmıştır. Bu aşırı tercihle birlikte erkek ço-

çuğun üstüne de çok düşölür. Bu şekilde özellikle anasına çok yakın büyüyen erkek çocuğun özerk kişilik gelişimi bakımından pek elverişli bir ortama sahip olmadığı ileri sürülebilir (Öztürk, 1969 a ve b; Geçtan, 1973). Özellikle erkek çocuğun üstüne ana-babasına, ailesine bakma yükü yüklenince, ailesinden bağımsızlaşması daha da güçleşecektir.

Kızlar ise daha küçük yaştan kendilerinin değersiz olduğunu öğrenip düşük düzeyde bir benlik kavramı edinebilirler. Erkeklerden farklı bir sosyalleşme sürecinden geçen kızlar baskı ve kontrol altındadırlar. Sonuç, daha tutucu ve ezik bir kişilik yapısı olup geleneksel rol beklentilerine uyaktadır (Kağıtçıbaşı, 1972; Kağıtçıbaşı ve Kansu, 1976-1977).

Sosyal Değişmenin Aile Etkileşimine Etkisi

Çocuğun Değeri araştırmasında Türkiye’de çocuğun ekonomik değeri ön plana çıkmıştır. Burada ilginç olan, ana-babanın çocuğa atfettiği iki değerın sosyal değişme içinde birbirine zıt yönde değişmesidir. Özellikle, yaşanan yörenin gelişmişlik düzeyi, aile geliri, eğitim ve özellikle kadının eğitim düzeyi yükseldikçe, kırdan kente hareketlilik arttıkça ve nihayet ailede mevcut olan çocuk sayısı azaldıkça, çocuğun genel ekonomik değeri önem kaybetmektedir. Aynı gelişmelerle, çocuğun psikolojik değeri ise artmaktadır. Şöyle ki, gelir düzeyi, eğitim ve kırdan kente hareketlilik arttıkça ve ailedeki mevcut çocuk sayısı azaldıkça, çocuğun sevgi sağlayıcı ve aileyi tamamlayıcı işlevi önem kazanmaktadır.

Böylece geleneksel yapı içinde çocuk, sağladığı maddi yarar bakımından değer taşıırken, gelişme süreci ile çocuğun psikolojik değeri artmaktadır.

Çünkü çocuğun faydacı (ekonomik) değeri çocuk sayısıyla bağlantılı “birikimli” bir değerdir (daha çok çocuk daha çok maddi katkı demektir). Oysa psikolojik değer ilave çocukla artmamakta, hatta azalabilmektedir (az sayıda çocuk da çok sayıda çocuğun sağladığı mutluluğu verebilir). Hatta çok çocuğa bakım zorluğu onlardan zevk almaya engel bile olabilir (Kağıtçıbaşı, 1980).

Bu bağlamda erkek çocuk tercihinin de gelişmeyle azalması doğaldır, çünkü erkek çocuğun faydacı değeri ancak ana-baba ve çocuk arasındaki maddesel bağımlılık ilişkileri örüntüsünde önemlidir. Bu örüntünün değişmesiyle çocuk yetiştirme değerlerinde de önemli değişimler olacaktır. Şöyle ki, ana-babalar, ilerideki geçimlerini sağlamak için yetişkin evlatlarına bağımlı olmayacakları için çocuklarını büyütürken onlara daha fazla özerklik tanıyabileceklerdir.

Çocuğa maddesel bağımlılığın azalması ve az çocuklulukla birlikte, kadının ana rolünün öneminin de görelî olarak azalması ve alternatif rollerin ortaya çıkması olanak kazanmaktadır. Kadının aile içi statüsünün artmasında çocukla maddî bağımlılık ilişkisinin bu şekilde azalmasının da etkisi vardır. Böylece ana-baba ile çocuk arasındaki ilişki ve etkileşimdeki değişimler, eşler arasındaki ilişkilere de yansımaktadır.

Bir Aile Değişme Modeli

Sosyoekonomik gelişmeyle çocuğun ekonomik ve yaşlılık güvencesi değeri önem kaybetmekte, başka bir deyişle, gelişmeyle, çocuğa maddesel bağımlılık azalmaktadır. Aile-içi ilişkileri iki ayrı boyutta düşünecek olursak, maddesel bağımlılığın azalması, duygusal bağımlılığın da azalmasını gerektirmeyebilir. Burada önerilen aile değişme modelinin Batı'daki çekirdek aileden farkı da temel olarak duygusal bağımlılığın devam etmesindedir.

Yukarıda kısaca özetlenen değişme süreci, kentleşme ve ekonomik gelişmeyle birlikte, 1) çocuğun aileye ekonomik katkısının azalması, buna karşılık 2) okuyan çocuğun bağımlılık yaşının artmasıyla ekonomik yükün artması ve 3) çocuğa atfedilen ekonomik değerin azalıp psikolojik değerin artmasıyla birlikte 4) çok çocukluluktan az çocukluluğa geçişi içerir.

Modernleşme kuramları duygusal-maddî bağımlılık ayırımı yapmadan, gelişmekte olan toplumlardaki ailenin giderek Batı türü çekirdek aileye dönüşeceğini öngörür (örneğin, Caldwell, 1977; Goode, 1963). Batı'daki modern çekirdek ailenin önemli özelliği, aile bireylerinin birbirinden bağımsız ve ayrı olmasıdır. Bu tür bir ailede bireysel özerklik ve kişi benliğinin diğer kişilerden belirgin çizgilerle ayrılmış olması "sağlıklı" aile etkileşimini olarak görülmektedir (örneğin, Minuchin, 1974). Ailenin kendisi de daha geniş aile-akraba-komşuluk çevresinden "ayrı"dır.

Türkiye ve benzeri toplumlarda ise (özellikle Ortadoğu-Akdeniz sosyokültürel bağlamında) ailesel ve sosyal etkileşim, kişiler arası bağıllık ve karşılıklı bağımlılığa dayanır. Çekirdek aile bağlamında bile bu tür insan ilişkisi devam etmekte ve "modern" aileyi de etkilemektedir. Örneğin nesiller arası ilişkiler maddî bağımlılık içermese bile duygusal boyutta bağımlılığını korumaktadır.

Ana-babalar yetişkin evlatlarıyla oturmayı, en azından onlara yakın olmayı yeğlerler, yaşamları boyunca ailenin bir bireyi olarak aile içinde işlevselliklerini devam ettirirler (Kağıtçıbaşı, 1982); ayrışma değil beraberlik söz konusudur. Böylece dikey etkileşimde toptan bireysel bağımsızlığa geçiş değil, karşılıklı duygusal bağımlılığın devam ettiği görülmektedir.

Araştırmalar geniş aile bağlarının da sadece geleneksel kırsal yörelerin özelliği olmadığını; kırdan kente geçişte devam ettiğini, kentsel, gelişmiş kesimlerde, hatta üniversite mezunları arasında gücünü koruduğunu göstermektedir (Kongar, 1972; Duben, 1982).

Ailede duygusal bağımlılığın ve “beraberlik kültürünün” sosyoekonomik gelişmeye ters düşmediği görülmektedir (bak. Kağıtçıbaşı, 1990). Batılı ayrışma, çekirdekleşme ve bireycilik modeli sosyoekonomik gelişmenin zorunlu sonucu değildir. Nitekim Batı’da bireyci ideolojinin sınai gelişmenin bir sonucu olmadığı, tam tersine sanayi devriminden daha önce de var olduğu ileri sürülmektedir (Mac Farlane, 1978, 1987; Lesthaeghe 1983; Thornton 1984).

Sanayileşme, bu aile kültürünün bazı özelliklerinden yararlanmıştır. Örneğin çekirdek ailenin hareketliliği sanayileşmeye yatkın bir özelliktir. Ancak, aynı mantıkla, sanayileşme farklı bir aile kültürünün bazı özelliklerinden de yararlanabilir. Sıkı aile-akrabalık bağları sanayi gelişmesine katkıda bulunabilecek böyle bir özellik olabilir. Japonya’da bunun bir örneği görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Yukarıda özetlenen bulgular ve onlara dayanarak oluşturulan Aile Değişme Modeli göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun aile içindeki rolünün ve değerinin Türk toplumunda geçirmekte olduğu sosyo-ekonomik gelişmeyle paralel olarak büyük bir değişme gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Özellikle kırdan kente hareketlilik burada önem kazanmaktadır, çünkü Türk toplumunun geçirdiği en önemli sosyal-yapısal değişiklik budur (1950’de kentsel nüfus toplam nüfusun %20’siyken, 1990’da %57’sini oluşturmuştur). Bundan önce de belirtildiği gibi, kentsel yaşam tarzı, özellikle eğitim ve kadının işgücüne katılımıyla da pekişince, farklı bir aile içi etkileşimi ve rol paylaşımını ortaya çıkartmaktadır. Bu değişimin ilginç bir yansıması, kadının aile içi statüsünde görülmektedir. Çocuğun Değeri araştırmasında kadının aile içi statüsü karı-koca arasında iletişim, ortak karar verme ve rol paylaşımı boyutlarıyla ölçülmüştü. Kesitsel bir karşılaştırmayla, çalışan kadının kocasıyla eşit konumda olduğu aile içi statüsü şöyle bir dağılım gösteriyordu: Tarımda çalışanlar (kırsal) %15; kentsel yarı kalifiye-kalifiye olmayan işçi %16-17; beyaz yakalı (memur vb. gibi eğitimi olan) %42; meslek sahipleri %53 (Kağıtçıbaşı, 1980). Kadının aile içi statüsü, aile dinamiklerini yansıttığına göre, bu kesimlerdeki ailelerin çeşitlilik gösterdiği açıktır. Demek ki, geleneksel kırsal aile bağlamından kentsel

eğitim görmüş aile bağlamına geçiş, aile ilişkileri bakımından son yarım yüzyıl içindeki en önemli sosyal tarihsel değişimdir. Bu değişim çerçevesinde çocuğun da aile içindeki işlevi ve dolayısıyla konumu değişmektedir.

Bu değişimin süregelmeyeceği beklenemez. Nesiller arası maddi bağımlılıkların azalmasıyla, daha özerk çocuk sosyalleşmesi mümkün olmaktadır. Yetişen çocuğun özerkliğinin aile için bir tehdit oluşturmadığı bu kent-sel-demokratik aile ortamında, çocuğun kişilik ve ahlak gelişmesi; karar verebilme, kararlarının sorumluluğunu taşıyabilme nitelikleri yüksek düzeyde olacaktır. Ancak, bir taraftan da duygusal bağımlılıklar süregeldiğinden, kişilerin tamamen bireyselleşmesi ve ayrışması değil, yakın aile ilişkilerinin devamı söz konusudur. Böyle bir aile ortamında yetişen çocukta “ilişkisel benlik” gelişecektir (Kağıtçıbaşı, 1990).

Duygusal bağımlılık (bağlılık) ve özerkliği bünyesinde bütünleştiren bu tür bir benlik gelişimi, karşılıklı duygusal bağımlılıkların süregeldiği “beraberlik kültüründe” söz konusudur. Ancak burada geleneksel ailenin maddi bağımlılıkları olmadığından çocuğun özerk kişilik gelişimine de imkân tanınmaktadır.

Çocuğun aile içi konumunun ve sosyalleşmesinin çağdaş tarihsel gelişiminin doğrultusu bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Temel insan gelişimi bakımından ele alındığında bunun sağlıklı bir süreç olduğu söylenebilir. Çünkü özerklik ile ilişkisel benliğin bütünleştiği bir kişilik türü, iki temel insan gereksinimi olan “bağlanma” ve “özerk olma” gereksinimlerinin her ikisine de cevap verebilmektedir (Kağıtçıbaşı, 1990).

Türkiye’de sosyal yapısal değişimin beraberinde getirdiği çocuğun aile içi konumundaki bu olumlu değişim pekiştirilmelidir. Bunun için bu “doğal” sürecin iyi anlaşılması ve aile ve çocuğa yönelik politikaların bu süreci engelleyici değil, destekleyici olması gerekir. İnsancıl bir sosyal ve ekonomik gelişme amacı güden politikalar, insan gelişimini göz ardı edemezler.

KAYNAKLAR

- Caldwell, J. C. (Ed.) *The Persistence of High Fertility*. Family and Fertility Change series 1, part 1, Canberra: The Australian National University, 1977.
- Duben, A. The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey. Ç. Kağıtçıbaşı (Ed.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* (kitabında), Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982.
- Geçtan, E. *Toplumumuzun Bireylerinde Kimlik (Identity) Kavramı ile İlgili Sorunlar*

- Üzerinde Bir Tartışma. 50. Yıla Armağan, 63-77. Ankara: Eğitim Fak. Yay., 1973.
- Goode, W. J. *World Revolution and Family Patterns*. Glencoe: The Free Press, 1963.
- Kağıtçıbaşı, Ç. *Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları: İzmir Lise Öğrencileri Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, A-5, 1972.
- Kağıtçıbaşı, Ç. *Çocuğun Değeri: Türkiye’de Değerler ve Doğurganlık*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1980.
- Kağıtçıbaşı, Ç. "Old-Age Security Value of Children", *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 1982, 13, 1, 29-42.
- Kağıtçıbaşı, Ç. "Socialization in Traditional Society: A Challenge to Psychology", *International Journal of Psychology*, 1983.
- Kağıtçıbaşı, Ç. *İnsan, Aile, Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Kağıtçıbaşı, Ç. ve Kansu, A. "Cinsiyet Rollerinin Sosyalleşmesi ve Aile Dinamiği: Kuşaklararası Bir Karşılaştırma", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1976-1977, 4-5.
- Kongar, E. (1972). *İzmir’de Kentsel Aile*. Ankara: Turkish Social Science Association.
- Lesthaegre, R. (1983). "A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An Exploration of Underlying Dimensions". *Population and Development Review*, 14, 1, 1-47.
- MacFarlane, A. *The Origins of English Individualism*. Oxford: Blackwell, 1978.
- MacFarlane, A. (1987). *The Culture of Capitalism*. New York: Oxford.
- Minuchin, S. *Families and Family Therapy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974.
- Öztürk, O. Anadolu Toplumunda Özerklik ve Girişme Duygularının Kısıtlanması. 5. Milli Nöro-Psikiyatri Kongresi, 1969a.
- Öztürk, O. Anadolu Toplumunda Oedipus Kompleksi Teorisinin Geçerliliği. 5. Milli Nöro-Psikiyatri Kongresi, 1969b.
- Thornton, A. "Modernization and Family Change", *Social Change and Family Policies* (kitabında). Proceedings of the XXth International CFR Seminar. Melbourne: Australian Institute of Family Studies, 1984.

ÇOCUĞUN OLUŞUMU KONUSUNDAKİ DÜŞÜNCELERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

PROF.DR. SELÇUK EREZ
*İstanbul Üniversitesi
Tıp Fakültesi*

Bilimadamlarının, filozofların çocuğun oluşumu konusundaki görüş ve düşüncelerinin tarihsel gelişimlerini gözden geçirmek bizi bazı yararlı sonuçlara ulaştırmaktadır. Ancak çocuğun oluşumu konusundaki görüşleri irdelerken bilimadamlarıyla sınırlı kalmamak, folklor ve din gibi diğer sosyolojik ipuçlarından da yararlanmak gerekir.

B. Malinowski, İngiliz Yeni Ginesi'nde yapmış olduğu çalışmaları anlattığı "Trobriand Adalarında Ölmüşlerin Ruhu Baloma" adlı makalede¹ şöyle der: "Yerlilerin inancına göre, ölen adamın ruhu Baloma, Tuma'ya gider. Baloma, Tuma'da, insanların yeryüzünde yaşadıklarına benzer bir hayat daha yaşar ve sonunda yine ihtiyaçlar; dişleri düşer, derisi gevşer ve buruşur. O zaman kıyıya gider; tuzlu suyla yıkanır ve bir yılan gibi derisinden sıyrılır; artık o yeniden genç bir çocuk olmuştur. Yerliler buna 'Vayvaya' derler. Bir dişi Baloma, bu vayvayayı alıp hayatta olan bir kadının rahmine yerleştirir. Bu kadın şimdi gebe kalmıştır..."

Bu açıklama, babanın, çocuğun dünyaya gelmesine yol açan etkisinin o bölgede yaşayanlarca bilinmediğini, düşünülmediğini gösterir. Yerliler, yazarın kendilerine, "Çocuğun döl yatağına düşmesinin tohumun tarlaya ekilmesine benzetilmesinden" bahis açmasını ilgisizlikle karşılamışlardır. Bu konuda Malinowski şunları sormuş: "Bu Avustralya ya da Arunta kültürünün bir özelliği midir? Yoksa ilkel insanların çoğunda rastlanan bir

hal midir? Bu konudaki bilgisizlik birincil midir, yoksa ikincil olarak yani ilkel bilginin sonradan gölgelenmesiyle mi oluşmuştur?” S. Freud “Dinsel gelişim insanın doğrudan doğruya gördüklerine ve işittiklerine verdiği önemin, yüksek zihinsel işlemler sonucu kavradıklarına verdiği önemin yanında değerini giderek kaybetmesiyle gerçekleşir” der.² Ona göre, babasının çocukla ilgisi, böyle bir gelişme sonucunda ananın çocukla ilgisinden daha mühimsenmiş ve çocuk babanın soyadını almıştır.

Acaba İngiliz Yeni Ginesi’nde -Malinowski’nin sözü geçen araştırmalarını sürdürdüğü tarihlerde- babanın çocukla ilgisi kabul edilmediğine göre çocuk üzerinde daha çok analar mı söz sahibiydiler? Malinowski’nin aktardıkları bizi bu konuda aydınlatıyor: Yerliler arasında kullanılan ve akrabalık ifade eden tek kelime olan “veiola” çocuğun anasının akrabalarıyla ilgisini belirtmek için kullanılmaktadır. Çocuğun gerçek köyü anasının köyüdür.

Öyleyse toplumun çocuğun oluşmasını açıklamak için kabul ettiği izah tarzı aile yapısını etkileyen bir unsur mudur?

Trobriand Adaları’nda geçerli olana benzer bir izah tarzının bazı Kuzey Amerika yerlileri arasında da yürürlükte olduğu bildirilmiştir: Queensland’da yaşayan ve “Pennefather Blacks” olarak anılan kızılderi-ler, gök gürültüsünden meydana gelmiş olan ve Anjea denen bir varlığın çocukları bataklık çamurundan yoğurup analarının boş rahimlerine yerleştirdiğine inanmaktadırlar.³ Ancak bu izah tarzının aile yapısıyla ilişkisini anlamak kabil olmamıştır.

Toplumumuzda ataerkil bir aile tipinin yürürlükte olduğunu biliyoruz. Acaba halkımızın döllenme konusundaki inançları nereden kaynaklanmaktadır? Kuran’ın Bakara Suresi’nde şöyle denmektedir: “Kadınlarınız sizin evlat ekeceğiniz tarlalardır. Tarlanızı nasıl isterseniz ekin nefsiniz için peşinden iyilikler yapın.”

Tohum-tarla benzetmesi, Kuran’dan eskidir; baba hakimiyetinin geçerli olduğu eski toplumlarda karşımıza çıkar. Babanın başat olduğu eski Yunan toplumunda bu benzetme geçerlidir:

Antigon’da Kreon, kardeşi Poyneikes’in cesedini yasağa rağmen gömmeye kalkışan Antigon’u ölüme mahkûm edince, Antigon’un kardeşi İşmen sorar:

-Kendi öz oğlunun nişanlısını mı öldürteceksin?

Sofokles, Kreon’a şöyle cevap veririr:

-Sabam olan sürece başka tarla bulur...

Bu ipuçlarına göz attıktan sonra tıp tarihine baktığımızda da anne mi yoksa baba mı çocuğu oluşturur tartışmalarının orada da sürdüğünü görmekteyiz:

Aristo, memeli hayvan yumurtalarının rahimde, âdet kanının erkek menisi tarafından etkilenmesiyle oluştuğuna inanırdı. Bu görüş, Galen'e (MÖ 129-70) kadar sürdü. Galen, kadın menisinin -erkeğinki gibi- yumurtalıklara gelen damarlarda üretildiğini, yumurtalıklarda ise bu madde- nin sadece artıldığını savundu; ona göre yumurtalıklarda bu şekilde işle- nen, geliştirilen semen, tüplerden geçip rahme ulaşır, orada da erkek se- meni ile karışarak embrioyu meydana getirecek pıhtıya dönüşür.⁴

Kadın yumurtalıklarında "vesikül" denen keseciklerin varlıkları 16. yüzyılda Vesalius ve öğrencisi Fallopio tarafından bahis konusu edildi. Ancak bu bilimadamları, yumurtalıklardaki içi sıvı dolu keseciklerin hangi işe yaradıklarını anlamamışlardır. Sonradan Fallopio'nun yerini almış olan Fabricius ab Aquapendente (1533-1619) tavuk overlerini incelemiş, bu or- gana "ovarium" adını vermiştir. Ancak Aristo'nun yumurtanın rahimde oluştuğu görüşü o devirde bile ağır bastığından bu organın sadece bir ku- luçka odacığı olabileceğini düşünmüştür.

17. yüzyılın ikinci bölümünde memeli hayvan yumurtalarının -tıpkı kuşlarda olduğu gibi- dişilerin yumurtalıklarında meydana geldiği düşün- cesi ön plana geçmeye başladı. Leyden kentinde birlikte çalışan Swammer- dan ile Van Horne 1666'da, Danimarkalı anatomist Stensen de 1667'de yayınlarıyla bu konudaki bilgi birikimine katkıda bulunmuşlardır.

1672'de Reinier de Graaf (1641-1673) *De Mulierum Organis Generationi Inservientibus* adlı yapıtını yayınladı. Bu kitapta kadın testisi olarak anılan dişi yumurtalığının kesinlikle "ovarium" olduğu belirtilmiş- tir. Graaf, bu organda -günümüzde kendi adıyla anılan- folikül kesecikle- rinin varlığını saptamış, kadın yumurtalığının iç yapısını erkek, inek ve ko- yun yumurtalıklarıyla karşılaştırarak bu keseciklerin yumurta olduklarını kabul etmiştir. Ona göre bu kesecikler kuş overlerindeki yumurtalara benzemektedir. Kuş yumurtaları da ufakken albümin gibi bir sıvı içerirler. Graaf'a göre kadın overi haşlanırsa bu foliküllerin içindeki sıvı, kuş yu- murtalarındaki albüminin kıvamını, rengini ve tadını veren bir maddeye dönüşür. Bu nedenle kadın yumurtalıkları erkeklerinki gibi testis olarak değil over olarak anılmalıdır.

Graaf içinde yumurta hücresi gelişen kesecikler olan folikülleri yumurta sanmıştır, ama gözlemlerini mikroskop yardımı olmadan yaptığını hatırlarsak bu noktaya varmasının bile önemli olduğunu kavrarız.⁵

Sperm hayvancıklarının var olduklarının anlaşılması için mikroskopun icat edilmesi gerekmiştir. İnsan sperm hayvancıkları ilk önce Hamm ve Leeuwenhoek tarafından 1677’de görülmüştür.

Böyle bir nesnenin varlığının keşfi o çağın anatomi uzmanlarının ikiye bölünmesine yol açmıştı: Bir bölümü sperm hücresinin içinde minicik bir insanın bulunduğunu ve bunun rahimde ovumla beslenerek geliştiğini savundular (animalkülistler). Diğerleri de bu homunculusların ovumda yer aldıklarını ve semenle beslendiklerini ileri sürdüler (ovistler).

Antonio Vallionieri (1661-1730), 1721 yılında embriyoların gelişimiyle ilgili yeni bir teori ileri sürdü: Kutu-kutu içinde teorisi olarak tanımlanabilecek bu düşünceye göre Havva’nın ya da Âdem’in yumurtalıklarında tüm insanlar önceden belirlenmiş olarak iç içe yer almaktaydılar. Bu teori, “preformans” teorisi olarak da anılır: İnsanlar kendilerinden sonra gelecek kuşakları tıpkı birbiri içinde bulunan bebeklerden oluşan Rus oyuncakları gibi yumurtalıklarında taşırlar.

Leewenhoek’ün foliküllerin tüplerden geçemeyecek kadar geniş çaplı olduklarını saptamasına rağmen, ovistler 18. yüzyıl başlarında bile ağır basmaktaydılar. Diderot ve d’Alambert’in 1747 yılında yayınladıkları ansiklopedilerde bile animalistler eleştiriliyorlardı: Doğanın gereksiz yere milyonlarca sperm adamcığı üretilip tüketecek kadar savurgan olamayacağını ileri sürüp mikroskopik insanın yumurta hücresinde bulunması gerektiğini savunuyorlardı.

Preformistler, rahimdeki gelişimin sadece minik insancıkların boyutlarının büyümesinden ibaret olduğunu ileri sürerken, bunların karşıtları olan Epigenesisçiler rahimiçi yaşamda sadece büyümenin değil değişimin de bahis konusu olduğunu belirtiyorlardı. Epigenesisçilerden Kaspar Friedrich Wolf (1733-1794), 1759’da *Theoria Generationis* başlıklı yapıtında preformist görüşü şöyle eleştiriyordu: “Eğer mikroskopa zar zor görünen tohum hücrelerinde kemiğiyle etiyle eksiksiz insancıklar varsa niçin embriyo biraz büyüyünce bunlar göze görünmez oluyorlar?” Wolf, dokuz yıl sonra St. Petersburg Kraliyet Akademisi’nde tavuk embriyolarının barsaklarının nasıl katlanarak oluştuğunu gösterip bu görüşünü pekiştirdi.

Nihayet Spellanzani (1729-1799) bir seri deney yaparak embriyonun gelişimi için sperm hayvancıklarına da ovuma da ihtiyacın olduğunu gösterdi.

Peki bilimsel yargılar ve bulgular ailede, toplumda kadın-erkek eşitliği konusundaki görüşleri etkiledi mi? Bu sorunun cevabının “evet” olduğuna inanıyoruz. İngiltere’de kadın hakları konusunda yayınlanmış olan ilk kitabın yayın tarihi 1792’dir.⁶ Yukarda bahsettiğimiz bilimsel araştırmaların yapıldığı tarihin hemen bu “suffrogate-kadınlara erkeklerle eşit hak isteyen” akımın başlama tarihince izlenmesi de toplumun “döllenme, çocuğun oluşumu” konularındaki bilgisiyle kadının aile içinde ve toplumdaki yeri arasında bir ilginin var olduğunu düşündürmektedir.

NOTLAR

- 1 Malinowski, B. *Magic, Science and Religion*, Anchor Books, 1955, s 216.
- 2 Freud, S. *Moses and Monotheism*, Anchor Books, 1951, s. 150.
- 3 Bernstein, A. ve Bernstein, H. “Infertility among Ancients,” *Journal of Int. College of Surgeons*, Mayıs 1956, 26, s 656.
- 4 Patten, B. M. *Human Embriology*, Blakiston, 1946, s. 2.
- 5 Speert, H. *Eponyms in Obstetrics and Gynecology*, Macmillan, 1958, s. 10.
- 6 Wolstonecraft, M. *A Vindication of Rights of Women*, 1792.

ARKEOLOJİK ESERLERDE ÇOCUK

EMİN BAŞARANBİLEK
İstanbul Arkeoloji Müzeleri
Müdür Yardımcısı, Arkeolog

“İnsanoğlunun bir buçuk milyon yıllık yaşamından kesitler” isteyen değerli bilimadamı Prof. Dr. Bekir Onur’un bu isteğini yerine getirmek, üstelik bunu kırk dakikalık konuşma metnine dönüştürmek benim için çok güç oldu. Bu güçlüğü yenmenin en kolay yolunu, değerli arkadaşları-
mın yardımlarıyla buldum.*

++

Bu bildiri özgün bir bildiri değildir. Arkadaşlarımdan değerli katkıları, çok sınırlı olan “arkeolojide çocuk”la ilgili yayınlar, taranabilen bilimsel kitaplardan yapılan alıntılar ve her zaman kendi aramızda yaptığımız söyleşilerden oluşmuştur. Benim birey olarak katkım son derece sınırlıdır ve yazılı belgeler ile arkeolojik belgelerin yorumundan ibarettir.

Dünyada yaşayan herkese ayrı ayrı sorulsa, herkesin ayrı, özel ve zengin bir çocukluğu vardır. Anne ve babalarının, dede ve ninelerinin de. Ama, çok gerilere, bir milyon yıl öncelerine gidildiğinde, uzak atalarımızın özel olmayan, ayrı olmayan, zengin olmayan bir çocukluğu vardı.

Herkese ama herkese, Asya’dan, Avrupa’dan, Afrika’dan herhangi birine “uzak atalarının çocukluğunu” sorsam, L.S. B. Leakey’in *İnsanın Ataları*¹ adlı kitabının bir bölümünden uyarladığım çocukça öyküyü anlatacağına eminim. Çünkü, Taş Çağı’ndaki atalarımızın çocukluğu, dün-

* Bana, kendi konularında yardımlarını esirgemeyen İstanbul Arkeoloji Müzeleri uzmanları sümerolog Fatma Yıldız’a, epigrafist Hatice Kalkan’a, nümizmatlar Feza Demirkök ve Günay Paksoy’a, arkeologlar Sevinç Pasinli, Yasemin Güner ve Gülcan Kongaz’a teşekkürü bir borç bilirim.

yanın her yerinde aşağı yukarı aynı geçmiştir.

İlerleme bir milyon yılda derece derece olmuş ve sonra insanoğlunun tarımı, hayvanları ehlileştirmeyi, madeni, yazıyı, buhar gücünü, elektriği, atomu vb. keşfiyle ilerleme, son on bin yılda çok hızlı bir ivme kazanmıştır. Bugünkü karmaşık yapı içinde çocukluk da zenginlik ve özellik kazanmıştır.

Şimdi, yukarıda uyarladığımı belirttiğim öyküme geçiyorum:

“Yontma Taş Devri’nde babam bir avcı idi. Yaşadığımız barınağa uzak olmayan bir vadide av peşindeydi. Derken tepedeki yamacın yanında bir kaya sığınağı gördü, oldukça güvenliydi. Burası bir aslanın ya da mağara ayısının ini ya da başka bir aile tarafından iskân edilmiş olabilirdi. Boş olduğunu gördü ve iyice araştırıp geri döndü. El-kol imleri ile bizleri çağırırdı.

“Yaşama direnebilen üç kardeşim, annem ve yakın akrabalarım, içerideki hayvan postlarını, birkaç parça kor ateşi alıp ardına düştük. Ben annemin kucağında idim ve adımlı bilmiyordum. Şimdi, Sinantropus Pekinensis, Atlantropus, Oreopitekos, Homo Neandertal Sapiensis, Homo Sapiens Sapiensis olarak çağırılmama karşın babam, bana tek ya da iki heceli bir ad takmıştı. Ama ben, gene de çağrılmadan geliyordum.

“Bütün aile bireyleri babamın bulunduğu yeni barınağa yerleştik. Anneannem, halam, yaşlı dayım bizimle birlikte miydi anımsamıyorum ama; ailemizin diğer bireyleri, yatacağımız döşekleri hazırlamak için ot toplamaya gittiler. Bir kısmı da yöredeki çalı ve fundalıklardan dal kesip barınağımızın önüne çit yaptılar. Hayvan postlarını, ateşi sönmeyen ocağımızın yanlarına yerleştirdik.

“Bir günüm böyle geçti.

(Bir milyon yıl, her günümüz böyle geçti.)

“Babam ve diğer erkekler, vahşi hayvan avına -ki o zaman bütün hayvanlar vahşi idi- çıktığında ben onları çit aralığından izliyordum. Annem de bazen onlara yardım ediyordu. Genelde annem, kız kardeşlerimle birlikte yabancı meyveleri, kabuklu yemişleri, yumru kökleri, zehirsiz otları toplayıp soframızı zenginleştiriyordu.

“Ev işlerinde ve avda kullanılan taş ve kemik aletler, vurucu, kesici ve deliciler köreldiğinde atılıyor, babamın ava gittiğinde bulup getirdiği çakmaktaşı yumruları, işe yarayışlı aletlere dönüştürülüyor-

du. Alet yapılırken yere bir sürü iskarta yonga ve ufak taş parçaları dökülüyor ve bunlar ocak küllerine, yediğimiz hayvanların kemik ve dişlerine, çürümüş bitkilere karışıyor, barınağımızın çöplüğü gün geçtikçe zenginleşip büyüyordu.

“Her günüm böyle geçiyordu.

(Beşyüzbin yıl, her günümüz böyle geçti.)

“Her zaman böyle olmazdı ama, ağabeyim komşu klanlardan bir kız kaçırıp evlendiğinde ailemizin bireyleri ihtiyarlamıştı ve teker teker ölüyorlardı. Onları töre gereği mi, yoksa, ölülerimize bile musallat olan vahşi hayvanlardan korumak için mi bilmem, barınaklarımızın tabanına gömüyorduk; sönmeyen ateşin, birikinti çöplerimizin yanına.

“Mevsimler, iklimler değişiyor; her günüm böyle geçiyordu.

(İkiyüzellibin yıl, her günümüz böyle geçti; son onbin yıla değin hep böyle geçti.)

“İşte bugün, benim çocuklarımın en son torunları olan bilimadamları, prehistoryenler, bu tür barınaklarda bıraktığımız çöplükleri karıştırıp; yeni yapıp da bırakıp kaçtığımız ya da çok kullanıp attığımız taştan ve kemikten aletleri, taban altına gömdüğümüz ölüleri, mağara duvarlarına yaptığımız resimleri bilimsel bir kuşku ile izler; buldukları, fosilleşmiş beş-on kafatası ve çene kemiği üstüne bir milyon yıl süren yaşantım hakkında yüzlerce kitap, binlerce makale yazarlar.

“Yaşantımı onlara borçluyum.”

Öyküm burada bitti. Bu öyküdeki bütün nesneleri alt alta yazarsanız, uzak geçmişimizin çocukluğunu ve bu çocukluğun maddi, manevi çerçevesini çizebilir ve hatta bu nesnelerle bu dönemin çocuklarının psiko-sosyal davranışlarını keşfedebilirsiniz.

Görüldüğü gibi, Yontma Taş Çağı’nın çocukları ile ilgili olarak sunduğum bu öyküden başka çocukluk üzerine bir veri bulamadım. Ama ülkemizde Karain Mağarası’nda² bulunan 5 yaşındaki bir Neandertal çocuğa ait diş ve diğer antropolojik kalıntıyı unutmayalım.

Yerleşik düzene geçen, ilkel tarıma başlayan halkın, Aşıklı Höyüğü’nde³ günümüzden on bin yıl önce taban altına analarıyla birlikte *hocker* durum-

da gömülmüş 2-3 yaşındaki çocukları, gene A-Keramik Neolitik Dönem'den Çayönü'ndeki⁴ çocuk gömülerini, Değirmentepe'deki⁵ Kalkolitik Dönem'e tarihlenen çömlekler içindeki çocuk gömülerini de sayabiliriz.

Neolitik ve Kalkolitik dönemlerde, çocukla bağlantı kurabileceğimiz arkeolojik malzemeye -şimdilik kaydı ile- rastlanmadığını söyleyebiliriz. Ama bu konuda geniş bir araştırma yapmadan bir çıkarımda bulunmanın da doğru olacağını sanmıyorum.

“lukaşelugala harranna gena
nibruki gaegi inim dugbab
kaskalsudu imduden
amamu mudamu numunibku
amania inim husalgilba
lu du kaskalla silimmamu en la tartarre”

...

Size bir ses getirdim, dört bin yıl öncesinden bir ses; bir daha duyamayacağınız bir ses; bir şiir. Bu sesi getirmem de kolay olmadı.

Nippur'da oturan Ludingirra ergen bir çocuktu ve belki de Lükab-sar'ın (mühür kazıyıcısının) yanında çalışıyordu ve yasa gereği kadınlar gibi yarım ücret alıyordu. Sorununu bilmiyorum ama, bir gün kenti terk etti ve başka bir kente gitti, belki Ur belki Uruk kentine. Aradan günler geçti, evini, üzüntüden yataklara düşen annesini özledi; bir şiir yazdı ona. Tam o sırada bir arkadaşını gördü, Nippur'a giden bir haberciyi ve şiiri annesine gönderdi. Öyküyü buraya kadar ben uydurdum. Gelelim gerçeğine:

Bu tablet Nippur kentinde yapılan kazılarda, geçen yüzyılın sonlarında bulunduğunda, içeriğinin kimse farkında değildi. Üstelik yazan Sümerli dört bin yıl önce tarih sahnesinden silinmiş, dili bile ölmüştü. Yani bu ses, toprak altında saklı idi. Yerin kulağı var derler ya, işte yerin kulağı gerçekten müzelerde. Neyse, bulunan bu tablet müzeye getirildi ve bu şiir bir yüzyıl daha suskun kaldı. Suskunluğun içindeki ses gibi... Derken, İstanbul Arkeoloji Müzelerinden bir bilimkadam, Sümerolog Muazzez Çığ, Sümer edebî metinleri üstünde çalışırken bu tableti de okudu,⁶ seslendirdi. Dünyanın en güzel şiirini, çağdaş şairleri kıskandıracak ölçülerde bir şiiri kazandırdı bize.

Bir çocuğun annesine yazdığı bu şiiri, Sümerli çocuklardan günümüzün annelerine armağan ediyorum:

Geziye giden kralın habercisi,

Seni Nippur'a göndereceğim, şu haberi ulaştır.
 Uzun bir yolculuk yaptım.
 Annem üzüntüde (?), uyuyamıyor,
 Odasına bir kızgın söz girmeyen o,
 Durmadan yolculara sağlığını soruyor,
 Selam mektubumu eline ver.
 Senin için neşelenecek olan annem(in eline).
 Eğer annemi bilmiyorsan (onu tanımaya yarayacak) tarifini vereyim.
 Onun satırlarında sevimli bir ses, kelimelerinde iyi bir anlam!
 Kol ve ayakları ışıldayan (?), parlak (?) bir heykel (dir annem). Tan-
 rısal bir güzellik, bir gelin, bir neşe,
 Genç kızlığından beri takdis edilmiştir o.
 Kaynatasının evini kendi gücü ile idare eden,
 Kocasının tanrısına alçakgönüllülükle hizmet eden
 "Inanna'nın yeri"ni bakmasını bilendir o.
 Kralın ağzının sözünü hiçe saymamazlık etmez.
 İhtiyatlı, malı mülkü çoğaltandır o.
 Sevilen, neşeli, hayat doludur.
 Kuzu, iyi kaymak, bal ve kalpten taştan yağdır.
 Annemin ikinci özelliğini vereyim.
 Annem ufukta parlayan bir ışık, dişi bir dağ geyiği,
 Bir sabah yıldızı, en parlak...,
 Kıymetli bir akik, Marhaşi'den bir sarı safir,
 Bir prenses mücevheri, cazibe dolu.
 Sevimli bir neşe (?), bir akik mücevheri.(?)
 Bir kalay yüzük, bir demir bilezik,
 Bir altın çubuk (ve) parlak gümüşdür.
 Gerçek bir fildişi heykelcik, pek çekici
 Lapislazuli tabanlık üzerinde duran bir alabastar *lama* (dır o).
 Sana annemin üçüncü özelliğini vereyim.
 Annem mevsiminde yağmur, en iyi tohumlar için sudur.
 Bol ürün, iyi (?) *huntu* arpası...
 Bolluk bahçesi, neşe dolu.
 İyi sulanmış çam, kozalaklarla süslü.
 Yeni yılın ilk meyvesi, ilk ayda yetişen ürün,
 Sulama hendeklerine, bereket getirecek suyu götüren bir kanal,

Çok tatlı Dilmun hurması, çok aranan en iyi cins hurmadır.⁶
Sana annemin dördüncü özelliğini vereyim.
Annem kurbanların sevinci dolu bir bayramdır.
Saygılı bir korku ile bakılan bir *Akitu* kurbanıdır o.
O, çok neşe veren bir dans yeridir.
Prenslerin yarattığı bir bolluk şarkısıdır.
Bir aşk, zevke doymayan, seven bir kalptir o.
Rahata dönen bir esirin iyi haberidir o.
Sana annemin beşinci özelliğini vereyim.
(Annem) çam ağacından bir araba, şimşir ağacından tahtirevan,
En iyi yağlarla kokutulmuş güzel bir elbise,
Devekuşu yumurtasından bir şişe, en iyi yağ doldurulmuş,
Süslenmiş, hoş (?) bir taç (?)
Sana verdiğim tarifler onları sana şekillendirmiştir.
lama'lara sahip olan o hoş hanım annemdir.
Kulak kesilen ona... neşe ile götür.
"Sevgili oğlun Ludingirra'dan selam" de ona.
.....Sana vereyim??...

Söz uçar yazı kalır. Yazı kaldı ve biz bu yazıyı bulan Sümerlerin çocuklarını nasıl eğittiklerini gene bu yazılardan öğrendik. Bu konuda Sümerolog Fatma Yıldız'ın güzel bir makalesi⁷ var, ben de ondan yararlandım.

Mezopotamya'da yapılan kazılarda çok sayıda pişmiş toprak tablet bulundu. Bu tabletlerin yazıları çiviye benzediğinden bugün "çivi yazısı" olarak tanımlamaktayız.

Yazının icadı ile birlikte okul eğitiminin de başladığını Mari kentinde bulunan okul ile kanıtlamış oluyoruz. Nippur, Sippor, Ur, Şuruppak gibi kentlerde, bugünkü okul defterinin ya da karalama defterinin yerini tutan okul tabletleri bulunmuştur. Okuma-yazmanın sürekliliği, öğretim ile olanaklı olduğundan Sümerler de bunu açtıkları okullarla sağlamışlardır.

Sümerlerde okula "tablet evi" anlamına gelen "é dubba" denilmektedir. Okulun babası anlamına gelen "adda é dubba" da öğretmendir. Demek ki kadın öğretmen yoktu. Öğrenciler ise "dumu edubba", yani "okulun oğlu" idiler. Buradaki "oğul" kelimesi bize, yalnız erkek öğrencilerin öğrenim gördüğünü anlatmaktadır. Bu çıkarımın doğru olduğunu, İÖ 2000 yılına ait idari belgelerde yer alan beş yüz kişilik kâtipler listesi de sanırım kanıtlamaktadır.⁸ Ayrıca bu listede yer alan kâtiplerin babaları-

çocukların göz önünde tutulduğunda, eğitim-öğretimin “yaygın eğitimi” olmadığını anlayabiliriz. Çünkü bu çocukların babaları, şehir prensi, kâtip, rahip, tapınak görevlisi, asker, kâtip gibi ülkenin yüksek devlet görevlileri ve yöneticileridir. Daha alt sınıf ve tabakalardan gelen Sümerli çocuklar ise tarlalarda ya da çeşitli işlerde çalışmaktadır.

Burada bir parantez açıp şunu da belirtmeliyim. “Sümer İşçileri” üzerinde ilginç bir araştırma yapan Sümerolog Fatma Yıldız’ın -ki dört gözle yayınlanmasını bekliyorum- belirttiğine göre çocuk işçiler, kadın işçiler gibi tam gün çalışıp yarım ücret alıyorlardı. Çocuk emeğinin sömürüsü, demek ki sınıflı toplumlarla başladı. Ne zaman doruğa ulaştı bu sömürü? 18. yüzyılda sanayi devriminin başlangıcıyla. Prof. Dr. Bekir Onur’un *Oyuncaklı Dünya*⁹ adlı kitabında, İngiltere’de, 4-5 yaşlarındaki çocukların, sanayi bacalarının temizlenmesi işinde, dörtte bir ya da yarım günde-lik ile haftada yetmiş iki saat çalıştırıldıklarını okuduğumda -nedense bir bilimadamında olmaması gerektiği söylenen duygusallığa kapılıp- insanlı-ğımdan utandım.

Gene bir tablette, Sümerli bir baba, okulda haylazlık yapan oğluna öğüt verirken, “... adam ol, sokaklarda dolaşma, bak, seni hayatımda hiç-bir zaman tarlama kazmak için göndermedim. Senin gibiler çalışarak ailelerini geçindiriyor. Ben bir gün bile ‘git, çalış’ demedim” diye tehdit ederken, çalışarak ailelerini geçindiren Sümerli çocukların bulunduğunu da açıkça belirtmiş oluyordu.

Acaba Sümerli çocuklar eğitilirken nasıl cezalandırılıyordu ve nasıl ödüllendiriliyordu.

Gene aynı Sümerli baba, oğluna “hayatımda asla seni dövmek için ka-mış getirtmedim” derken eğitimde dayak olgusunu gündeme getirmektedir. Evde babaları tarafından dövülen çocuklar, okulda ise öğretmenleri tarafından “Niçin ben burada yokken ayağa kalktın”, “Niçin ben burada yokken dışarı çıktın” diye sudan bahanelerle dövülmekteydi.

Bugün, eğitimin bir ayıbı olan dayak olgusunun kökeni acaba nereye dayanıyor? Gene bir bilimadamının kitabından¹⁰ alıntı yapacağım: “Konuşmanın bulunmadığı bir ortamda eğitimin bir boyutu taklit ise öteki boyutu çağdaş primatlarda (herhalde iki elli, dik duran, kuyruksuz iri maymun ve goriller olmalı sanırım) gözlemlediğimiz gibi dayaktır. Böylece, dayığa dayanan eğitim alışkanlığının kökeninin konuşma öncesinden başladığı... söylenebilir.” Bu sözleri, eğitimde hâlâ dayanın gerekli olduğunu kanıtlamaya çalışan (!), günümüz primatlarına ithaf ediyorum...

Şimdi, Sümerli çocuğun yazıyı nasıl öğrendiğini görelim.

Çivi yazısı, plastik çamura *stylus* ile yazıldığından, öğrenci önce, bu stylus'u kullanmayı öğrenmek için yatay, dikey çiviler, çengeller yazmayı öğreniyordu. Tıpkı bugünkü öğrencilerin okula ilk başladıkları zaman yaptıkları eğik çizgi, düz çizgi, kavisli çizgi temrinleri gibi. Bunu öğreninceye değin yaptıktan sonra, hecelere geçiyorlardı. Çünkü çivi yazısı bir hece yazısıydı. Heceleri de öğrenen öğrenci, heceleri birleştirmeyi, söz ve söz gruplarını yazmayı öğreniyordu. Öğretmenin yazdığı metinleri kopya etmeye başladığında, artık okuryazarlığa adaydı. Önceleri doğal olarak kendi çevresindeki eşyaların, hayvanların, kuşların, balıkların, kap kacağın adını yazıp okumayı öğreniyor, arada bir resim çiziyordu. Bazen de bugünkü dokuz taş oyununa benzer oyunlar oynuyordu. İleri aşamada, zamanın ekonomik, yasal ve edebi belgelerinde yer alan terimleri öğreniyor, astronomi, tıp ve matematik alanlarında bilgileniyordu. Uzunluk, ağırlık ve hacim ölçülerini öğreniyor, bunun yanında geometri dersleri de alıyordu.

Bu eğitimin üst aşamasında, Sümerli tanrıların ve kralların yaptıkları işleri, kahramanlıklarını anlatan efsaneleri, onlara adanan ilahileri, yakılan ağıtları kopya edip ezberliyorlardı.

Fatma Yıldız'ın araştırmalarına göre, Sümerli "Öğretmenler, öğrencinin çalışacağı tableti hazırlamak, öğrencinin ödevini yapıp yapmadığını denetlemek; öğrenciler ise verilen ödevi kopya edip ezberlemekle yükümlüydüler." Çünkü ezber çok önemli bir rol oynuyordu.

Görüldüğü gibi bugün çağdaş eğitimcilerin yaratıcı bulmayıp terk ettiği ezberci eğitimin kökeni Sümerlere değin uzanıyor.

Sabahtan akşama değin süren okulun ne zaman tatil olduğu, kaç sınıflı olduğu, öğrencilerin nasıl bir diploma aldıkları pek bilinmiyor; ama öğrencilerin büyüyünce yönetici sınıfa -babaları gibi- katıldıkları açık.

Çivi yazısını kullanan Akkatlar, Elamlar, Asurlular, Babilliler, Hititler, Urartular ve Perslerin de eğitim-öğretim sisteminin bu şekilde olduğunu söyleyebiliriz.

Acaba, eğitim Eski Yunan ve Roma'da nasıldı?¹¹

Antik Dönem'de eğitim, çocuk eğitimi, gençlerin eğitimi ve askerlik eğitimi olarak yürütülmüş, bu konuda arkeolojik ve epigrafik belge ve buluntular elde edilmiştir.

Ailede bir çocuk doğduğunda, kapıya zeytin dalından bir çelenk ko-

nulursa erkek, eğer bir yün çilesi asılırsa kız çocuğun doğduğu anlaşıldı.

Doğumun onuncu gününde akraba ve komşular evde toplanır yeni bebeği kutlardı. Çocuğu ocağın çevresinde dolaştırarak kutsarlardı.

Burada şunu da belirtmek isterim. Edebiyatın, felsefenin, tiyatronun, güzel sanatların bu derece yüksek olduğu (yalınayak Sokrates'in sokaklarında ve okullarda söylev verdiği) antik dönemde, doğan çocuk istenmeyen ya da hastalığı sağaltılamayacak bir çocuk ise -leylek yavruları gibi- atılıyor, uzak yerlerde ölüme terk ediliyordu. Bu geleneğin çok önceki dönemlerden gelmiş olabileceğini düşünmek bile ürpertici.

Bebeğe bir sütanne bakmakta idi. Bebekler bazı yerlerde kundaklanmalarına karşın bazı yerlerde de kundaklanmazdı.

Anne ev işlerini düzenler, dikiş, nakış, yün eğirme ve örgü işlerine bakardı.

Çocuk, yürümeyi öğrendiğinde ve söyleneni anlamaya başladığında bakımı ve eğitimi için *paidagogos*'a teslim edilirdi; bu pedagoglar ya yaşlı, sadık kölelerden ya da ekonomik gücünü kaybeden kültürlü ailelerden seçilirdi.

Çocuklar belli bir yaşa geldiğinde, *Anthesteria* adı verilen ve her yıl düzenlenen şenlikler yapılır, bu şenliklerde *khos* adı verilen yonca ağızlı testilerden şarap içilir, kutlamalara katılan çocuklara ise çiçeklerden bir çelenk takılırdı. Ayrıca, geçen çocukluk dönemlerini ileride anımsamaları için, ilk çocukluk dönemlerine ait üzerinde betimler bulunan minik testiler armağan edilirdi.

Genelde erkek çocuklar pedagog tarafından eğitilir ve *grammatistes* diye anılan dil hocasına gönderilirdi. Homeros gibi ünlü ozanların şiirleri yazılır, ezberlenirdi. Bunun yanı sıra *lyra* hocasından müzik eğitimi alınır, bir iki enstrümanı iyi çalmanın ileride yapılacak şenliklere katılmayı sağlayacağı unutulmazdı; bu nedenle yarışmalara hazırlanırlardı.

Kız çocukların eğitimi, genelde anneleri ile sınırlıydı; bazı varlıklı ailelerin kız çocuklarına okuma-yazma öğrettikleri bilinmektedir. Okuma-yazmayı annelerinden ya da dadılarından öğrenmekteydiler. Kız çocukları, yalnız kadınların katıldığı festivallere giderler, genelde hep evde olurlardı. Yemek pişirmeyi ve örgü örmeyi, evi düzenlemeyi öğrenirlerdi. Evlilik çağına değin kızlar için çeyiz biriktirilirdi.

Spor okullarına *palaistra* denir, erkek çocuklar *paidotribes* denilen spor hocaları denetiminde *pentatlon*'a hazırlanırlardı. Güreş, uzun atla-

ma, koşu, cirit, disk atma, vazo resimlerinde çok betimlenen spor dallarıdır. Özellikle koşu, cirit ve disk atma çalışmaları için geniş alanlara gereksinme olduğundan, *gymnasion*’ların şehir surları dışındaki açık arazilerinde çalışırlardı.

Bir gencin palaistra’daki çalışmaları, onun silahlı bir savaşçı yani *hoplites* olarak kentini savunmasını sağlayacaktı. 17-18 yaşlarında, askerlik görevine çağırıldıklarında artık birer *ephebos* oluyorlardı.

Tabii bütün bu anlattıklarım varlıklı ailelerin çocuklarıyla ilgilidir.

Arkeolojik eserlerde çocuk betimlerine, oyunla ilgili betimlere, araç gereçlere rastlanır.

İlk Tunç Çağı’nda, Horoztepe’de bulunan, tunçtan yapılma “çocuğunu emziren kadın” heykelciği, daha önceki kültürlerde -Eski Sümer ve Babil’de- olduğu gibi, daha sonraki kültürlerde -Helenistik Dönem’de- de motif olarak yer almıştır. Gene İlk Tunç Çağı’nda Anadolu’da “İkiz çocuklu kadın” ve “ikiz çocuk” idolleri, üzerinde türlü çıkarımlarda bulunabileceğimiz mermer idollerdir.

Geç Hitit Dönemi’nde Maraş’ta bulunan bazı mezar stellerinde “ana-oğul”, “ana-kız”, “baba-oğul” ve “ana-baba-çocuk” kabartmaları bulunmakta; kızlar yün eğirirken, erkek çocuklar tablet ve stylus (kalem) ile betimlenmektedir. Ayrıca bu dönemden Karkamış kral burcunda yer alan ortostadlardaki “kral ve oğlu”, “hizmetçi ve çocuk”, “aşık kemiği ve kırbaçlı topağ oynayan çocuklar” anılmaya değer. Karatepe’de bir ortostad üzerinde görülen “çocuğunu emziren kadın” kabartması da gene aynı dönemdendir.

Klasik Dönem’den itibaren, çocukla ilgili buluntuların artması, çocuğun ve çocukluğun toplumsal önemini vurgulayan bir kanıttır. Bugün müzelerde oyuncak görünümlü olmalarına karşın -arkeologlarca, çocukla bağlantısı henüz saptanamamış olduğundan bir türlü “oyuncak” olarak tanımlanamayan-, pişmiş toprak ve tunçtan yapılma küçük buluntuların, antik dönemde -bugün olduğu gibi- çocuklar üzerinde etkisi olduğu yadsınamaz.

Bizans döneminde, bazı mozaikler üzerinde gördüğümüz, “çember çeviren çocuk”, “kaz güden çocuk” gibi betimleri; mermer seki ve merdiven başlarında gördüğümüz, “dama”, “dokuz taş” oyunu çizimlerini, çocuğun oyun ve oyuncak tarihini, toplumsal tarihini belirleyen veriler olarak görebiliriz.

Toplumsal tarihte çocuğu incelerken, onu, maddi ve manevi veriler ışığında irdelemek, arkeolojinin de çocuklara bir borcudur ve armağani olmalıdır.

NOTLAR

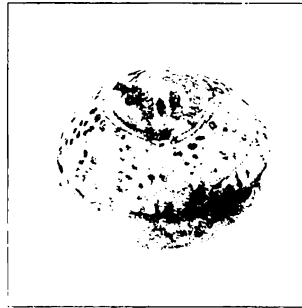
- 1 Leakey, L.S.B., *İnsanın Ataları* (Çev: Güven Arsebük). TTK Basımevi, Ankara, 1971, s.6-8.
- 2 Yalçinkaya, Prof.Dr. Işın. "1987 Yılı Karain Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I.*, Ankara 1988, s.20.
- 3 Esin, Prof.Dr. Ufuk. "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazısı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı XXIX, 1991, s.8.
- 4 Özbek, Prof.Dr. Metin. "Çayönü Yerleşmesindeki Kesik İnsan Başları", *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1986, s.26.
- 5 Esin, Prof.Dr. Ufuk ve Harmankaya, Doç.Dr. Savaş. "1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı," *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1985, s.59.
- 6 Çığ, Muazzez ve Kramer, S.N. "İdeal Bir Sümer Annesi", TTK, *Belleten*, Cilt:XL., Sayı: 159, Temmuz 1976, Ankara, 1976, s. 403-411.
- 7 Yıldız, Fatma, "Sümerlerde Çocuk Eğitimi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 20-21, s.3-8.
- 8 Landsberger, Prof.Dr. Benno, *Materials for the Sumerian Lexicon* (MSL) XII, Roma, 1969, s.34-35; 98.
- 9 Onur, Prof. Dr. Bekir, *Oyuncaklı Dünya*. Verso Yayıncılık, Ankara, 1992.
- 10 Şenel, Alâeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Verso Yayıncılık, Ankara, 1991.
- 11 Benim de içinde bulunduğum bir çalışma grubu tarafından hazırlanan ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Eski Şark Eserleri Müzesi'nde 21 Mayıs-31 Ağustos 1985 tarihinde açılan "Arkeolojik Belgelerle Eski Çağda Gençlerde Eğitim Sergisi" notlarından yararlanılmıştır. Bu konuda bkz., Jenkins, Ian, "Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular Işığında Antik Devirde Çocuk Eğitimi" (Çev: Hasan Malay). *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 1989, (2. Baskı).

KISALTMALAR:

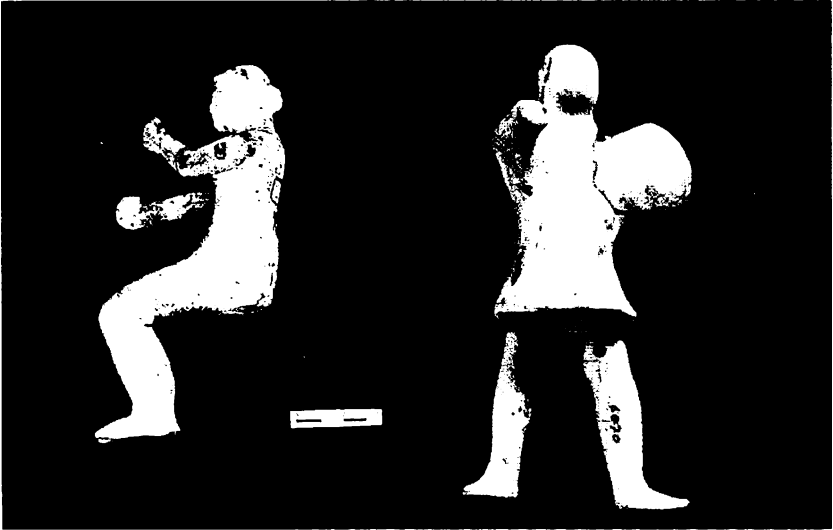
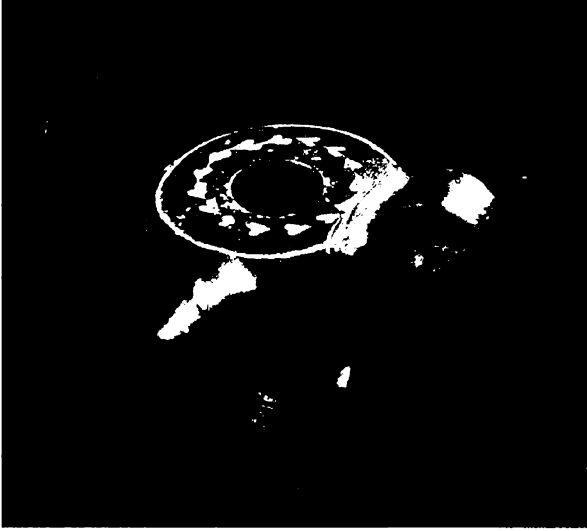
İAM : İstanbul Arkeoloji Müzeleri / Ni. : Nippur / İÖ : İsa'dan önce / AAMM : Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi / Pt. : Pişmiş toprak / ÇÇ. : Çanak - çömlek / M. : Maden / T. : Taş

*Geç Hitit Kralı
Araras'ın kırbaçla
topaç çeviren ve aşık
oynayan çocukları.
Taş kabartma.
Karkamış, İÖ 8.
yüzyıl. AAMM.*

Askos ve pignora. Arkaik Dönem. İAM, Çç.

Eklemlı oyuncakların ilk örneklerinden: Oturan çıplak bebek ve gladyatör. Roma Dönemi. İAM, Pr. 6070, 6404, 166.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ŞENLİKLERİNDE ÇOCUK

Prof.Dr. ÖZDEMİR NUTKU

Dokuz Eylül Üniversitesi

Güzel Sanatlar Fakültesi

“Osmanlı Şenliklerinde Çocuk” konusu, başlı başına, uzun ve ayrıntılı bir inceleme gerektirir. Ben bu bildirimde yalnızca birtakım odak noktaları üzerinde durmakla yetineceğim. Bilindiği gibi, şenlikler çeşitli vesilelerle yapılırdı; şehzadelerin doğumları, sünnetleri, evlenmeleri, padişah kızlarının nikâhları, bayram, zafer kutlamaları, padişahların tahta çıkmaları, siyasal açıdan önemli, yabancı bir heyetin ziyareti ve benzeri olaylar büyük ve küçük şenliklerin düzenlenmesine vesile olurdu. Bunlar imparatorluğun birer gövde gösterisi olarak da kabul edilebilir.¹

Osmanlı İmparatorluğu döneminde çocuklar belli bir yaşa kadar eve bağlı kapalı bir hayat yaşarlardı.² Varlıklı kişiler çocuklarının okuması için özel öğretmenler tutarlardı. Yoksul olanlar ise “taş mektep” denilen mahalle okullarında okuma yazma öğrenirlerdi. O dönemde Türkiye’de oyuncak imalatı yoktu. Yalnızca bazı tahtadan yapılma çemberler, firdöndüler, kayıklar ve kartondan yapılma renkli gölge oyunu tasvirleri ve taş bebekler çocukların en sevdiği oyuncaklar arasında yer alırdı. Bunları daha çok Eyüp’te bulunan bazı marangozlar yaparlardı. Örneğin, 1603-1617 yılları arasında on dört yıl tahtta kalan I. Ahmet (1590-1617) döneminde, çocukları en çok sevindiren armağanlardan biri olan mavi-kırmızı renklerdeki gemiler, ustadan çırağa aynı biçimde bir gelenek halinde sürmüştü, ancak 19. yüzyılda buharlı gemi biçimini almıştır.³ Eyüp’te tahta oyuncaklar yapan marangozlar babadan gördüklerine hiçbir şey eklemenden yüzyıllar boyu sürdürmüşlerdir.

Buna karşılık, çocukların buldukları kutular, sopalar, karton ve tahta-

lar ile kendi fantezilerinin oyuncaklarını yapmaları onları daha yaratıcı bir duruma getiriyordu. Ayrıca, çocukların açık havada oynadıkları çok sayıda oyun vardı. O zamanlar çocuk parkları olmadığından, çocuklar “cami avlularında, yangın yerlerinde, mezarlık tarlalarında, mahalle aralarında” oynarlardı. Bunlar arasında Ebe Çıldır, Amma da, Beni Kapamazsın, Çaylak Beni Kapamazsın, Ebeme Pilav Pişirdim, Altun Beşiğe Kim Biner, Saklambaç gibi⁴ oyunlar vardı.

Şenliklerde padişahın, davetlilerin ve halkın geldiği esas şenlik alanı dışında, ailelerin ve çocukların gittiği bayram yerlerinde de kutlamalar yapılırdı. İstanbul’un çeşitli semtlerinde birçok bayram yeri vardı. İstanbul’da Fatih, Yenibahçe, Edirnekapı, Sultanselim, Aksaray, Yedikule, Kadırga ve Cinci meydanları; Beyoğlu tarafında Tophane, Sakabaşı, Çukurcuma, Sormagir, Karabaş mahalleleri; Kasımpaşa’da Kulaksız, Baruthane çayırıları, Tabakhane meydanı; ayrıca Çürüklük, Beşiktaş İhlamur ve Maçka düzlükleri ile Üsküdar’da Doğancılar, Bülbülderesi, Nuhkuyusu, Duvarıdibi, Haydarpaşa ve Kuşdili çayırıları salıncakların, hava dolaplarının kurulduğu bayram yerleriydi. Bunların birçoğunda meddahlar, gölge oyunu ustaları ve orta oyuncular da bulunurdu. Bayram yerlerinin en ünlüleri Fatih, Vefa, Cinci Meydanı, Kadırga, Doğancılar, Haydarpaşa, Beşiktaş İhlamur Köşkü civarı, Beyoğlu’nda Firuzaga, Karabaş meydanları, Kasımpaşa’da Tabakhane Meydanı idi.⁵

Meydanların çevresi çadırlarla dolardı. En büyük çadırdaki, hokkabaz, ip canbazı hünerlerini ortaya döker, sergi yerinde de az bulunan deniz hayvanları çocuklara gösterilirdi. Bu bir çeşit sirk çadırı gibiydi. Meddah, hikâyelerini meydandaki küçük bir tümsek üstüne çıkarak, iskemle ya da kilim üzerine oturup çevresine adam toplayarak canlandırırdu. Gölge Oyunu daha çok kapalı yerlerde ve hava karadıktan sonra başlardı. Büyük meydanlarda Orta Oyunu takımları bulunurdu. Çocuklar da büyüklerle birlikte bütün bu etkinlikleri seyredirdi.

Şenlik meydanlarında çocukları çekecek çeşitli oyun alanları vardı. Çevresi parmaklıklı, daha çok küçük çocukların sıralanarak oturdukları Asma Salıncaklar çok revaçtaydı. Bugün de kullanılan Kolan Salıncakları’na daha büyük çocuklar binerdi. Bunlar uzun seren direklerinin tepesine bağlanan kalın halat ipleriyle kurulur, alt tarafa ayak basacak bir tahta bağlanırdı. Bu salıncaklara iki delikanlı karşılıklı biner ve kolan vururlardı. Çocukların, bazen büyüklerle bindiği Hava Dolabı, ahşap, elli metre kadar yüksekliğe çıkabilen, içinde oturacak yerleri olan dev bir tekerlekti. Hava Dolabı’nı ya katırlar ya da eşekler -tıpkı bostanlardaki kuyudan su

çeker gibi- döne döne çalıştırırlardı. Bunların dört beş çocuk alan küçüklerini, dolap sahibi çevirirdi.⁶ Buna sonraları Dönme Dolap denilmiştir. Çocukların severek bindikleri bir başka oyun aracı da Atlı Karaca (Atlıkarınca) “üstü açık, küçük arabalara koşulmuş at, karaca, aslan kafalı, sakallı, bıyıklı, insan başlı, at gövdeli, heykelden olan Atlı Karaca, bir daire üzerine yerden bir arşın yüksekte arka arkaya demir çubuklarla bağlanmış olduğu halde dişli bir çark ile döndürülürdü.”⁷

Şenliklerde çocukların çok sevdiği şeylerden biri de Çek Çek Arabası idi. Ancak dört çocuk alabilen bu arabaların göz alıcı süsleri ve püsküllü bir tentesi vardı. Bu arabaları sahipleri çeker ve çocukları şenlik alanı çevresinde dolaştırırdı. Midillilere, merkeplere, atlara binen irili ufaklı çocuklar meydana dört dönerlerdi. Özellikle çocukların eğlendiği kısımda oyuncakçılar, simitçiler, börekçiler, şerbetçiler, macuncular dolaşırdı.

Bulduğumuz yetmiş küsur padişah şenliği içinde, en büyükleri 1582’de III. Murat’ın İstanbul’da elli gün elli gece süren eğlenceleri, 1675’te IV. Mehmet’in Edirne’deki, 1720’de III. Ahmet’in ve 1836’da II. Mahmut’un İstanbul’daki şenlikleridir. Şenlik alanlarına kurulan otağlar ve çadırlar genellikle yarım ay biçiminde dizilmek üzere kurulurlardı. 1675 Şenliği’nde bulunan Fransız Petis de la Croix, başka birçok yabancı gibi, çadırların düzenini yarım ay olarak belirtmektedir.⁸ Çok dikkatli bir kişi olduğu anlaşılan İngiliz elçilik kâtibi Dr. John Covel da, anılarında bu yarım ay düzeninin bir planını çizmiştir. Bu düzen içinde halk çocuklarının sünnet çadırı en uçta yer almaktadır.⁹ Fransız Elçisi Nointel, dostu Pomponne’a yazdığı 6 Haziran 1675 tarihli mektubunda şöyle demektedir: “(...) Bunlar tüm imparatorluğu heyecana verecek dev gösterilere vesile oldu. Eyaletlerden çağrılan 6000 küçük oğlanla majestenin 2000 iç oğlanı şehzadelerle birlikte sünnet oluyor.”¹⁰ Devlet görevlileri varlıklarıyla bu şenliğe katkıda bulunacaklar. Türkiye’nin bir başından öbür başına kadar, her yerden dansçılar, soytarlar, hüner gösterenler ve teknik elemanlar çağrılmış, Pantagruel’i doyuracak kadar yemek verildiği için Edirne yakınındaki Rumlar da getirildi.(...) Saray çevresi ve halk, şenlikler boyunca gösterileri çadırlar altında seyrettiler. Buna bir kamp, hatta çadırlardan kurulu bir kent denilebilir.”¹¹

Görüldüğü gibi, bu şenliklerde şehzadelerle birlikte binlerce halk çocuğu da sünnet edilmekteydi. Çocuklar her gün iki yüzer ya da üç yüzer kişi olarak mehter takımı ve nahıllarıyla sûr-i hümayûn emini tarafından önce Bâb-ı Hümayûn önüne getiriliyor, burada dua edildikten sonra sadrazamın önünde dua ediliyor ve sonra da sünnet ediliyorlardı.¹² 1582

Şenliği'nde III. Murat'ın şehzadesi sünnet edilirken 1500 çocuk da birlikte sünnet edilmişti.¹³ Çünkü gelenek ve görenekler varlıklı kimselerin kendi çocuklarıyla birlikte yoksul çocukları da sünnet ettirmelerini gerektiriyordu. Büyük sünnet düğünlerinde çok sayıda sünnetçi bulunurdu. Örneğin, 1675 Şenliği'nde sünnet çocukları için İstanbul'dan, Bursa'dan ve Edirne'den "300 nefer cerrâhân-i tiz-dest cem olunub" getirilmişti.

Çocuklar genellikle beş yaşından on iki yaşına kadar sünnet ediliyorlardı. Geniş alanlarda yapılan sünnet düğünlerinde 16. yüzyıla kadar oyun kolları çeşitli oyunlar ve danslar gösterirlerdi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "Yeni Dünya Oyunu"¹⁴ denilen orta oyununun ilk biçimi içinde konulu güldürüler yer alırdı. Gerçi böyle konulu güldürülere 1582 Şenliği'nde de rastlarız. 1675 Şenliği'nde, yine böyle adı belli konulu güldürüler oynanmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında orta oyunu tam olarak biçimlenmiştir. Sünnet düğünlerinde gölge oyunu, hokkabaz ve curcunabazlar 16. yüzyıldan itibaren çocukların en çok istedikleri gösteriler olmuştur.

Çocukları, eski şenliklerde yalnızca gösterileri seyredenler ya da sünnet çocukları olarak görmüyoruz. Hüner gösteren ustalarına yardımcı olan, adeta onların çırakları durumunda olan, şenliğe aktif olarak katılan çocuklar da vardı. Çocukların da bulunduğu gösterilerden biri ip canbazlığı idi. Evliya Çelebi'nin Ankara yakınındaki İstanoz Deresi denilen yerde gördüğü canbazların kimi sırtına bir buzağı, kimi eşek, kimi de çocuk olarak ipten numaralar gösteriyormuş.¹⁵ IV. Mehmet'in Edirne Şenliği'nde, bir zenci çocuğuyla sırt sırta bağlanmış bir canbazın kaval çalarak "sanki yolda yürüyormuş gibi" ipi katettiğini öğreniriz.¹⁶ 1582 Şenliği'nde ise, bir canbaz, sırtında çocuk, tabanlarına keskin tarafı gelmek üzere kamalar bağlayıp yürümüştür.¹⁷ 1675'te evlenme şenliğinin dokuzuncu salı günü, iri kıyım bir canbaz sırtında bir çocuk, davul çalarak saçlarından makaraya tutturulmuş olarak aşağıya kayarken ip kopmuş ve her ikisi de bir Ermeni'nin¹⁸ üzerine düşmüşlerdir. Her üçünün de canı yanmış ve yaralanmışlardır. Ama neyse ki sonunda kimseye bir şey olmamıştır. Padişah onlara ihsanda bulunmuş, Ermeni'ye ömür boyu 20, canbaza 40 akçe aylık bağlanmış; çocuk da saraya alınmıştır. Bu canbaz numarasını seyreden başka bir yabancıнын başına da garip bir olay gelmiştir. O dönemde İngiliz Elçisi Sir John Finch'in muhasibi Dudley North'un bu gösterilere karşı özel ilgisi olduğundan, canbazın çocukla kaç saniyede aşağıya inceklerini anlamak için saat tutuyormuş. Ama ip kopunca bu kargaşalık sırasında birinin onu göstererek, "İşte bu adam!" demesi üzerine "Türklerin bazı inançlarını iyi bilen" North tabanları yağlayıp kaçmış, gözden kaybolmuş.¹⁹

İp canbazlarının yanı sıra, direkte canbazlık yapanlar da vardı. Bu canbazlıkta ip değil, yüksek direkler, dikili taşlar, gemi serenleri kullanılırdı. 1675 Şenliği'nde aşağı yukarı 23 metre yükseklikteki bir direğin tepesine içi çil çil para dolu gümüş bir maşrapa asılmış ve bu direğin tepesine erişene içindeki paralarla birlikte bu gümüş maşrapanın verileceği bildirilmiştir. Yüzün üstünde kişi bunu denemiş, nihayet akşama doğru on dört yaşında bir çocuk “sütûn-ı mezbûrun zirvesine irişüb nâil-i mişrebe ve vasil-ı ih-sân”²⁰ olmuştur. Bu direk tırmanmaya başka şenliklerde de rastlarız. 1582 Şenliği'nde, At Meydanı'ndaki (bugünkü Sultanahmet Meydanı) dikilitaşa hiçbir alet kullanmadan²¹ tırmanan canbazlara rastladığımız gibi, daha zor numaralar için tırmanmaya yarayacak araçlarla bu işi yapanları da görürüz.²² Kanuni'nin 1530 Şenliği'nde At Meydanı'nda sütunlara tırmanan canbaz ve çocukların²³ ve yağla, sabunla kayganlaştırılmış direklere hiçbir yardımcı araç kullanmadan tırmanan ustaların²⁴ olduğunu öğreniriz.

Güç ve dayanıklılık gösteren “zorbaz” dediğimiz kişiler de bazı numaralarında çocuk kullanıyorlardı. Edirne Şenliği'nde bir zorbaz, darağacı gibi bir direğe makara takmış, bu makaraya ince bir halat geçirmiş ve halatın ucuna da büyücek bir halka takmıştır. Bu halkaya kendini saçlarından bağlamış ve halatın öteki ucundan asılarak kendini saçlarından yukarı çekmiştir. Bazen bu gösteriyi sırtında bir çocuk alarak, sonra da sırtına bir merkep ve bir yavru deve bağlayarak tekrarlamıştır.²⁵

Batıda *contorsionniste* denilen akrobatların özdeşleri olan “kûze-baz”lar, lastik gibi esnek, parendeler ve taklalar atan, ayaklarını kafalarına değdirebilen beceri sahibi kişilerdi. Başlarının üstündeki sııklarda, üst üste konulmuş testileri, insanları, sığın üstünde duran hayvanları dengeleyen bu kimselere Batı'da denge uzmanı anlamına gelen *equilibrist* deniliyordu. Şenliklerde güç, akrobasi ve dengeyi birleştirerek hüner gösteren bu kûze-bazların çeşitli gösterilerinde çocukları da yer alıyordu. 1672'de, İzmir'de, bir Arap, sığın tepesine bir çocuğu sırtüstü yatırmış, ona gözlerini kapatmasını söyledikten sonra çocuğu düşürmeden dans etmiş, sonra da sığığa güçlüce vurup havaya fırlayan çocuğu kucığında yakalamıştır.²⁶

Çocuklar en çok gözbağcılık, hokkabazlık gibi gösterilerde çırak, yardımcı ve yordak olarak kullanılıyordu. Bunlar bazen hokkabazla diyalog kurarak seyredenin dikkatini başka bir yana çekiyor, bazen de o gösterinin malzemelerinden biri oluyordu. Buna bir örnek, 16. yüzyılın sonunda, İstanbul'daki bir Rum düğününde bulunan bir Alman gezgininin hüner gösteren tasbazı²⁷ anlatışdır: “(...) Ortaya, uzun ve etekleri çok geniş entarili bir Türk geldi, bu uzun entarisini çıkarıp yalnızca önünü örten bir

bez parçasıyla kaldı. Sonra bu entariyi giyip dans etti ve entarisinin eteklerinden bir sepet dolusu bakır sahan ve tencere yere döküldü. Bunlar o kadar çoktu ki, bir büyük sepetle dışarı taşındılar. Bundan sonra adam entarisini çıkartıp yere yaydı; sonra giydi, dans ederken bu kez de buharları tüten sıcak su dolu bir kazan, bu kazanın kenarında canlı bir güvercin ortaya çıktı. Güvercin havalanıp avlunun içinde uçtu. Aynı adam entarisini üçüncü kez çıkarıp yaydı ve tekrar giydi; dans ederken entarisinin altından küçük bir zenci çocuğu çıktı, bir zenci dansı yaptı. Herkes bu adamın numaralarına katıla katıla güldü”.²⁸ Seyredenlerin dikkatlerini dans ederek başka yöne çeken tasbazlar derviş kılıklıydılar, uzun, bol bir entari ya da cüppe giyerlerdi. Bir başka yabancıya göre, hokkabazlar ile tasbazların giysileri “önden kapalı ve geniş manşetliydi”, onun için de “bu giysi sayesinde kimse görmeden herhangi bir şeyi bir elinden öbürüne geçirebiliyordu”.²⁹

Bu gösterilerin en dehşet vereni çocukların yılanlarla oynamasıydı. II. Mahmut’un 1836 Şenliği’nde, çıplak bir çocuk içinde otuz büyük yılanın bulunduğu bir kaba girmiş ve bir süre orada oturduktan sonra hiçbir zarar görmeden dışarı çıkmıştır.³⁰ Ayı oynatan ve maymunlarla numaralar yapan çocuklar da vardı. Özellikle 1582 Şenliği’nde gerek esnaf geçidinde gerekse tek başına yapılan gösterilerde bu çocuklar seyircinin ilgiyle izlediği numaralar yapıyorlardı.³¹ Çıplak bir çocuğun bir yavru ayıyla gürüşmesi de olağan gösterilerdendi. Hatta 1675 Şenliği’nde böyle bir gösteri birkaç kez tekrarlanmış ve padişahın ihsanına mazhar olmuştu.³²

Çocukların şenliklerdeki en popüler etkinliği danslarda gösterdikleri hünerdi. Bunlar dans ederken akrobatik hareketler de yapıyorlardı. Bir şenlikte bir oğlan çocuğunun esnekliği ve çevikliği herkesin hoşuna gitmiştir. Bir yabancı şöyle yazıyor: “Bir oğlan çocuk bir Türk dansı yaparken akrobatik taklalar attı”.³³ Bu tür dans bize esnafın oynadığı Helisa Oyunu’nu anımsatır. Bu dansa katılanlar birbirlerini küçük parmaklarından tutarlar ve bir halka olurlardı; aynı zamanda hep bir ağızdan şarkı söylerlerdi. “Helisa” dendi mi de birbirlerinin kuşaklarından tutarak canbaz gibi, havada parende atarlardı.³⁴

Dansçılar genellikle bıyığı çıkmamış genç oğlanlardı; bunlara köçek denilirdi. Saçları “uzun, çok güzel bukleli” idi; “başka zaman kalpaklarının altında sakladıkları saçlarını dans ederken koyuveriyorlardı. Hatta kimi uzun saçlarını omuzlarına kadar örtmüştü.”³⁵ Dansçı oğlanlar o kadar çok kıza benziyorlardı ki, şenliği izleyen Marquis de Nointel, dostu Pomponne’a yazdığı 6 Haziran 1675 tarihli mektubunda, “İstanbul’dan getirtilen dansçı kızlar bu işte birinci görevi yüklenmişlerdi. Gençlikleri, güzellikleri

ve bir de bunların bakire oldukları iddiası bu önemi getiriyordu”, diyerek bu dansçıların kız olduklarını sanmıştır.³⁶ Köçeklerin en iyileri altın, gümüş sırmalı ya da ipekli kumaşlarla çok gösterişli bir şekilde giyiniyorlardı; giysileri gövdelerine tıpatıp uyuyor, dizlerine kadar iniyor, kolları kapalı, bellerinde -keselerinin ve beğenilerinin yettiği kadar- göz alıcı bir kuşak bulunuyordu. Bunun altında ayak bileklerine kadar inen, geniş bir etek giyiyorlardı; bu etek çok gösterişli, genellikle açık renk ve cicili biciliydi. Başlarında bazen ipektan bir takke ya da kalpak vardı.³⁷

Osmanlı Şenlikleri’nde çocuğun eğlencesi oldukça sınırlıydı. Çocuğun gösterilerdeki yeri ise, eğlencesinden daha fazlaydı. Daha küçük yaşta beceri edinen ve hüner öğrenen çocuklar sonradan ustalarının yerini alıyor, babadan oğula ya da ustadan çırağa geçen mesleklerini ileriye götürüyorlardı. Özellikle, mesleğe giren çocukların eğitimleri yoktu ve genellikle de okuma yazma bilmiyorlardı.

NOTLAR

- 1 Bkz. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet’in Edirne Şenliği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, sayı 61, Ankara, 1972 (2. Tıpkıbasım, Ankara 1987).
- 2 Bu konuda ilginç bir araştırma için bkz. Sedat Veyis Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1979.
- 3 Bkz. Murad Efendi, *Türkische Skizzen*, II, Verlag der Dürr’schen Buchhandlung, Leipzig 1877, 44.
- 4 Bu oyunlar körebe, esir almaca, topaç çevirme, pilav pişti, çıplak yavrum, kapamazsın, uzun eşek, adım atlama, uçurtma uçurma, birdirbir, aşık atma, tahteravalli, seksek, ceviz açma, yazı mı tura mı? vb...; bkz. Ali Rıza bey [Balıkhane Nazırı], *Bir Zamanlar İstanbul*, (ed) N. A. Banoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul [tarih-siz], 11; ve Musahipzâde Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1953, 104.
- 5 Bkz. Muhasipzâde, 96-7.
- 6 Franz Taeschner, *Album türkischer Miniaturen*, München 1910, 17. 7 Musahipzâde, 97-8.
- 8 Petis de la Croix, *Memoires*, II, Paris 1684, 95.
- 9 Dr. John Covell, *Diary*, [yazma], British Museum, Add. 22 912, v. 202b.
- 10 Abdî *Sûrname*’sinde, “3500 madan mâsumat cem ve defter-i emîn-i sûra kaydolular” diye yazıyor, bkz. *Sûr-i pür sürûr-ı Hümayun*, [yazma], Millet Kt.;, Ali Emiri Kit. no. 343, v. 3a; Nabî ise 2000 sayısını verir, bkz. *Sûrname*, Haz. A. S. Levent, İstanbul 1944, 49-56; Covell da 13 gün 2000 kişinin sünnet edildiğini yazar, bkz. v. 204b.
- 11 Marquis de Nointel, *L’Odysee d’un Ambassadeur*, 1670-1680, (ed.) A. Vandal, Paris 1900, 195-6.
- 12 Hüseyin Hezarfen, *Telhîsü’l-beyân fi âvânî-i Âl-i Osman*, (yazma), Bibliotheque

Nationale, Cabinets de Manuscrits, Fonds Turc, no. 40, v. 149a-149b.

- 13 Nicholas Haunolt, "Particular Verzeichnuss mit was Ceremonien Gepräng und Pracht das Fest der beschneidung...", Hansen Lewenklaw von Amelbeurn, *Neue Chronica Turkischer Nation von Türken beschreiben*, Franckfurt am Main 1595, 509.
- 14 Bkz. Ö. Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, İş Bankası Kültür Yayınları: 179, Ankara 1978, 211.
- 15 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, Dersaadet 1314, 441.
- 16 Covell, v. 219a.
- 17 Haunolt, 474.
- 18 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silah-dar Tarihi*, II, İstanbul 1928, 647'de bunun bir Yahudi olduğunu yazar; Covell Ermeni diyor (bkz., v. 219b7; Abdî ise birinin üstüne düştüklerinden söz etmiyor (bkz. v. 23b).
- 19 Roger North, *The Lives of Francis North, Dudley North and John North*. London, 1826, 197.
- 20 Abdî, v. 12a; Hezarfen, v. 167b-168a; Nabî, 51.
- 21 Haunolt, 471; Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, II. (ed) Wilhelm Sahm, Königsberg 1915, 55.
- 22 Haunolt, 470.
- 23 Johann von Hammer-Joseph Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, çev. Hellert, IV, Graz 1906, 97.
- 24 Agy., 96-7.
- 25 Covell, 209a.
- 26 Covell, 209b.
- 27 Gözbağacılıkta çeşitli büyüklükte taslarla çalışan kişilere verilen ad.
- 28 Lubenau, II, 24.
- 29 Covell, v. 210b.
- 30 Bkz. Tietz, "Ceremonien und Festlichkeiten bei der feierlichen Beschneidung eines türkischen Prinzen von Geblüt in Konstantinopel," *Ausland*, 22 Mayıs 1836, 527-84.
- 31 Bkz. Haunolt, 480-95.
- 32 Covell, v. 218a.
- 33 Melchior Besolt, "Dess Wolgeborenen Herrh Heinrichs Herrn von Lichtehesten von Nicolsburg u. Röm. Keys. Maiest.. Abgesandten und Reyys auff Costantinopol im 1584," *Lewenklaw*, 518.
- 34 Hacı Hasan Şeyhoğlu, *Çankırı'da Ahilikten Kalma Esnaf ve Sohbet Teşkilatı*, Çankırı 1932, 88-9.
- 35 Covell, v. 207a.
- 36 Vandal, 197.
- 37 Covell, v. 207a.

16-19. YÜZYIL GRAVÜR VE SULUBOYALARINDA OSMANLI ÇOCUK FİGÜRLERİ

MARIANNA YERASIMOS

Araştırmacı

T oplumsal Tarihte Çocuk Sempozyumu'nda sunduğum tebliğ bir konuşmadan çok bir dia gösterisiydi. 400 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Batılı ressamın yapıtlarından, çocuk motifini seçip ayırarak, bu süreç içinde Osmanlı toplumunda “çocuğun” yerini bulmaya çalıştım.

Yaygın bir teoriye göre, “çocukluk” kavramı, toplumların ekonomik ve kültürel gelişmelerine bağlı olarak gelişmiş bir kavramdır. Birer görsel belge niteliği taşıyan gravür ve suluboyalarda gördüğümüz çocuk figürleri de bu teoriyi desteklemektedir. Yabancı ressamın çizmiş olduğu bu çocuklar, Osmanlı toplumunda çocukların giyim ve kuşamları ile tam anlamıyla bir “küçülmüş” büyük olduğunu göstermektedir.

Sempozyumda gösterilen diaların çok küçük bir bölümü arka sayfalarda göreceğiniz bu derlemede yayınlanmaktadır. Bu resimlerin ilk üçü 16. yüzyıldan, biri 17. yüzyıldan, diğer altısı da 19. yüzyıldandır. Bunlardaki belirgin ortak özellik, çocuk giyim kuşamının yetişkininkinin aynı olmasıdır. Başka bir deyişle, çocuk yetişkinin küçülmüş bir örneğini oluşturmaktadır. Philippe Ariès'in Batı toplumları için belirlediği bu özelliğin Osmanlı toplumu için de geçerli olduğunu saptamak ilginçtir. Son tablodaki çocuk figürünün günümüze en yakın çocuk imajını resmetmesine bu açıdan dikkat edilmelidir.

TVRCICÆ FOEMINÆ PLEBEIÆ
vna cum puero habitus,

CCV.

Ein schlechte Türckin hinderwerck.
Wann du ein schlecht Türckisch Frauen!
Wilt hinderwerckliſchen anſchawen.
Wie ſie Klaidung ſey gemacht!
Iſt diß jr vnd ſes Kindes tracht.
ff

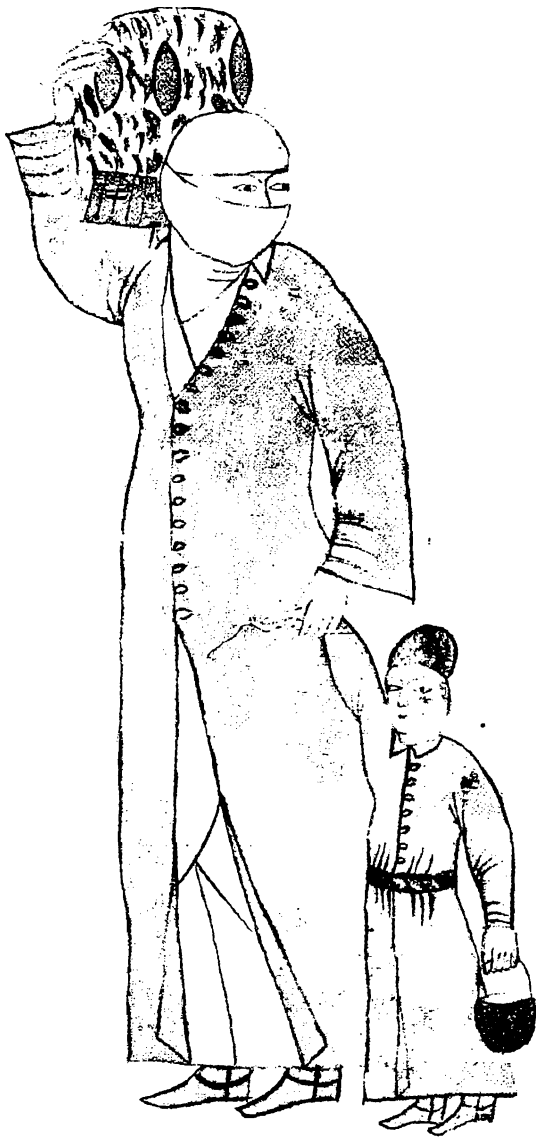
16. Tüzylin yarısında sarık ve dolama giyen erkek çocuğu ile bir Türk kadını (Hans Weigel. Tahtabaskı, 1577).

1550'lerde kız ve erkek çocuklarıyla birlikte İstanbul sokaklarında gezen bir Türk kadını. Çocuklar, giysileriyle bir yetişkin minyatürüdür. (Nicolas de Nicolay. Elle renklendirilmiş tahtabaskı.)

Annesinin omuzunda ıngırağıyla oynayan ocuk (anonim suluboya, 16. yüzyıl).

Hamama giden Türk kadını ve çocuğu (anonim suluboya, 17. yüzyıl).

Kahveci Çırağı (A. Preziosi. Sulu boy, 19. yüzyıl).

Çingene kuklacısı izleyen çocuklar (A. Preziosi. 19. yüzyıl, suluboya).

Şekerciden alışveriş eden kız çocuğu ve annesi (J. Brindesi. Renkli taşbaskı, 19. yüzyıl).

Kapalıçarşı'da kunduracılar önünde kız çocuğu (J. Brindesi. Renkli taşbaskı, 19. yüzyıl).

Berber ırağı (C. Rogier. Renkli taşbaskı, 19. yüzyıl).

Uçurtma uçuran çocuk - günümüzdeki çocuk imajına en yakın olan resim. (Lachaise. Renkli gravür, 19. yüzyıl).

OSMANLI DÖNEMİ FOTOĞRAFLARINDA ÇOCUK

ENGİN ÇİZGEN
Fotoğraf Tarihçisi

“S

ayın Baylar, doğa ışık aracılığıyla bir yüzeyin üzerine geçirildi”.
19 Ağustos 1839, Pazartesi öğleden sonra saat 3’te bilimadamı François Arago, Louis Jacques Mande Daguerre’in yeni buluşunu tüm dünyaya Fransız Bilimler Akademisi’nden yukarıdaki cümleyle açıklıyordu. Adına fotoğraf, tekniğine de bulucusunun adına uygun Daguerreotype denilen bu buluş için Alexander Von Humbolt da; “Bu resimlerin fırça sürülmeden elde edilebildiğine inanmak çok zor. Doğadan bir parçayı koparıp alıyor ve elinizde tutuyorsunuz” diye hayretini göstermişti. İlk zamanlar, uzun poz süresi nedeniyle, hareket halindeki cisimleri fotoğraf yüzeyine kaydetmek olanaksızdı. İlk kez, 1839 yılında, kalabalık bir bulvar olan Boulevard du Temple’da, yalnızca ayakkabısını boyatırken uzun zaman orada kalmak durumunda olan kişi fotoğraf karesine girebildi.

Ressamlara, “Artık bugünden başlayarak resim sanatı ölmüştür” dedirten bu yeni buluş Osmanlı İmparatorluğu’na, bulunuşundan hemen bir-iki ay sonra geldi. Abdülmecid döneminde, *Takvim-i Vekayi* gazetesinin 28 Ekim 1839 tarihli sayısında fotoğrafın bulunuşu Osmanlı İmparatorluğu’na duyuruldu ve Fransız kaynaklı bu buluşun öncüleri ressamlar, arkeologlar, yazarlar, mimarlar oldu. Karanlık odalarını, ağır kimyasal gereksinimlerini sırtlarında taşımak zorunda olan bu öncülerin işi zordu. Öncü fotoğrafçıların çektiği Ortadoğu görüntüleri, 1842’de ilk kez Fransa’da Lerebours tarafından matbaada basıldı. Bu albüme *Excursions Daguerriennes* adı verildi. Daguerreotype denilen tek kopya görüntülerin, baskı makinelerinde kâğıda geçirilebilmesi için ressamlar tarafından fotoğraflar kontrast çizgilerle yeniden çizildi. Baskının soluna fotoğrafçının, sağına da ressamın adı yazıldı.

İlk gezginlerin çektiği, genelde manzaralardı. Batı şehirlerine pek ben-

zemeyen Doğu'nun şehir dokularını kaydettiler. Ve bunları şık albümler halinde sultanlara sundular. Çevre fotoğrafçıları da insan ögesini uzaktan dikkatle içine alan çevreyi ve arkeolojik kalıntıları çektiler.

Gazetecilik anlayışı ve sosyal çevrenin fotoğraf yoluyla belgelenmesi 1853 yılında Kırım Savaşı ile başladı. Bu anlayışın devamında ise Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un öğretmenlerini görüyoruz. Mühendishaneli Ali Sami Bey, 1898 yılında Kaizer Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaretini ve Kudüs yolculuğunu belgeledi.

Öncelikle fotoğraf kompozisyonlarını, 18. ve 19. yüzyılın resim ve gravürlerini etkilerken, giderek bu kompozisyonlara yeni bir unsur katıldı: İnsan... Meydanlarda, sokaklarda, çarşılarında, Galata Köprüsü'nde, Kâğıthane sefalarında, Boğaz'da balık avında, her yerde insan...

Görüntülere insan unsurunun katılması ve portreciliğin yaygınlaşmasıyla, Batı'dan yeni bir buluş olarak gelen fotoğrafın ilk stüdyoları, İmparatorluk başkentinin, Batı anlayışına en yakın bölümü, Grande Rue De Pera'da açılmaya başladı. Ve bu stüdyolarda öncelikle dışarıdan gelen veya imparatorlukta görevli yabancıların portreleri çekildi. Elektriğin henüz olmadığı dönemlerde bu stüdyolar, binaların çatı katlarında kuruldu ve cam tavandan gelen gün ışığı çeşitli perdelerle kontrol edildi. Bu stüdyolarda giderek saray erkânının da fotoğrafları çekilmeye başlandı.

Günümüze kalan en önemli saray çocuk fotoğraflarından, aziziye fesi ve Osmanlının değişim çağının Batı stili apoletli üniforması ile Abdülaziz ve Gevheri'nin oğlu Şehzade Seyfeddin Efendi'nin fotoğraflarıdır (resim 1). Şehzade Selim Efendi'nin, Abdülaziz ve Dürrünev'in oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin, Abdülmecid Efendi'nin, Şeker Ahmet Paşa'nın nezaretinde Abdülkadir Efendi'nin portreleri yine 19. yüzyıldan günümüze kalan en bilinen çocuk fotoğraflarıdır.

1897'de yapılan sünnet düğünlerinde, II. Abdülhamid'in çocuklarından Şehzade Abdürrahim Efendi, Şehzade Cemaleddin Efendi, Şehzade Abdülhalim Efendi'yi muhafızları Ziya Bey ve Ali Fuad Bey'le birlikte gösteren fotoğrafları, daha sonra kartpostal olarak da satılmıştır (resim 2).

Saray çocuklarının portrelerine giderek varlıklı aile çocuklarının portreleri de katılmıştır. Özellikle, 19. yüzyılda yenilenme çabalarına giren İmparatorlukta sıkça görülmeye başlayan Avrupalı bebek bakıcıları ile çektirilen fotoğraflar, bu ailelerin albümlerinde en önemli yeri almıştır (resim 3). İmparatorlukta yaşayan, Ermeni, Rum, Musevi, Türk aileler çocuk fotoğraflarına büyük ilgi göstermeye başlamışlar, bu nedenle stüd-

yolar çocuk fotoğrafı çekimlerinde kullanılacak mobilyalarla donatılmıştı. Bu konuda en ünlü fotoğrafhanelerin başında Phebus gelmektedir. Sahibi Bogos Tarkulyan'ın 1890'larda Paris'ten 70-80 cm yüksekliğinde bir oyuncak at getirdiği bilinmektedir (resim 4). Bazen bu çekimler bir çemberle idare edilirken, bazen de uçsuz bucaksız ova manzaralarının önüne köprüler kurularak büyük dekorlar hazırlanmıştır (resim 5). Cam negatiflerin emülsiyonları stüdyo sahipleri tarafından ustaca kazınarak çırpıntılı ama berrak denizler yaratılabildiği (resim 6).

Güzel bir mobilyaya kurularak yakayı omuzundan aşağı aşırın üç-beş yaşındaki şuh kız çocukları veya nerede sona erdiği belli olmayan merdivenin önüne oturan eli şakağında derin düşünceli romantik yedi-sekizlik delikanlılar... Çocuklar için her dönemde moda olan çeşitli denizci kıyafetleriyle çekilmiş anılar (resim 7)...

Başındaki başaklarla bereketi simgeleyen, okula yeni başlayan çocukların fotoğrafları (resim 8)... Somurtuk bebek yüzleri, edalı küçük insanlar...

Babanın onurla kucağına aldığı bebeğiyle birlikte fotoğrafının çekildiği ve bir tiyatro dekoru titizliğinde hazırlanmış stüdyolar... Askerdeki babanın fotoğrafının üst yanına eklenen bir baloncuğa monte edilen küçük yavrusunun hayalini simgeleyen montaj fotoğraflar... Günün modası ayak-kabılarıyla, fistolu iç çamaşırı ve giysileriyle, kılıç tutan, kitap tutan elleriyle, gâh romantik, gâh soran bakışlarıyla, Osmanlı stüdyo fotoğraflarında çocuk dünyası uçsuz bucaksız bir anılar ve belgeler dizisidir.

(Fotoğraflar Engin Çizgen Koleksiyonu'ndandır.)

Çemberli çocuklar, 1910 / Apollon

Başında bereketi simgeleyen başaklarıyla okula başlayan çocuk, 1890/Abdullah Frères

Sarven ve İseda kardeşler, cam negatif emülsiyonunun ustaca kazınmasıyla yaratılmış çirpintılı denizde sandalla, 1908/Sébah & Joaillier

Stüdyoda kurulmuş dekor köprü önünde çocuk, 1912/Th. Servais

*Günün
modasına
uygun
giysileriyle bir
kız çocuğu,
1912/Phébus*

*Adel ve Teresa
Honegger,
1880/Abdullah
Frères*

Gemici kıyafetli çocuk, 1915/Parnasse

Yakasını omuzlarından düşüren dilber bebek, 1880/Abdullah Frères

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL TARİHİMİZDE ÇOCUK EDEBİYATININ YERİ

FATİH ERDOĞAN

Yayınca-Yazar

Türkiye’de çocuk edebiyatının tarihini ele almadan önce ülkenin toplumsal ve siyasal gelişimine koşut olarak edebiyatın tarihine bir göz atmak yararlı olacaktır. 1983 *Nesin Vakfı Yıllığı*’nda yer alan “Türk Çocuk Yayınları/ Geçmişi ve Bugünü” başlıklı yazısında Prof. Dr. Meral Alpay’ın özetlediği gibi, Türk edebiyatını incelerken asıl olarak iki dönüm noktasından yola çıkmak yerinde olur. Bu iki dönüm noktasından biri Türklerin İslamiyeti kabulü, öteki de Batı’ya dönüş hareketidir. Alpay’a göre Türklerin İslamiyeti kabulü, “yeni dinin birleştirici gücü içinde, İslam uygarlığının kurulup geliştirilmesinde etken olmuştu”. Batı’ya dönüş hareketi ise, “Batı uygarlığını siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik olayların baskısı altında benimsemeye çalışmak”la sonuçlanmıştır.

Alpay’a göre edebiyat tarihimiz bu iki dönüm noktasına göre üç ana döneme ayrılmaktadır. Bunlar:

- “1.İslam dininin kabulüne kadar Türk Edebiyatı
 - 2.İslam uygarlığı etkisi altında Türk Edebiyatı
 - 3.Batı uygarlığı etkisi altında Türk Edebiyatı”
- olarak sıralanabilir.

Türkiye’de çocuklara yönelik kitap yayıncılığının geçmişi 19. yüzyılın ilk yarısına, Tanzimat Fermanı sonrasına uzanır. Tanzimat yazarlarının Fransızca’dan çevirdiği hayvan öykülerini dünya çocuk klasiklerinin çevrilmesi izlemiştir. Robenson, Gülliver gibi klasiklerle Jules Verne’in birçok yapıtı hep Tanzimat’la birlikte Türkçe’ye kazandırılmıştır.

“Türkiye’de çocuk edebiyatı Tanzimat’la birlikte başladı. Daha önce çocuklar için yazılmış yapıtların sayısı çok azdı. Bunlar arasında Nabi’nin (1642-1712) “Hayriye” adlı mesnevisi anılmalıdır. Bu kitapta şair, oğluna başarılı olmasını sağlayacak dinsel ve mesleki bilgiler, öğütler verir. Bu türden bir başka öğretici yapıt Sümbülzade Vehbi’nin (-1809) “Lütfiye” mesnevisidir. Bunların yanında yazıya geçirilmeden kalan, masallar, fıkralar ve tekerlemelerden oluşan oldukça zengin bir sözlü edebiyat vardır.

“Tanzimat Dönemi’nde, dünya çocuk klasikleri, ya da çocuklar için ‘uygun’ olduğu düşünülen yapıtlar Türkçe’ye çevrilmeye başladı. Ahmed Midhat, Şinasi ve Rezaizade Ekrem, Fransızca’dan manzumeler ve ahlaksal öyküler çevirdiler. Aynı dönemlerde *Robinson Crusoe*, *Gülliver’in Seyahatleri* ve Jules Verne’in kitapları da Türkçeleştirildi. Bunu çocuk dergileri izledi. En yaygın çocuk dergisi 1904’te çıkmaya başlayan *Çocuk Bahçesi* oldu.

“II. Meşrutiyet Dönemi’nde çocuk edebiyatı bir ‘eğitim aracı’ olarak görülüyordu. Şiir alanında, ‘Dağ Başını Duman Almış’ marşının yazarı Ali Ulvi Elöve’nin *Çocuklara Neşideler*’i, İbrahim Alaaddin Gövsa’nın *Çocuk Şiirleri* (1911) ve *Şermin* (1914) adlı yapıtları da bu öğretici eğilimi yansıtır. Milli edebiyat döneminde de bu çizgi sürdü. Ziya Gökalp’in *Kızıl Elma* (1914), *Yeni Hayat* (1918) ve *Altın Işık* (1923) kitaplarında topladığı manzumeler, Ali Ekrem Bolayır’ın *Çocuk Şiirleri*’yle (1917) *Şiir Demeti* (1923) ve Fuad Köprülü’nün *Mektep Şiirleri* (1917) adlı kitapları, bu akımın çocuk edebiyatına katkılarıdır.

“Cumhuriyet’in ilk yıllarında şiirdeki yalınlaşmayla birlikte birçok yazar çocuk edebiyatına da yöneldi. Hececi şairler arasında çocuk şiiri yazmamış olan yok gibiydi. Faruk Nafiz Çamlıbel’in *Akıncı Türküleri*’yle (1938) *Kuş Cıvıltıları* (1938) ve Yusuf Ziya Ortaç’ın *Sizin İçin*’i (1938) çocuk şiirlerinin toplandığı kitaplardır. Hececilerden Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Ömer Bedreddin Uşaklı, Orhan Şaik Gökyay, Ahmet Kudsi Tecer, Kemalettin Kamu, Vasfi Mahir Kocatürk ve İbrahim Zeki Burdurlu da çocuklar için şiir yazdılar. Yedi Meşale şairlerinden Yazar Nabi Nayır’ın da çocuklar için şiirleri vardı.

“Roman ve öykü alanında Cumhuriyet’in ilk yıllarında Halide Edip Adivar, Aka Gündüz, Mahmut Yesari ve Reşat Nuri Güntekin’in yapıtları görüldü. M. Yesari’nin *Bağrıyanık Ömer*’i (1930), Reşat Nuri Güntekin’in *Kızılçık Dalları* (1932), Huriye Öziz’in *Köprüaltı Çocukları* (1936), Fahrettin Sertelli’nin *Tahtları Deviren Çocuk* (1937) adlı roman-

ları öğreticilikle gerçekçilik ve duygusallığı bir potada eritebilen yapıtlardır. Tarihsel serüven romanı alanında ise Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kızıltuğ* (1923), *Atlı Han* (1924), Nihal Atsız'ın *Bozkurtların Ölümü* (1946) ve *Bozkurtlar Diriliyor* (1949) gibi yapıtları çocukların sevdiği kitaplar arasına girmiştir.

"1940 ve 50'lerde Fazıl Hüsni Dağlarca, Behçet Necatigil, Ceyhan Atuf Kansu ve Cahit Külebi gibi usta şairler çocuklar için de şiirler yazdılar. Dağlarca *Açıl Susam Açıl* (1967) ve *Kuş Ayak* (1971) kitaplarıyla çocuk şiirine daha sonra da devam etti. 1960'ların çocuk şiiri alanında en önemli ürünü Ülkü Tamer'in *Virgül'ün Başından Geçenler*'i (1965) oldu. Öğretici eğilimlerin bir eleştirisini de içeren bu şiirler, içerdikleri ince ve hüznü alaycılıkla 'yetişkin şiiri'ni de etkiledi. Daha sonraki çocuk şiirleri arasında Süreyya Berfe'nin *Çocukça*'sı (1978) dikkati çekti.

"II. Dünya Savaşı yıllarında ve 1950'lerde düzyazı çocuk edebiyatı alanında Kemalettin Tuğcu'nun duygusal romanları görüldü. Edebi düzeyi tartışmalı olmakla birlikte, bu yapıtlar çocuklara okuma sevgisi aşılaması ve eğiticiliğe yönelmemiş olmasıyla daha önceki çocuk romanlarından ayrılıyordu. Oğuz Özdeş, Kozanoğlu'nun çizgisinde romanlar yazdı. Çocuk yazarları arasında *Bir Gün Büyüyeceksin* (1956) adlı romanıyla Mehmet Seyda ile Rakım-Nimet Çalapala ve Mümtaz Zeki Taşkın'ın adları da anılmalıdır. Rıfat Ilgaz'ın 1966'da sahnelenen *Hababam Sınıfı* (1967) adlı oyunu da, yetişkinler kadar çocukların da ilgisini toplamıştır.

"1970'lerden sonra Aziz Nesin, Cengiz Bektaş, Müjdat Gezen, Işıl Özgentürk ve Vedat Dalokay gibi yazarlar çocuklara seslenen yapıtlar verdiler. Bu dönemde çocuk romanına en çok eğilen yazar Gülten Dayıoğlu'dur. Dayıoğlu'nun *Fadiş* (1970), *Dört Kardeşiler* (1971) ve *Dünya Çocukların Olsa* (1981) adlı romanlarıyla *Ben Büyüyünce* (1979) adlı kitabında topladığı öyküleri, gerçekçilikle ince bir duyarlılığı birleştirir. Fakir Baykurt *Sakarca* (1976) adlı romanıyla, Yaşar Kemal de *Filler Sultanı ile Kırmızı Sakallı Topal Karınca* (1977) adlı anlatısıyla çocuklara seslenen yazarlar arasında yer almıştır." ("Çocuk Edebiyatı", *AnaBritannica*, c. 6, İstanbul 1987, s.494-7.)

1975 yılından 1981 yılına kadar olan ve Çocuk Yılı'nı (1979) da içine alan dönemde çocuk kitabı yayıncılığı gerek içerik, gerekse nicelik olarak özellikler taşır.

Toplumda genel olarak yoğun bir politizasyonun yaşandığı, her tür eğitim ve kültür kurumunun bu politizasyon içinde bulunduğu ya da varlı-

ğını sürdürebildiği bu dönemde kitap yayıncılığının, buna bağlı olarak da çocuk kitabı yayıncılığının aynı doğrultuda etkilenmesi kaçınılmazdı.

Bu dönemde, başı tanınmış yazarların çektiği bir grup yazar kendi edebiyat serüvenlerinin dışında bir alanda, çocuk edebiyatı alanında ürünler verdiler. Ortaya çıkan kitaplar başta, edebiyatçı elinden çıkmış nitelikli yapıtlar olmakla birlikte kısa bir süre içinde kalıplaşmış temalar, klişe anlatımlarla sınırlandı. Bu dönemde yayımlanan kitapların bir bölümü 1980 askeri darbesinden sonra tahdide tabi tutuldu, çocuklara satılması yasaklandı.

Türlere göre ele alındığında 1980 öncesi yıllarda şiir ile öykünün başı çektiği görülür. Edebiyatta toplumcu gerçekçi yaklaşımın etkin olduğu bu yıllarda masal türünün çocukları gerçeklerden uzaklaştırıcı, uyutucu bir etkisi olduğu düşüncesinin yaygın olması doğaldı.

Toplumsal tarihimizin oluşumunda çocuk edebiyatının yeri ile genel olarak edebiyatın yerinin birbirine koşut olduğu pek söylenemez. Edebiyat, toplumun ortak kültürünün, yaşantısının bir tür ifadesi olarak o kültür içinde yoğrulmuş bireyler tarafından ortaya çıkarılır. Edebiyat ürünleri bu bireylerin, yani edebiyatçıların yaşamı yorumlama, yaşama bir anlam verme çabaları, toplumun dille, yazıyla ifadesini bulan bir seslenişidir. Bu anlamda edebiyat, içinde üretildiği topluma ilişkin dolaysız mesajlar verir. Örneğin bir *Aşk-ı Memnu*, okuruna Türkiye tarihinin bir dönemini, o tarihsel kesitteki toplum hayatıyla ilgili bir tabloyu da dolaysız olarak sergiler. Bir *Fuhş-u Atik* bize yalnızca Ahmet Rasim'in tadına doyum olmaz anlatımını iletmekle kalmaz, eski İstanbul'un bir yönüne ilişkin çarpıcı bir tabloyu da önümüze serer.

Şurası da muhakkak ki, edebiyatımızdaki Batı etkisinin ağırlığını hissettirdiği Tanzimat ve sonrasında sokaktaki hayat ile edebiyattaki ya da kitaptaki hayat arasındaki uçurum belirginleşmeye başlamıştır. Örnek olarak, bu dönemdeki Fransız etkisi ve buna bağlı olarak özellikle Fransız ihtilalinin popüler kıldığı yurt, ulus, özgürlük, hukuk gibi kavramların Türk toplumuna sunulduğu verilebilir. Başka bir deyişle, edebiyatçı, yukarıdaki tanıma göre, “içinde yaşadığı hayatı yorumlayarak onu dillendiren bir sanatçı”dan biraz farklılaşmış, biraz abartarak söylersek, “içinde yaşamadığı fakat yaşamak ve başkalarına da yaşatmak istediği hayatı edebiyat aracılığı ile dillendiren bir misyoner” olmuştur.

“Sokaktaki” ile “kitaptaki” arasındaki uçurum tabii ki biraz da sanatın tanımında var. Ve bu uçurum hep varolmak zorunda. Yani edebiyat yaşamı aynen aktarmayacak, yaşantıları malzeme olarak kullanacak, ama ona

bireysel yorumunu katacak. Burada değinilen tipik ve her ülkede yaşanan bir aydın-halk kopukluğu değil, ama bunu biraz daha aşacak ölçüde aydının halk üzerinde bir eğitmen/önder/yönlendirici rolünü kendisine biçmiş olması. Bunun tarihsel nedenlerinin nerelere dayandığını bilmiyorum, ama edebiyatçı ile halk arasındaki bu keskin kopuşa rağmen yine de edebiyat yapıtlarının çoğunun bize ilgili oldukları dönemlere ilişkin doğrudan veya dolaylı mesajlar vermekte olduğunu söylemek istiyorum.

Oysa çocuk edebiyatı adı altında toplayabileceğimiz yapıtlara baktığımızda, yazıldıkları dönemin gerçekliğiyle ilgili ipuçlarını bu kadar kolay elde edemiyoruz. Çünkü, çocuklar için yazanlar, yaşantılarını, yaşantılarının onlardaki izlenimlerini dile getirmekten çok, eğitilmesi gerektiğini düşündükleri çocuklara o an için gerçekleştirilmemiş, düşsel, doğruluk ve güzelliklerle dolu farklı bir dünyayı betimlemeye çalışmışlardır. Bu farklı dünyayı kendileri kuramamıştır, ama çocuklar kuracaklardır. Kendi hayatlarından hoşnut kalamamışlardır. Aksayan çok şey vardır ve bu aksamaları giderecek bireyler, yani yarının büyükleri olan çocuklar eğitilmelidir ki bu sorumluluklarını yerine getirebilsinler. Bu eğitimi yeterince vermeyen, örneğin öyküsünde yalnızca güzel güneşli bir günün izlenimlerini anlatan, bir ders çıkarılmasını beklemeyen yazar tipi (örneğin Memduh Şevket Esendal) çocuk edebiyatı geleneğimizde çok yeni sayılır. Bunun nedenleri mutlaka çok çeşitli. Ve bütün dünyada tarihsel bir süreç olarak yaşanmış. Üçüncü yüzyılda yazıldığı sanılan *Kelile ve Dimne*'deki eğitim amaçlı öyküler bir bakıma La Fontaine için de bir başlangıç noktası olmuştur, ama ortaya çıkışı açısından baktığımızda *Kelile ve Dimne*'nin hükümdarları eğitmek gibi bir belirgin işlevi vardır. Metinlerin her biri bir hayat dersidir ve evrensel bir nitelik taşır. Cumhuriyet dönemi Türk çocukları bu dersleri daha çok Fransa üzerinden ve La Fontaine'in ağzından dinlemişlerdir ve dinlemektedirler. Bu metinlerdeki mesajların evrensel bir nitelik taşıması, halk, hükümdar veya aydın herkese yönelik olması eğitici niteliğinin edebi niteliğine ağır basmamasını sağlıyor.

Çocuğun eğitiminde edebiyatın kullanılmasının başlangıç tarihini bilmiyorum. Örneğin *Kelile ve Dimne* sıradan çocuklar için değil, devlet yönetecek, hükümdar olacak çocuklar için yazılmış. Aesop ve La Fontaine'in metinleri de çocuklar için değil. Çocuğa ilk sunulan kitapların bu ders dolu metinlerden seçilmiş olması da tabii ki çocuk kavramının tarihsel olarak geçirdiği aşamalarla ilgili olmalı. Çocuğun belli bir tarihsel dönemde toplum için taşıdığı anlam, o toplumun çocuğa belli şeyleri sunmasına ya da sunmamasına neden olmuş. Ama değişmeyen şu: Çocuğun

hayata hazırlanması gerekiyor, dolayısıyla da eğitime muhtaç. Bu eğitimin niteliği de tarihsel dönemin eğitim sistemine bağlı olarak belirleniyor.

Batı'nın ilk çocuk kitaplarının çocuğa sunuluş biçimi biraz da çocuk kitaplarının Batı'daki tarihiyle ilgili fikir veriyor. Saplı bir tahta üzerine oyulmuş alfabe harfleri ve tahtanın çevresine oyulmuş dini sözler. Bu tahta, sapına dolanan bir iple çocuğun boynuna asılıyor. Böylece çocuk boynuna asılı bu tahtayı her yere taşıyor, oynarken, gezerken sürekli eğitilebiliyor. (Kitabın bu biçimde kullanımına bizde rastlanmıyor sanıyorum.)

İçerik olarak baktığımızda Batı'da çocuklara yönelik ilk kitapların tümüyle ibret verici dinsel öykülerden oluştuğunu görüyoruz. Yani öykülerin dayandığı bir ana metin olarak kutsal kitap var. Ve bu öyküler de öncelikle doğrudan çocuklar için değil, cahil halk için yazılmış. 16. yüzyılda Perrault'un derlediği ve sonradan Grimm Kardeşler'in yumuşattığı "Kırmızı Başlıklı Kız"ın ilk halinin son derece kaba ve erotik bir öykü olduğunu ve köylülerin kendi aralarında eğlenmek için anlattıkları bir öykü olduğunu bilirsiniz.

Bizim Battal Gazi öyküleri, Köroğlu Destanı gibi metinlerin de zamanında çocuklar için değil, halk için yazılmış oldukları bilinir.

Tanzimat ve sonrasında çocuklara sunulan metinlerin büyük oranda çeviriye dayandığını, telif olanların da tümüyle ders veya öğüt verme amacıyla yazıldığını söyleyebiliriz. Yani, bu dönemde de edebiyatçı çocuk edebiyatını, bir tür kendini, kendi yaşadıklarını ve yaşantılarının ona verdiklerini ifade etme biçimi olarak kullanmamış, özendiği bir dünyayı çocuğa benimsetmek amacıyla çocukların anlayabileceği düzeyde metinler yazmaya çalışmıştır. (Tanzimat öncesinde Nabi'nin *Hayriye*'si ile Süm-bülzade Vehbi'nin *Lütfiye*'si de bu türden örneklerdir.)

Çocuk edebiyatımızın toplumsal tarihimizin her adımından nasıl etkilendiğini bire bir örnekleriyle belirleyebilmek için daha çok çalışma yapmam gerekiyor, ama şimdilik daha çok günümüze (son on yıla) bakarak ileri sürmek istediğim görüşüm şu: Çocuklar için yapılan edebiyat bu edebiyatı yapan sanatçının kendi yaşantılarından, onu etkileyen, biçimlendiren, var eden kültürden kaynaklanmak yerine, çocuğa, yukarıdan aşağıya doğru benimsetilmesi amaçlanan bir değerler sisteminin çocuğun daha kolay anlayabileceği metinlerle öğretilmeye çalışılmasından ibaret olagelmıştır ve bu eğilim halen yürürlüktedir. İşte bu nedendir ki, çocuk edebiyatı ülkemizde hâlâ toplumsal hayatımızın ifadesini bulduğu bir anlatım biçimi olarak kendini kabul ettirmekte zorlanmaktadır.

Olumlu gelişmeleri, yukarıdaki çerçevenin dışına çıkan yeni yazarların ortaya çıkmaya başladığını göz ardı etmeksizin belirtmeliyim ki, kitap okuma alışkanlığımızın az olmasının arkasındaki nedenlerden biri de işte çocuk kitaplarındaki bu geleneksel eğitcilik misyonudur. Bu misyon çocuğu bazen temel bir ahlak dersini almaya, bazen de politik bir tutum almaya yöneltme amacı gütmektedir. Yön hangi yön olursa olsun, edebiyatın kullanım amacı aynıdır. Yazarın benimsetmek istediği görüş vardır ve yazdığı metnin temel amacı bu görüşü ona anlatmak ve benimsetmektir. Yani yazarının çocuğun şekillendirilmesiyle ilgili bir tasarımının bulunmadığı metinler azınlıktadır. Cumhuriyet kurulduğunda bu tasarım, çocukların yeni cumhuriyet ülküsüyle yoğrulmuş neferler olmalıydı. Toplumun yaşadığı çalkantılara, kutuplaşmalara paralel olarak bu tasarım sürekli bir değişim yaşadı. Şu anda ağır basan tasarımın ne olduğunu saptamakta güçlük çekiyorum. Çünkü, benim gözlemlerime göre çocukların çok okunan yazarları yok artık. Farklı okur gruplarının kendi yazarları var. Bu yazarların o okur grubunun çocuklarına ne tür bir edebiyat verdiğini ayrıca ölçmek gerekiyor.

Özetle, Türk çocuk edebiyatı çocuklara kendi yaşamakta oldukları dünyayı yorumlayarak vermekten çok, o dünyayı ya melodramlaştırarak vermekte (örneğin okumak için çabalayan, ama başına gelmedik kalmayan köy çocukları, kent yaşamına ayak uydurmaya çalışan yoksul, ama erdemli gecekondu insanları, zengin ama acımasız kentliler vb) ya da içinde yaşamakta olduğu dünya yerine çocuk için doğru, güzel bulduğu dünyayı benimsetmeye çalışmaktadır. Bu genel eğilimin dışına çıkan yeni yazarlar daha çok ürün verdikçe, başka bir deyişle, çocuklar için değil, kendisi için yazan yazarlar çoğaldıkça bu konudaki tikanıklık aşılabacaktır. İşte bu gelişmeye bağlı olarak, edebiyatın çocuğun yaşamıyla kuracağı doğrudan bağ çocukları yine kitaba çekecektir.

TÜRK TİYATROSUNDA ÇOCUK

PROF. DR. SEVDA ŞENER
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tiyatro Bölümü

Genellikle tiyatro sanatında çocuğa fazla yer verilmediği görülür. Nedeni sahnede çocuk oyuncu bulundurmanın doğurduğu sakıncalardır: Öncelikle çocuk oyuncuyu oyunun genel uyumuna ayak uyduracak biçimde denetim altında tutmak kolay değildir. Daha da önemlisi çocuk sahnede gereğinden fazla ilgi çeker ve öteki oyun kişilerinin, konuşmaların, hatta oyunun temasının gözden kaçırılmasına yol açabilir. Bir de çocuğun seyirciyi duygulandırarak oyunun duygu-düşünce dengesini bozma tehlikesi vardır. Bununla beraber tiyatromuzda çocuğa yer veren oyunlar yazılmıştır. Bu oyunlarda çocuğa ya çocukluk anılarının anlatılması biçiminde, ya da çocukluk günlerine geri dönüşle bu dönemin canlandırılması biçiminde yer verilir. Ayrıca çocuğu ailenin bir üyesi olarak sahneye getiren oyunlar da vardır.

Çocuk oyunda dramın gelişmesi içinde işlevsel bir öge olarak yer alır. Ayrıca oyunun sonunda amaçlanan dramatik etkiyi pekiştirici bir biçimde değerlendirilir. Erişkin insanın yaşadığı dramı etkilemiş olması bakımından çocukluk günlerini anlatım biçiminde dile getiren oyunların en çarpıcı iki örneği Melih Cevdet Anday'ın *İçerdekiler* adlı oyunu ile *Mikadonun Çöpleri* adlı oyunudur. *İçerdekiler*'de çocukluk evresinin bir anlayış, bir sevgi, bir özveri dönemeci anlatılır. Bu anı, oyunun baş kişisi olan tutuklu adama güç verir. Onu yanlış bir hareketin eşiğinden döndürür ve ona kazandırdığı iç güç ile zorbanın zorbalığına karşı direnme gücü verir. Bu anı gene de hüznün vericidir. Çünkü yoksulluğu içinde çocukluğunu yaşamamış bir çocuğun öyküsünü anlatır.

“On üç yaşındaydım. Ortaokula gidiyordum. Babam öleli iki yıl ol-
muştu. Yoksul düşmüştük. Annem terzilik yapıyordu, zar zor geçini-
yorduk. Büyük bir evin iki odasında oturuyorduk. Kitaplarımın çoğu
noksandı, okul çantam bile yoktu. Şeker Bayramı geldi. Annem ne
yaptı etti, bana bir ayakkabı aldı, bir pantolonla bir gömlek dikti. Sa-
bah erkenden kalkıp giyindim. Bir gün önceden sözleşmiştik, iki ar-
kadaşım beni evden alacaklar, birlikte bayram yerine gidecektik. Atlı
karıncaya, kiralık bisikletlere binecektik, tatlıcıda tatlı yiyecektik. Bel-
ki sinemaya da gidecektik. Annemden para istedim. “Paramız yok
oğlum” dedi. Çılgına dönmüştüm, arkadaşlarım neredeyse gelecek-
lerdi. Onlara ne diyebilirdim? Parasız olduğumuzu, bu yüzden bay-
ram yerine gidemeyeceğimi söyleyemezdik ya... Hırçınlaştım, üs-
tümdekileri çıkarıp duvarlara atmaya başladım. Beni üzgün üzgün
seyreden annem o zaman dolaptan çantasını çıkardı, para aradı. Bula
bula bir lira buldu. Kadıncağzın bir lirası kalmıştı yalnız, bütün pa-
rası oydu. O bir lirayı bana uzattı: “Haydi giyin”, dedi, “Bir lira yet-
mez mi?” Bir lira o zaman büyük paraydı. Oraya buraya attığım elbi-
selerimi, ayakkabılarımı topladım. Yeniden giyindim, paramı cebime
koyup arkadaşlarımı beklemeye başladım. Geldiler. Biraz oturdular.
Annem onlara şeker ikram etti, ikisini de okşadı, öptü. Sonra “Haydi
artık gidin” dedi. “Güzel güzel eğlenin”. Sokağa çıktık. Çok neşeliy-
dim. Kabıma sığamıyordum. Fakat köşeyi dönerken evimize baktım,
annem pencereden uzanmış, gülümseyerek bana el sallıyordu. O za-
man içimden bir ağlamadır geldi. Tıkanıyordum. Ağladığımı belli et-
memeye çalışarak arkadaşlarıma “Ben gelmeyeceğim” dedim. Biri :
“Paran yok da ondan gelmiyorsun” dedi, alay ederek. Elimi cebime
attım ve bir lirayı gösterdim: “İşte para.” dedim. Beni orada bırakıp
gittiler. Sokaklarda gelişigüzel olarak bir süre sersem sersem dolaş-
tım. Kimseye göstermeden doya doya ağladım. Sonra gözlerimi sil-
dim, elimden geldiği kadar neşeli olmaya çalışarak eve döndüm. An-
nem beni görünce: “Neden döndün?” diye sordu. “Canım isteme-
di,” dedim ve cebimden bir lirayı çıkarıp anneme uzattım. Zavallı
kadıncağz çok şaşırdı, parayı elimden alıp masanın üstüne koydu.
Sonra beni kucakladı, göğsüne bastırdı. Hıçkırığa hıçkırığa ağlamaya
başladı. Ben ağlamıyordum artık. Sokakta doya doya ağlamıştım.
Annemin yüzünü öptüm, ağlamamasını söyledim. (*Susar, dalar, dü-
şünür*) Artık üzüntülü değildim. Bayram yerine gidemediği için
üzülmek benim gibi koca bir çocuğa, bir ortaokul öğrencisine yakış-
mazdı. Olgun bir adam olmuştum birdenbire...”

Melih Cevdet Anday, çocukluk anılarını hem oyunun temasına, hem dramatik etkiye katkıda bulunacak biçimde anlatıya getirmede usta bir yazardır. *Mikadonun Çöpleri*'nde rastlantıyla bir araya gelen Kadın ile Erkek birbirlerine çocukluk anılarını anlatırlar. Kadının anıları hep kucağında çocuğu ile çektiği acılara dairdir. Çocuğun, babasının kim olduğundan kuşkulandırma, horlanma, aşağılanma gibi davranışlara hedef olduğunu gösteren öyküler anlatır. Erkeğin öyküleri ise sanki kadının kucagındaki çocuğu ileride bekleyen sorunları ve acıları dile getiriyor gibidir. Daha bebekken örselenmiş çocuklar okul ve gençlik çağlarında kötü şakaların, zalim oyunların kurbanı olmuşlardır ve olacaklardır. *Mikadonun Çöpleri*'nde Erkek'in kendi çocukluğuna dair anlattığı öyküler hem genelde çocuk doğasındaki can acıtma eğilimini, hem de bu eğilimi besleyen toplum yapısını düşündürür.

Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım adlı oyununda Haldun Taner aynı temaya şaka yollu yaklaşır, toplum eleştirisine ağırlık verir. Bu oyunda iki mahalle arkadaşı, çocukluklarından başlayarak okul, gençlik, erişkinlik ve olgunluk dönemlerine kadar sahnede her yaşa uygun olarak canlandırılır: Vıcdani ile Efruz komşudurlar. Ne var ki, Vıcdani yoksul bir evin, Efruz ise varıl evin çocuklarıdır. Vıcdani uysal, terbiyeli bir çocuk, çalışkan bir öğrenci olurken, Efruz tembel, bencil, hileci bir çocuk olarak büyür. Vıcdani yoksulluğun ezilmişliğini, Efruz varıllığın gücünü ileriki yıllara taşırlar. Efruz her dönemde Vıcdani'nin iyi niyetini, safdillliğini sövmürmeyi başarır. Yazar bu karşıtlıktan yararlanarak güldürücü olduğu kadar düşündürücü bir durum sergilemiş ve eleştirisini, çocukluktan başlayarak insanların davranışlarını yönlendiren terbiye anlayışına ve bu anlayışın kökeninde yatan değer yargılarındaki karmaşaya yöneltmiştir. Bu değer yargıları çocuklukta bile varıl ve güçlü kesime başka, yoksul ve güçsüz kesime başka uygulanmaktadır.

Çocukluk ile erişkinlik arasında dramatik köprüler kuran bir başka küme oyunda çocuğa uygulanan baskılara yer verilmiştir. Bu baskılar ileriki yaşlarda mutsuzluğa, başımsızlığa, bunalıma neden olur ve bireyin dramını yaratır. Adalet Ağaoğlu *Evcilik Oyunu*'nda bize bir karı-koca tanıtır. Bu insanlar birbirlerini sevdikleri halde boşanmaya karar vermişlerdir. Çünkü birlikte yaşamak bu evli çiftte bir havasızlık, bir boğulma duygusu yaratmaktadır. Kaç yıldır evli olduklarını, çocukları olup olmadığını anımsamakta bile zorluk çekerler. Birbirlerinden hiç şikâyetleri olmadığı halde ikisi de eve gelince dışarı çıkmak zorunluluğunu duyarlar ve ancak sokaklarda buluşabilirler. Bu insanların çocukları, bir eskiye dönüşle sahnede

canlandırılır. Kız çocuk her fırsatta ayıplanmakta, suçlanmakta ve cezalandırılmaktadır. Ondan, üstünü kirletmemesi, eteğini örtmesi, uslu durması istenir. Çocuk çevresinde hep birbirini çekiştiren, dedikodu eden, yalan söyleyen büyükler görür. Erkek çocuk da buna benzer koşullar altında büyür; azarlanır, dayakla tehdit edilir. Bu baskılar gençlik yıllarında da sürdürülür. Anne, baba, komşular, öğretmenler, park bekçileri, kendilerince bir görev duygusu ile, gençleri göz hapsinde tutarlar, onlara özellikle cinsel ilişkiler konusunda ağır yasaklar uygularlar. Gazeteler karısını öldüren koca, intihar eden yeni gelin öyküleri yazar.

Oyundaki karı kocanın mutsuzluğunun temelinde çocuklukta ve gençlikte yaşanan bu baskıcı, bu anlayışsız terbiye anlayışının yattığı gösterilir.

Ülker Köksal'ın *Uzaklar* adlı oyununda bir kapıcı ailesi olarak kent yaşamına ayak uyduramayan, ayak uydurmayı yakışksız sayan anne-babanın akıllı ve duyarlı kızı, ailenin uyguladığı baskı, anlayışsız bir öğretmenin hatalı davranışı, komşuların sorumsuz tavrı yüzünden, başarılı olduğu ve hak ettiği eğitimi sürdüremez, mutsuz olur. Bu oyunda özellikle kız ve erkek arasındaki doğal sevgiyi değerlendiremeyen, ona çirkin art anlamlar yükleyen cinsellik anlayışı ve korkusu eleştirilmiştir. Ülker Köksal, *Ademin Kaburga Kemiği*'nde, özellikle kız çocuğun yaşama hazırlanışında uygulanan eğitme amacının ve yönteminin yanlışlarını sergiler. Henüz on iki yaşındaki çocuk Güzin ile annesi arasındaki konuşmalardan alıntılarla örnekleyelim:

“Anne- Güzin, nedir o saçlarının hali? Bebek değilsin artık... genç kız sayılırsın. Gel hadi, gel de iplik nasıl çekilir öğren.

Güzin- İstemiyorum anne.

Anne- İstiyor musun diye sormadım. Öğreneceksin. Gel yanıma. Topla saçlarını arkaya. Hah şöyle... Yüzün gözün açılsın. Asma suratını. Genç kızlar güler yüzlü olmalı. Güzin... Güzin dedim. Sinirlendirme beni.

Güzin- Antika yapmak istemiyorum.

Anne- Yapacaksın. Yüzüme değil, örnek bezine bak. Hadi... Dikkat et. Çekiştirme. Kırdın iğneyi işte. Al şunu. Bir daha dene. Oldu işte. Evlenirken çeyizini çift antika ile yapacağız.

Güzin- Hiç evlenmeyeceğim.

Anne- Yaka kenarlarını ıslat da öyle yap.

Güzin- Anne, dersim çok.

Anne- Hiç anlamam. Ütüyü bitireceksin önce. Dört gün okul tatilinde oyalandın durdun. Son gün ders çıkarıyorsun. Hayır efendim. Ütü bitecek. Yarın evlendiğinde kimse sana ders sormayacak, gömlek ütüsü soracak anladın mı?

Güzin- Keşke erkek olsaydım. Öyle isterdim ki.

Anne- Ne çare kız doğmuşsun bir kere. Elimde olsa hepinizi erkek doğururdum.

Güzin- Anne, ben büyüyünce çok ünlü biri olacağım.

Anne- Ünlü bir adamla evlenirsen olursun.

Güzin- Hiç evlenmeyeceğim.

Anne- Olmaz, evlenmek zorundasın. Bir evin olmalı. Evlenmeyen kızın değeri olmaz toplumda. Ne olursa olsun, yine de en iyisi koca ekmeği.

.....

Doktor da olsan gömlek ütöleyeceksin, anladın mı?"

Oyunda Güzin, okumuş, iş sahibi olmuş, fakat kadın olmanın zorluklarını hem ev, hem iş hayatında göğüslemek zorunda kalmıştır.

Yetmişli ve seksenli yıllarda yazılan bu oyunlarda oyun kişilerinin evliliklerinde, iş hayatlarında mutlu olamamalarının, bunalıma düşmelerinin nedenleri çocukluk döneminde aranmış, bu dönem geri dönüşlerle canlandırılarak hatalı eğitim anlayışı, hatalı namus anlayışı, kadın cinsinin ezilişi, doğal eğilimleri, sevgiyi yasaklayan, hoşgöründen yoksun denetim ve baskılar eleştirilmiştir.

Bazı yazarlarımızın çocuğun sömürülmesi konusu üzerinde durdukları görülür. Başar Sabuncu'nun *Şerefîye* adlı oyununda, fabrikayı soymaya gelen hırsız yakalayan bekçiyi ödüllendiren patron, bekçinin küçük kızını evlat edinmek istediğini söyler. Anne baba çocuğu vermek istemezlerse de patronun isteğine karşı çıkamazlar. Daha sonra çocuğa mutfak işleri gördürüldüğü öğrenilir. Yoksul işçi kızı evlat değil, evlatlık olur ancak. Evlatlık sorunu Ülker Köksal'ın *Besleme* adlı oyununda da ele alınmıştır. Babasına belli bir para ödenerek eve getirilen köylü kızı ölesiye çalıştırılır,

insan yerine konmaz, horlanır, aşağılanır. Besleme fırsatçı erkeklerin cinsel tacizine açık bir kurbandır. Boyun eğse de, karşı koysa da suçlu sayılan besleme olacaktır. Haksız yere suçlanmış, evden kovulmuş, gidecek yeri olmayan, yoksul ve cahil bir kızın başına neler gelebileceği sahnede çeşitli alternatifler sunularak gösterilir.

Vasıf Öngören'in *Asiye Nasıl Kurtulur* adlı oyununda bir genelev kadınının kızının, bütün çabasına, iyi niyetine rağmen annesini tutsak eden kısır döngüden kurtulamayacağı, erkekler tarafından her fırsatta sömürüleceği, kadınlar tarafından suçlanacağı, dışlanıp yıkımına göz yumulacağı belirtilmiştir.

Örnek olarak aldığımız bu oyunlarda çocukluk evresi bireyin dramını hazırlayan, çocuğa karşı takınılan tavrı ve bu tavrın ileriki yıllardaki etkisini önseyen bir dönem olarak anlatılmış, ya da canlandırılmıştır. Çocukluk dönemini bir mutluluk dönemi olarak gösteren bir oyunumuz da vardır: Güner Sümer'in *Hüzzam* adlı tek kişilik oyunu. Bu kez bireyin dramı, çocuklukla erişkinlik arasındaki yaşam biçimi farkından doğar. Bir zamanlar varlıklı bir evde nazlatılarak, şımartılarak büyümüş olan paşa torunu Mahpeyker yanlış bir evlilik yapmış, varını yoğunu yitirmiş, yaşlanmıştır. Yaşamını santral memuresi olarak çalışarak kazanır. Bu zor görev onu yıpratmıştır. Ayrıca işinden, evinden atılma tehlikesi başgöstermiştir. Bu gör-gülü, ince kadın bir türlü ayak uyduramadığı bu kavgacı, bu gürültülü dünyada başını dik tutmaya çalışır. Çocukluk günlerine kaçamak yapar. Annesinin üzerine düştüğü, dedesinin el üstünde tuttuğu günleri anlarında yeniden yaşar. Mahpeyker'in sahnede canlandığı çocukluk günlerinin tasasızlığı ile bugün yaşadığı bunalım arasındaki karşıtlık onun dramına yoğunluk kazandırır.

Türk tiyatrosunda çocuk, çoğunlukla kurban çocuk arketipini anımsatacak biçimde ele alınmıştır. Çocuk yoksulluğa, törelere, geleneklere, hırslara, öfkelere, şehvete kurban edilir. Kurban konusu öncelikle aklı Güngör Dilmen Kalyoncu'nun *Kurban* adlı oyununu getirir. Kırsal kesimde geçen bu oyunda kocasının, üzerine bir ortak yani kuma getirmesini hazmedemeyen Zehra, umarsız kalır. Çevrenin de bu kuma işini onaylaması onu bunalıma düşürür. Yeni gelinin eve geldiği gün hem kendini hem iki çocuğunu öldürür. Çocuklar dokuz yaşındaki Murat ile dört yaşındaki Zeynep'tir. Bu çocukları oyunun başında tanırız. Babalarının şımarttığı, annelerinin koruyup kolladığı çocuklar canlı ve neşelidirler. Zehra ile kocasının bir zamanlar çok mutlu olan evliliklerinin ürünüdürler. Ne var ki bu mutluluk, kadının hiç de hak etmediği bir biçimde sona

erince, anne çocuklarının bu ikiye bölünmüş, bu güvenilmez dünyada yaşamaları gerektiği düşüncesine varmıştır. Murat ile Zeynep, biraz da erkeğe birden fazla kadınla evlenme hakkı veren törelerin kurbanı olmuşlardır. Kurban teması babanın çocuklarına oyunun başlarında anlattığı Hazreti İbrahim öyküsü ile tanıtılmıştır. Baba bu öyküyü çocuklarına, evde beslenen koyunun yeni geline kurban edileceğini açıklamak için anlatmıştır. Çocuklar sevip büyüttükleri koyunun kurban edilmesini hiç istemezler. Oyunun sonunda anne kurbanlık koyunu azat eder. Çünkü yeni geline verilecek kurban kendi çocukları olacaktır. Hazreti İbrahim'in çocuğunu kurban etmek üzere iken gökten kurbanlık koyun inmesi öyküsü tersine çevrilmiş, bu kez koyun yerine çocuklar kurban edilmiştir.

Çocuk ve kurban arketipi çok çarpıcı bir biçimde Sedat Veyis Örneğin *Manda Gözü* adlı kısa oyununda bir kez daha karşımıza çıkar. Bu oyunda yoksul bir köylünün küçük oğlu tarlalarına giren mandayı taşla kovalamaya çalışırken taş kaza ile mandanın gözüne gelir ve hayvanı kör eder. Manda köyün ağasındır. Öfkelenen Ağa mandasının gözüne karşı çocuğun canını alacağına ant içer. Araya giren köyün yaşlıları Ağa'ya bu işin yanlışlığını anlatırlar. Ağa da ettiği yeminden pişman olmuştur ama yeminini bozmayı da ağalık şanına yediremez. Hem çocuğun canına zarar vermeyecek, hem ağanın küçük düşmesini önleyecek bir çözüm yolu bulunur. Yalancıkant bir kurban töreni düzenlenecektir. Ağa da çocuğu keser gibi yapacak fakat ona zarar vermeyecektir. Durum anne ve babaya anlatılır. Onlar da istemeye istemeye razı olurlar. Çocuğu hazırlarlar ve korkmamasını, bunun bir oyun olduğunu açıklarlar. Ne var ki çocuk kesme taklidi sırasında bıçaktan korkar ve bağırmaya başlar. Çocuğun sahidenden öldürüldüğünü zanneden baba tüfeğini ateşler ve Ağa'yı öldürür.

Çocuk ve kurban motifinin çağdaş bir örneği de Orhan Kemal'in *Bekçi Murtaza* adlı oyununda yer almıştır. Bir fabrikada çalışan Murtaza görevine fazla bağlı işgüzar bir adamdır. İşçilerin çalışmalarını denetler, tembellik edenleri uyarır, hiç müsamahası yoktur. Bir gün aynı fabrikada işçi olarak çalışan küçük kızını uyurken yakalar, onu kıyasıya döver. Çocuk dayanın etkisi ile kısa bir süre sonra ölür. Görev bilinci kölece bir inanca dönüşmüş olan Murtaza, Hazreti İbrahim'in uzantısı gibidir. İnancı uğruna evladını harcamayı göze almıştır. Aslında inanç uğruna, töre uğruna, kişisel çıkarlar uğruna yıkıma uğratılan bütün çocuk oyun kişileri "çocuk ve kurban" arketipinin çeşitlemeleri olarak yorumlanabilir.

Çocuk ölümü, annenin dramı olarak en çarpıcı biçimde Necati Cumalı'nın *Boş Beşik* oyununda yer alır. Bilinen bir masaldan uyarlanmış olan

bu oyundaki yörük gelini evlendikten ancak yedi yıl sonra bir çocuk sahibi olmuştur. Çocuk, özellikle erkek çocuk anası olmak yörük töresinde kadının itibar kazanması demektir. Babanın da övüncü olan bebek göç sırasında en yüksek devenin sırtına bağlanır. Fakat yolda alıcı kuşlar bebeği parçalarlar. Anne aklını yitirir, yollara düşer, kendini çaya atar. Gelinin, kaynanasından çekindiği için yol boyunca bebeğini yoklayamamış olması hem yörük töresinin baskısı konusunda düşündürücü, hem annenin yasının yoğunluğunu artıncıdır. Bu acı oyunda ünlü ezgi ile dile gelir.

“Elmalıdan çıktım yayan,
Dayan hey dizlerim dayan,
Emmim atlı dayım yayan
 Bebek beni del eyledi
 Yaktı yaktı kül eyledi.
Ala kilime sardığım
Yüksek mayaya koyduğum
Yedi yılda bir bulduğum
 Bebek beni del eyledi
 Yaktı yaktı kül eyledi
Devem var deveden yüce
Yük yüklettim ben de gece
Kaynanamdan hicap ettim
Yoklamadım konmayınca
 Bebek beni.....”

Çocuğu, ailenin bir üyesi olarak oyunun baştan sonuna kadar kişiler arası ilişkiler düzeni içinde ele alan oyunlarımız da vardır. Örneğin Turgut Özakman’ın *Ocak* adlı oyununda Özcan evin küçük oğludur. Yeniyetme toyluğu içinde ailesinin yoksulluğundan utanır, arkadaşlarına ailesinin soylu geçmişine dair küçük yalanlar söyler, ağabeyi ile çatışır. Yine de sevilen, bağışlanan, kollanan sevimli bir çocuktur. Oyunun başından sonuna kadar ailenin tamamlayıcısı olarak işlevsel bir role sahiptir. Bu oyunda çocukluktan ergenliğe geçiş dönemindeki çocuğun ruhsal durumu, tepkileri, uyum sağlamada çektiği zorluklar gerçekçi ve inandırıcı bir biçimde yansıtılmıştır.

Oğuz Atay’ın *Oyunlarla Yaşayanlar*’ında Ümit, evin neşeli, sevimli çocuğudur. Babasının konuklara oynadığı muzipçe oyunların benzerini o da çevresindekilere oynar. Böylece hem eserdeki oyun motifini pekiştirmiş, hem de sonunda ölümcül olacak oyun oynama eğiliminin çocuksu

yanını canlandırmış olur.

Mehmet Baydur'un *Limon* adlı oyunundaki bebeği de ailenin üyesi olarak anımsamakta yarar vardır. Oyunun birinci bölümünde genç çift eve bir kuş getirir. İkinci bölümde ise eve getirilen yeni doğmuş bir bebektir. Adı Limon olan bebek aileye, yazarın deyimi ile 'ekşi bir mutluluk' getirecektir.

Yeni doğmuş bebeklerin aileye, özellikle anneye bir sorun kaynağı olduğu, özellikle yoksul ailelerin dramını pekiştirdiği gösterilmiştir. Adalet Ağaoğlu'nun *Çatıdaki Çatlak*, Sedat Veyis Örnek'in *Pirinçler Yeşerecek* adlı oyunlarında olduğu gibi. Sevim Burak'ın *Sahibinin Sesi* adlı oyununda ise yeni doğan çocuk boynunun çarpıklığı ile grotesk bir figürdür ve babası tarafından yok edilmeye çalışılır.

Füruzan *Redifeye Güzelleme*'de yedi sekiz yaşlarında bir kız çocuğunu oyununun anahtar kişisi olarak ele almıştır. Annesi doğum yapmakta olan Redife'yi babası sokağa çıkarmıştır ve ona dostlarını, çevreyi, İstanbul'u tanıtmaktadır. Redife sorular soran meraklı bir çocuktur. Redife'ye anlatılanlar aracılığı ile İstanbul'un yoksul semtlerinde yaşayan insanları, işsizlik sorunlarını, çocuk yaşta çalışmak zorunda kalan çırakları tanırız. Bu oyunda da çocuk yoksulluğun, umarsızlığın ortasında kalmış korunmasız insancıktır.

Toparlayacak olursak, tiyatrodaki çocuk pek az oyunda mutlu bir beraberliğin övünç ve sevinç kaynağı olarak ele alınmıştır. Genellikle çocukluk ileriki yaşların dramını oluşturacak bir mutsuzluk dönemidir. Bu dönem hüznle, esfle, acıyla anımsanır. Mutsuzluğun kaynağında ya yoksulluk, ya da büyüklerin anlayışsızlığı yatar, çoğu kez iki neden birden gösterilir. Bu vesile ile toplumumuzun sorunları sergilenir. Çocuğun sömürülmesi, evlatlık, beslemelik kurumu ciddiyetle eleştirilir. Çocuk ve kurban arketipinin çeşitli biçimlerde yinelenmiş olması, bu geleneksel motifi çağın gerçeğine özümletilmiş olarak kullanılması ilginçtir. Çocuk, genellikle, yoksullukla, umarsızlıkla, hatalı davranışlarla, acıyla, ölümle birlikte sunulur. Bir mutluluk dönemi olarak anımsanan çocukluk bile günün acıklı durumu ile karışık oluşturması bakımından hüznün vericidir. Çocuğu, onu çocuk yapan kişilik özellikleriyle bir karakter olarak veren oyunlar ise azınlıktadır.

REKLAMLARDA ÇOCUK İMAJI

SÖNMEZ TANER

Uzman Kütüphaneci

Ben tarihçi ya da toplumbilimci değilim; reklamcı da değilim. “Toplumsal Tarihte Çocuk” sempozyumunda Reklamlarda Çocuk İmajı konusu böyle bir bildiri sunmamın nedeni şu: Reklamcılar Derneği’nde çalıştığım yıllarda, “reklam ve çocuk” konusu ile sık sık karşılaştım. Çeşitli çevrelerden kişilerin ve araştırmacıların konuyla ilgilendiğini gözledim. Bu sempozyumda böyle bir bildiri sunma isteği de buradan doğdu. Benim konuya yaklaşımım, mesleğim gereği, belgenin değerine olan saygımdan ve inancımdan kaynaklanıyor. Ben kütüphaneciyim; reklam da benim için bilgi değeri olan bir belge. Bu niteliğiyle de reklamın, bir kitap, bir makale, bir tez, bir bildiri ya da görsel/işitsel bir başka belgeden farkı olmadığını düşünüyorum. Bu açıdan baktığımızda, çocukların yer aldığı reklamların, toplumsal tarihte çocuk konusu ile ilgilenen araştırmacılar için önemli bilgiler taşıdığı düşüncesiyle bu bildiriyi ele alıyorum.

101

Reklamlarda “çocuk” ögesinin kullanımı yeni bir olgu değil. Nitekim Türkiye’de de, ilk resimli ilanının yayınlanmasından (1864) hemen sonra, gazete ve dergi ilanlarında çocuk imajının kullanıldığını görüyoruz. Benim ulaşabildiğim çocuk imajı içeren en eski tarihli ilan 1895 yılına ait.

Bildiri kapsamında, Türkiye’de 1895 yılından günümüze kadar Reklamlarda Çocuk İmajı örneklerini görüntülerle sunmak istiyorum. Ben yorum yapmıyorum. İzleyeceğimiz gibi, reklamlarda sergilenen çocuk imajı, zaman içinde değişen ekonomik ve toplumsal koşullara ve değerlere paralel olarak değişiklik gösteriyor. Gözlenen o ki, içinde yaşanan dönemde, toplum çocuğu hangi konumda görmek istiyorsa veya yakın gelecekte hangi konumda görmeyi hedefliyorsa, reklamda sergilenen çocuk imajı da, kanımca, bu konumu yansıtıyor. Bu konum, aynı zamanda, ül-

kede geçerli olan ekonomik ve toplumsal koşulların ve değer yargılarının da yansıması olarak kabul edilebilir. Bu bildiri, daha önce de belirttiğim gibi, çocuk imajı içeren reklamların toplumsal araştırmacılar için önemli birer belgesel kaynak olduğu inancıyla ele alındı.

Reklamlarda çocuk imajının değerlendirilmesinde ve yorumlanmasında, bir dia karesinden izleyeceğimiz görüntü tek başına yeterli değil, kuşkusuz. Bu özellikle, TV reklamları için geçerli. Hareketli bir filmin anlatımını sabit bir film karesine bakarak yorumlamak gerçekçi bir yaklaşım değil. Çocuk imajının yer aldığı basın ilanının veya TV reklam filminin bütünü araştırmacı için daha anlamlı ipuçları verecektir.

Bu arada, “reklam ve çocuk” konusunda erişebildiğim yayınlara da kısaca değinmek istiyorum:

Ulaştığım yabancı yayınlar arasında, toplumsal tarih açısından “reklamda çocuk imajı” ile doğrudan ilişkili bir çalışmaya rastlamadım. Ancak, bir bölümü kaynakçada verilen araştırmalar ve yayınların pek çoğunda konuya ilişkin değinmeler ve ipuçları var. Kuşkusuz bu alandaki tüm yayınları görmüş değilim. Türkçe yayınlar arasında ise konuyla doğrudan ilişkili bir makale buldum. Ali Ergür’ün “Arçelik’in Bilmiş Zeynep’i ya da Cinsel Rollerimizi Tanıyalım” başlıklı makalesi, söz konusu reklamda sergilenen çocuk imajını toplumsal değer yargıları açısından irdeliyor ve arada paralellik kuruyor.

Bir noktayı daha bilginize sunmak istiyorum: Yaptığım literatür araştırması sonucunda elde edilen yayınlardan ve belgelerden çıkarabildiğim kadarıyla, “reklam ve çocuk” konusundaki araştırmalar şu alanlarda yoğunlaşıyor:

1. Reklamların çocuklar üzerindeki, olumlu ya da olumsuz etkilerini araştıran çalışmalar. En popüler araştırma alanı bu.
2. Çocukların tüketici olarak toplumsallaşmasında televizyon reklamlarının rolü konulu araştırmalar.
3. Genel olarak reklamların aile ilişkileri, çocuk-anne-baba ilişkileri üzerindeki etkilerini irdeleyen çalışmalar.
4. Çocukların rol aldığı reklamların satıştaki etkinliğini ölçen ve inceleyen araştırmalar. Bu konudaki çalışmalar da ikiye ayrılıyor; birincisi, çocukların rol aldığı çocuklara yönelik ürün reklamlarının satış etkinliği; ikincisi, çocukların rol aldığı yetişkinlere yönelik ürün reklamlarının satış üzerindeki etkisi.

5. Reklam filmlerinde rol alan çocukların kimliği konusunu inceleyen çalışmalar.

6. Çocukların televizyon reklamları ile ilgili algılamalarını, görüşlerini ve davranışlarını irdeleyen araştırmalar.

7. Çocukların reklam filmlerinde nasıl görüntülendiği ya da görüntülenmesi gerektiği konusundaki çalışmalar.

8. Çocuklarla ilgili olarak reklamlara düzenleme getiren ulusal ve uluslararası yasal kısıtlamalar ile özdenetim ilkeleri ve kuralları.

“Çocuk”, tüm dünyada ve tüm ülkelerde, toplumların ve devletlerin en duyarlı olduğu konuların başında gelmektedir. Bu bakımdan, reklam ve çocuk ilişkisi de, gerek devletlerin gerekse ulusal ve uluslararası meslek birliklerinin en büyük duyarlılık gösterdiği alanlardan biridir. Bu alandaki yasal düzenlemeler ile reklam sektörünün özdenetim kurallarına ilişkin kimi örnekleri kaynakçada bulacaksınız.

Şimdi ulaşabildiğimiz en eski tarihli reklamdan başlayarak (ki bu kuşkusuz bir gazete ilanı) “Reklamlarda Çocuk İmajı”nı bazı görüntülerden izleyelim.*

* Bu konuda bana yardımcı olan kurum ve kişilere teşekkür etmek istiyorum. Bu katkılar olmasa, kendi olanaklarımla bu çalışmayı gerçekleştiremezdim. İzleyeceğiniz örneklerin büyük bir bölümü -1895-1980’ler arası dönemin örnekleri -VTR arşivlerinden dia olarak sağlandı. VTR yöneticileri/sahipleri Nalan Sakızlı ve Enis Sakızlı’ya bu değerli katkıları ve işbirliği için çok teşekkür ediyorum. İkinci önemli kaynak Gökhan Akçura arşivi. Sayın Akçura, pek çok konuda olduğu gibi bu alanda da önemli bir belge koleksiyonuna sahip. Ancak, bu arşivden çok geç haberim oldu. Bu nedenle de dia yaptırmak mümkün olmadı. Bazı ilginç örneklerden asetat kopya aldım. Ayrıca, kimi örnekleri de sergiliyoruz. Gökhan Akçura’ya nazik ilgisinden ve katkısından dolayı çok teşekkür ediyorum. 1990 sonrasına ilişkin örnekler ise reklam ajansları ve/veya reklam filmi yönetmenlerinin izni ve yardımlarıyla elde edildi. Bunlar arasında Manajans/Thompson, Markom/Leo Burnett, Y&R Reklamevi, Telesine, İmaj, Shark ile bu ajanslar ve yapımcılarındaki dostlarıma çok teşekkür ediyorum.

AÇIKLAMALI KAYNAKÇA

- Avrupa Topluluğu Mevzuatı. (Çocuklara yönelik ve çocukların rol aldığı reklamlar konusunda, Toplulukça kısıtlamalar üzerinde çalışıldığını biliyoruz. Ancak, son durum konusunda bilgi elde edilemedi.)
- Buttle, Francis. "What Do People Do With Advertising?" *International Journal of Advertising*, 1991: 10, 95-110. (Communications Abstracts dergisinde yapılan yayın taraması sonucu, 1975-1989 döneminde reklamın etkileri konusunda 653 referans bulunduğu, bunların da büyük bir bölümünün reklamın çocuklar üzerindeki etkilerini incelediğini belirtiyor.)
- Committee of Advertising Practice. "The British Code of Advertising Practice: Section on Children". London, 1988.
- Council of Better Business Bureaus (USA). "Self-Regulatory Guideliness for Children's Advertising". 1991.
- Enrico, Dottie. "Images of Children in Advertising: Like Father, Like Son", *Adweek*, November 30, 1987, p. 47.
- Ergür, Ali. "Arçelik'in Bilmiş Zeynep'i ya da Cinsel Rollerimizi Tanıyalım", *Medya Dergisi*, Haziran 1992, s. 20-21.
- Ersoy, Gülgün. "Beslenme Eğitimi Alan ve Almayan İlkokul Çocuklarının Yiyecek Seçiminde Televizyon Reklamlarından Etkilenme Durumu", (ayrı basım) *Beslenme ve Diyet Dergisi/ Journal of Nutrition and Diet*. 1989, 18, s. 165-175.
- European Association of Advertising Agencies (EAAA). "The Red Book: Laws and Regulations on Advertising in Europe". Brüksel, 1991. (Türkiye dahil 21 Avrupa ülkesinde, çeşitli mecralarda ve çocuk konusu içeren pek çok özel konuda, reklama getirilen yasal ve özenetimsel kısıtlamaları kapsayan elkitabı.)
- Goldberg, Marvin E. "A Quasi-Experiment Assessing the Effectiveness of TV Advertising Directed to Children," *Journal of Marketing Research*, November, 1990, Vol. XXVII, p. 445-454.
- Gürdal, Sehavet ve diğerleri. "Reklam Filmlerinde Rol Alan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma", (Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü'nde yapılan araştırmanın özeti) *Medya Dergisi*. Aralık 1991, s. 20-21.
- International Association of Advertising. "Advertising to Children: Regulation and Self-Regulation in 40 Countries". IAA, New York, 1984.
- International Chamber of Commerce. "Guideliness for Advertising Practice: Guidelines for Advertising to Children". ICC, Paris, 1987.
- İstanbul Ticaret Odası. "Dürüst Reklamcılık Konusunda Riayeti Mecburi Mesleki Karar: Madde 17: Çocuklar ve Gençler". İTO, İstanbul.
- Koç, Ahmet ve diğerleri. "Çocukların Tüketici Olarak Toplumsallaşmasında Televizyon Reklamlarının Rolü." Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu desteği ile gerçekleştirilen araştırma çalışması. Eylül 1988. (Çalışmanın *Medya Dergisi* Nisan-Mayıs 1989'da yayınlanan özeti görüldü.)
- McCollum/Spielman and Company. "... And A Child Shall Lead Them: A Review of Commercials Featuring Children". December 1986.

- Oker, Sevtap (Hazırlayan). "Ayın Dosyası: Reklam ve Çocuk", *Medya Dergisi*, Nisan-Mayıs 1989. (Değişik araştırmacıların ve yazarların görüşleri.)
- Öztat, Muammer. "Çocuk ve Reklam", *Karizma*, Aralık 1986, s. 43.
- Riecken, Glen and Yavaş, Uğur. "Children's General, Product and Brand-Specific Attitudes towards Television Commercials: Implications for Public Policy and Advertising Strategy", *International Journal of Advertising*. 1990, 9, p. 136-148.
- Tokgöz, Oya. "'Reklam Filmlerinde Rol Alan Çocuklar Araştırması' Üzerine Değinmeler", *Medya Dergisi*. Nisan 1992.
- Tokgöz, Oya. "Televizyon Reklamlarının 'Malı Satma' ve 'Malı Tanıtma' Amaçlarını Yorumlama Yönünden Türkiye'de Çocuklar Arasında Görülen Cinsiyet Rolü Farklılıkları", *Ankara Üniversitesi BYYO Yıllık*. 1983-1985, Sayı VII'den Ayrı Basım. Ankara, 1986, s. 199-211.
- Tokgöz, Oya. "Televizyon Reklamlarının Anne-Çocuk İkilisine Etkileri" (Eskişehir ve Yozgat'ta Yapılan Alan Araştırmaları), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*: 501, Ankara, 1982.
- Tokgöz, Oya. "Televizyon Reklamlarının Çocuklarca Anlaşılma ve Değerlendirilmesi". *Ulusal Sosyoloji Kongresi'ne sunulan Bildiri*. Ankara, Haziran 1980.
- Türkiye Radyo Televizyon Kurumu Reklam Dairesi Başkanlığı. "Reklam ve Çocuk Paneli"nden özetler. *Medya Dergisi*. Ocak-Şubat 1991.
- Türkiye Radyo Televizyon Kurumu. "TRT Reklam Yönetmeliği ve Ekleri (Madde 30: Çocuklar ve Gençler)". Ankara, 1990.

عروسه ایچون بکانه آجتهسی موخانهده نومیقوخواننده ۱۲
نوسروده ب . نوموویولو . ۲۰-۲۰

LIPTON INDIA AND CEYLON
THE LIPSON BUILDING, CH. ROAD LONDON E.C.

فوسفاتین قالیه

النی بدی آلقی و خاشه به امن چو جنلر ایچون المارک نشو وعلی زمانده ویز بلور برغدا ی مکمند .
دین پیتمسی تمیل وکیکرتک ضرر دیشکله یاردم ایدر وچو جنلرده حصول طبیی اولان امهالکرت
اولکی آلود . ۱۱-۲

مصرده اسکندریه ۱۸۸۵ نه سنده موسیو بولاناکا نیک تأسیس ایتدیکی

۱۰ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۵

شایان نغده ب اولان
توسیه اولانور .
چاده سنده (۷۴)
انصالدک دکانلور .

حای علی الدین غلجده
چیش اکی نوسروایله
نه وقت عرب بوندن
ی مرادیه و سنادی
هر لبرای عشاقی پوز
شده طالی همد سنده
نلرک یونایج اعلاند
ر عکسه مدکورده
۳

ندی غازدن سوکره
سنده پولیس افرادی
ت بولانورک نیک طاش
وهنوز ساحتیک کیم
نندن صنایع ایدک
انلی اعلار اولانور .

حلیری

یوغاز خسته لکرتی
ک شعلی اوکسردک
ن بولی/یوسفاتیه
ویسی دهی ایدر .

Çocuk maması ilanı: "İshal önleyici, kemik gelişmesine ve diş çıkarmasına yararlı" 1895.

بربرک دکرچوک بوجوقده کوچوک لیزر
ویسی بیلر ایچونه ایله طاقه سی
یک اولقی جاده کیمده نوسر ۲۰۰ (فرانسه
سارکانه سی قازینده)

انکله، بحریه نظاری طرقتدن قبول ایدیان
ماوی سرؤدن معلوم بحریه و ستوملری ماقان
زی قومیشلردن بحریه قوستوملری، نوروق
ییمینده باطلاول کزل قوستوملر، ییضا
باطلاولر " کوچوک تیزلر ایچون بحریه ییمسی
ایسسلر، قانتی، ی جا کتله، دلقاقیلر
ایچون جا کت طاقسلری، ییسی بیلر ایچون
طاقیم ایسسلر .

به بصرک نچارخانه سی
MAISON BAKER

ایککلر ایچونه ایله طاقه سی
یوغاز خسته لکرتی

ایککلر قوستوملری

م، نوج جا کت، بوزور، و ده بیلون
طاقسلری - یاردمسور - باطلاولر - بیلکرت
یاغور لقلر و سارو، و سارو .

"Maison Baker", Pera'da giyim: Şebbal, 1910.

صحنه کوکودلی و فاضله اولادورد. اعلانات

قسم در :

107

نشری کلمات راستری رسم بولوان اعلانات

ابله اسفندی رسم بولوان اعلانات، نقیله شکل

ایمانی در . حروفه، شکل پستنامه بر اقباله

سم مستطک بر بویچندن پیشین بولوان در .

ورنگ بر طرزده بر نطق اعلان ، بر ناییده

چندی چکی اولان هم شیشی سولهمل

چینی صیغهدهکی اعلان .

اعطای که بولوان اعلانات :

نخی قدر فاشدل دیکدر . حله جان

لان علق سورده اوقونانی فلاکیه

اعلانات اوقونانی ایچون :

با ایدیلدی در . ان بر باری

بخارت خانه‌سی

اوج... نه کوکوزل
البسه ده ! : بکا تقدر
پایبندی آینه : بکامپ
بوران البسه آل..

۲- قلنت ده ازکیل کزف اولان، منجه حروفانی بکا اولان در .
بازسی جوق اعلانی و غریب، خیل بساتر و عقال اولان در .
بر قات غریمه کورلیش اولان بو آندکی عقال رسیده و ایچیه
کیرت پتتی احتیاجی ورزن قاروبلایه قارو قارده بر نورت اولان
برسته کلان در (۱)

(۱) اعلان و عیا بر خوندن عیالده...

Grysi ianar: "Ne gitez elbise. Bana ne kadar yakıştır. Anne bana buradan elbise al". İlanlar
Femmi-La Publique Modernis, Abdi Teyfik, 1927.

Şark Malt
Hülasası:
 "İştah, kuvvet
 ve sıhhat için en
 müessir
 devadır". Tarih
 ve gazete adı
 yok.

108

1938

"Annem, bir tane buzdolabı ve sevgili bava dolabı...
 Annem bir tane buzdolabı ve sevgili bava dolabı...
 Buzdolabı ve sevgili bava dolabı...
 Buzdolabı ve sevgili bava dolabı..."

Sizin de etkili bir FRIGIDAIRE hazırlayın.
 Sizin de etkili bir FRIGIDAIRE hazırlayın.
 Sizin de etkili bir FRIGIDAIRE hazırlayın.
 Sizin de etkili bir FRIGIDAIRE hazırlayın.

Bu FRIGIDAIRE ile sıcaklığınızı ne derece
 serindireceğinizi ve sizin ne derece bu
 serinlikten yararlanacağınızı düşünceler
 bundan sonra, muhtemelen, eğilimahi bu-

sanınızda FRIGIDAIRE sizin için çok faydalı
 bir yardımcıdır.
 FRIGIDAIRE'den çıkan ısıya, buzdolabınız ve
 ya da diğer an ısıya amentelerle bile ament-
 lerle, sıcaklık ve buzdolabı, serinlik, buzdolabı
 bizzat değişir.
 Yalnız GENERAL MOTORS tarafından icat
 edilen FRIGIDAIRE hem aile için en uygun
 cihazdır, muhtemelen eder; hem de, ev bu-
 zdolabı, serinlik, buzdolabı, serinlik, bu-
 zdolabı, serinlik, buzdolabı, serinlik, bu-

1938 FRIGIDAIRE
 BOURLA BİRADERLER

Buzdolabı
 ilanı. Yedigün,
 1938.

SÜRELİ ÇOCUK YAYINLARINA GENEL BİR BAKIŞ

İSMET KÜR
Araştırmacı-Yazar

Bilindiği gibi dergi, etki alanı geniş bir yayın organıdır. Bunun için de önemlidir. Türkiye’de dergiciliğin, bu arada çocuk dergilerinin hayli uzun geçmişi vardır.

Bugünkü bilgimize göre, ilk çocuk dergisi *Mümeyyiz*’dir. Bu derginin yayıma başladığı tarihi kapağından okuyalım:

Recep	Hicret	Cuma	Milâd	Teşrin-i evvel	Teşrin-i evvel-i Frengî
9	1286	1869	3	15	

Yani, Türkiye’de ilk yayımlanmış çocuk dergisinden bu yana geçen zaman 124 yıldır. 124 yıllık geçmiş küçümsenecek gibi değildir.

Ne ki biz, kültür hazinemizin en değerli, en önemli parçalarından biri olan çocuk dergilerimizden, yakın zamana kadar pek haberli değildik... Yalnız sade vatandaşlar değil, çocuk yazını dersi okutanlarımız arasında bile habersiz olanlar vardı.

Çünkü önemsememiştik böyle kültür olaylarını... Çünkü, nelere değer vermemiz gerektiğini bilmekte hep gecikmiştik. Bugün genç kuşakların ellerindeki tarih kitapları, bu bilmezliğin, bu bilinçsizliğin en vurucu, en tehlikeli örneklerinden biridir.

Oysa, Türkiye’de yayınlanmış çocuk dergilerini inceleyerek, son 124 yıl süresince, toplumun ‘çocuk’a bakış açısını, çocuğu ele alış biçiminin geçirdiği evreleri açıkça görmek olasıdır.

Sadece çocuk konusunda değil; toplumun, zaman içinde eriyip gitmiş

ya da saplanıp kalmış değer yargılarını; yaşadığımız kültürel, sosyal, siyasal değişimleri de bu dergilerden, belki bir ölçüde, ama küçümsenmeyecek oranda adım adım izleyebiliriz.

Çocuk, aileden, eğitim sisteminden, devlet politikasından, kısacası yaşadığı toplumun koşullarından soyutlanamayacağına göre, bu söylediklerim her çocuk dergisi için geçerlidir, diye düşünülebilir... Evet, bir ölçüde böyledir de... Ancak, 1896-1913/14 yılları arasında yayınlanmış olan çocuk dergilerinde durum hayli farklıdır. Çünkü bu dergilerde, memleketin hemen hemen tüm sorunları ele alınmıştır denebilir. Baskıların arttığı dönemlerde daha üstü kapalı, daha dolaylı ya da hafifçe dokunarak, ama da-ima yer almışlardır.

Zamanımız yeterse, birkaç dergiden olsun, kısa kısa parçalar sunmak isterim.

Ancak, *Mümeyyiz*'e biraz daha çok zaman ayırmak istiyorum. Sadece "ilk" olduğu için değil; gerçekten ilginç ve önemli bir dergi olduğu için... Ayrıca kendinden sonra yayıma giren ilk üç dergiyi, *Sadakat*, *Etfal*, *Arkadaş* dergilerini etkilemiş olduğu için.

Mümeyyiz

Çocuklar için Gazetedir

Mukaddime

(Rabbiyesir velâtüassir Rabbi temmim bi'l-hayr)

"İnsanın ruhen ve cismen gözedilecek vakti çocukluk zamanıdır. Çünkü insan çocukluk zamanındaki gördüğü terbiye üzerine i'tidâl ve kemâl kesb eder. Sür'at-i kabûl yani işittiğini çabuk belleme, bellediğini hatırlıdan çabuk çıkarmamak gibi şiddet-i zekâ çocukluğun hâssesinden gibidir"

Bu yazı, adları verilmemiş kimi düşünürlerin, çocuk ve çocukluk yılları üstüne söyledikleri sözlerle sürüyor ve bitiyor.

Üçüncü yazıya "Çocuklar" diye başlıyor yazar:

"... İcinizde görmeyen ve bilmeyenleriniz birçoklarınız bulunursa da elbette çoğunuz Takvîm-i Vekayî Rûznâme Tasvîr-i Efkâr Terakki Mümeyyiz Muhadderât daha başka isimlerle Köprübaşı'nda ve kalabalık mahallelerde satılır yazılı kâğıtlar görmüşsünüzdür İşte böyle kâğıtların Frenkçe adı gazete Arabça ceridedir Türkçe mahsûs adı yoktur "

Bu çok ilginç yazı da, gazete çeşitlerini anlatarak sürüyor.

Bunu izleyen yazı, gene "Çocuklar" başlığını taşıyor. "Her milletin

çocukları”yla bizimkiler, azıcık da okullar kıyaslanıyor ve çocuklarımıza, kendilerini yetiştirmeleri gereği anımsatılıyor.

Beşinci yazının adı “Hikâye” _ Bin yıl önce, Bağdat’ta yaşamış olan Padişah Hârûn Reşit, oğlu Emin’i okutması, yetiştirmesi için hocaya teslim ederken, çocuğa nasıl davranması gerektiği hakkında bazı şeyler söyler. Bu arada, çocuğa önce Kur’ân öğretmesini tembihler.

Ancak, öyküyü aktaran yazar Tevfik Bey, Kur’ân-ı Kerim konusunda padişahla aynı fikirde değildir, ama karşı çıkacağı kişi, bin yıl önce de yaşamış olsa, gene de padişah’tır. Tevfik Bey söze şöyle başlar: “Padişahların sözleri, sözlerin padişahıdır.” Sonra çocuklara gene öğütler verir ve sözü şöyle bağlar:

“Kur’ân-i Kerim iptida okutulur ki çocuk belki büyüdükten sonra okumaya heves etmez Hiç olmazsa Kur’ân-i Kerim’i dahi bellememiş olmasın diye o vakt-i fırsatta okutulur yoksa bir çocuğun aklı olup da ilerde yoluyla okuyacağı anlaşıldığı hâlde iptida kendi lisanını okutmak ve zihnini açıcı bir takım fûnûn ile bir parça rakkam dahi öğretilip sonra Arabî derisi ile Kur’ân-i Şerif’e başlatmaksa daha kestirme yoldur”

Okuduğum şu birkaç parçacıktan da anlaşılacağı gibi *Mümeyyiz*, dilimizin Türkçe olduğunu her fırsatta anımsatmaktadır. İlk sayılarında adlarına rastladığımız yazarlar Tevfik ve Sıtkı beyler de, daha sonra sayıları artan yazarların tümü de yazılarında mümkün olduğunca anı dil kullanmışlardır. Kanımca, *Mümeyyiz*, Arap etkisinden sadece dilimizi değil, tüm varlığımızı kurtarmak, daha yeniye, daha iyiye doğru gitmemizi sağlamak çabasıdır. Örnekleri artırarak sözü uzatmak istemiyorum, hem sanırım okuduğum parçalarda da bu çabayı hissetmek olasıdır. *Mümeyyiz* yazımda da “yeni”yi aramaktadır. Özellikle Türkçe sözcüklerin her hecesine birer sesli harf ekleyerek okunmalarını kolaylaştırmaya çalışır. Birçok bilgiyi de dümdüz anlatmaktansa, “sual-cevap” biçiminde vermeyi yeğler. Gene “sual” adı altında bilmeceler de verir. Bunları doğru yanıtlayanlara verilen “mükâfat”, adlarının dergide yayımlanması gibi, onurlu bir armağandır.

Kısacası, kanımca *Mümeyyiz*, 124 yıldan bu yana yayınlanmış en önemli çocuk dergisidir.

Gene 124 yıldan bu yana, en düzenli yayınlanan ve aralıksız en uzun yaşamış çocuk dergisi *Çocuklara Mahsus Gazete*’dir. On bir yıldan fazla (1896-1907) hiç aksamadan her hafta yayınlanmıştır. Başlangıçta 8 sayfa’dır; 8. ciltle birlikte eni boyu biraz küçülür ve sayfa sayısı 16’ya çıkar.

Padişaha övgüler, teşekkürler yağdırmakta ilk dikkati çeken dergi *Çocuklara Ta'lim*'dir (1887). Sonra hepsine sıçrar bu hastalık. Zaten, tüm- den “yok”tu demek pek olası değildir ama, böylesine de aşkın taşkın hiç değildi. Bu konuda da rekor *Çocuklara Mahsus Gazete*'dedir.

Mümeyyiz'den sonra 200 civarı çocuk dergisi yayına girmiş, ne yazık ki pek çoğu çok kısa ömürlü olmuştur. *Türkiye'de Çocuk Süreli Yayınları* adlı araştırma kitabıma, 1928'e kadar çıkmış çocuk dergilerinden seçme- ler yaparken; derginin, üstünde söz söylenebilecek kadar uzun yaşamış ol- masını ya da kısa ömrü içinde kendinden söz ettirebilecek nitelikte olma- sını göz önünde tuttum.

Eski çocuk dergilerinin dikkate değer ortak yönlerini özetleyerek sözü bağlamak istiyorum. Dergilerden birkaç parça aktarmak böylece sözlerimi pekiştirmek hoşuma gidecek.

Çocuk dergilerinin 1869-1913/14 yılları arasında yayınlanmış olanla- rının dikkati çeken ortak yönlerinden en önemlisi, çocuklara gösterdikleri saygıdır. Çocuklara hitap ederken, onlardan söz ederken “Bey”, “Beye- fendi” gibi sözcükleri, kimi zaman başlarına “muhterem” de getirerek kullanmaları, ilk rastlayışta yapay, abartılı gibi görünür... Ama, bir başka sefer, “Bir kusurumuz, hatamız olursa af ola” ve benzeri tümceleri gö- rünce ve daha önemlisi, dergilerdeki yazıların konularını öğrenince, saygı- nın gerçek olduğuna ister istemez inanırsınız. Daha önce de değinmiş ol- duğum gibi, bu yazılarda o günlerin savaş haberlerinden, kimi memleket sorunlarına kadar pek çok şey bulmak olasıdır.

Bilindiği gibi, son yıllarda, Avrupa ülkelerinden bazılarında, çocuk için yazılanlara, toplumun tüm sorunlarını yansıtmak gibi bir akım geliyor. Ancak, bizim eski çocuk yazarlarıyla, bu günkü yenilikçilerin ne çıkış nok- taları aynıdır ne de uygulamaları... Yeniler derler ki, “Bugünün haberleşme kolaylığı, özellikle televizyon gibi bir araç varken, yani çocuklar dünyanın girdisini çıktısını bunca kolaylıkla öğrenirken, onlara bir yandan da çocuk kitaplarının pembe ve ak dünyasını sunmak abestir, boşuna gayrettir.” Ta- bii bu savın tartışılacak yönleri vardır. Neyse, bizim eski çocuk dergilerinin yapmak istedikleri; çocukları memleket sorunlarıyla ilgilenmeye erken yaş- larda alıştırmak gibi önemli bir amaca hizmet gibi görünmektedir.

Eski dergilerin ortak yönlerinden biri de, “bey-uşak”, “ağa-köylü”, “zengin-fakir” ilişkilerine, akla gelebilecek her türlü yazıda yer vermeleri ve pek, pek azı dışında, sömürülen kıygın insanları namuslu, gözü pek, güvenilir; karşılarındakileri yani beyleri, ağaları, zenginleri korkak ama

küstah, acımasız, güvenilmez olarak göstermeleridir.

Söze başlarken, yaşadığımız kültürel, sosyal ve siyasal değişimlerin de bir ölçüde de olsa, çocuk dergilerinden izlenilebileceğini söylemiştim. Bununla ilintili birkaç örnek de vermek istiyorum. Örneğin, ilk dört dergide, yani *Mümeyyiz*, *Sadakat*, *Etfal* (1869-1876, Abdülaziz dönemi), *Arkadaş* (1887, Abdülhamid'in ilk yılı demektir) dikkati çeken bir tedirginlik yoktur. Yazılar da "Padişahımız Efendimize" dualarla başlayıp teşekkürle bitmez.

Bilindiği gibi, Abdülaziz dönemi de insan haklarının göz ardı edildiği yıllardır ama, daha sonra tümünden yok edildiği yıllar yaşanacaktır.

1887'den sonra yazarlar, ne yazacaklarını şaşırdıkları için olacak, dergiler büyük ölçüde tatsızlaşmaya başlar. Dil de ağırlaşır. Şimdi size, aynı kişinin, Mehmet Şemsettin Bey'in, beşer yıl arayla çıkardığı, yazarlığını da tek başına yürüttüğü üç derginin giriş yazılarından bir-iki tümce okuyacağım:

Arkadaş (1876) "Mukaddime: Beyler, Efendiler, şimdiye kadar bir kaç size mahsus gazete çıkarıldı, fakat hiç birisi size gazetesini beğendiremedi."

Çocuklara Arkadaş (1882) "İptida: Biismihî süphanehû bihamdihî Etfâl-i vatânı okuyup yazmaya teşvik ve terğib etmek maksad-ı mücerrediyile bir kaç sene akdem "Arkadaş" nâmiyla edebî bir gazetenin tahrîrine şûrû edip..."

Çocuklara Ta'lim (1887) "İptida: Biismihî ve bihamdihî Teâ'lâ veselâtü vesselâmü, alâ Resûlinâ ve ba'demâ Selâtin-i âli-i Osman eyidehumullâhü alâ nihayetüzzaman padişah-i hakâyikiktinâh efendimiz hazretlerinin üzerimize mefrûz olan ed'îye-i hayyriye-i cenab-ı maarif-penâhîlerini edâ ederek şu vechile tehrîr-i cerideye mübaşeret olunur ki..."

Ne ki, Mehmet Şemsettin, tümünden harcanacak bir kişi de değildir. Her şeye karşın bu üçüncü dergisi de yer yer tatlı bir dergidir. Ara yazılarda dil daha hafiftir, kimi sözcüklerin Türkçe karşılıkları da, yazının sonunda verilir.

Bir de 1883'te yayına başlamış olan *Çocuklara Kıraat* adlı dergiye bakalım. *Çocuklara Kıraat* resimli bir dergidir. Ama bir süre sonra, "Dostlardan gelen istekler yönünde, bundan böyle dergiye hayvan ve insan resimleri koyamayacağını" bildirir, dergi resimsiz çıkmaya başlar. Yani, her zaman olduğu gibi, aydınlar susturuldukça, tutuculuk, yobazlık alıp yürümüştür.

Çocuk Bağçesi (1904) en şanssız dergilerden biridir. Hangi yazısıyla olduğunu anlamak olası değildir ama, “Padişahımız Efendimiz”i kızdırdığı için birkaç “ihtar” alır, sonra 15 günlük bir kapama cezası... Daha sonra gelen bir emirle de tümünden kapatılır.

Sözü şöyle toparlamak gerekirse; 1869-1913/14 yılları arasında yayınlanmış çocuk dergileri, geleceğin mimarı olan çocukları, bulunmaları gereken yere oturtmuş; kişiliğin gelişmesi bakımından en yapıcı etken olan “saygı”yı çocuklardan esirgememişlerdir. Kurtuluş Savaşı’nı yapanların, Cumhuriyet’i kuranların bu dergilerin okurları oldukları anımsanınca, dergilerin görevlerini başarıyla yerine getirmiş olduklarını söylememek mümkün değildir sanırım.

1908’den, yani 2. Meşrutiyet’in ilanından sonra, çocuk dergileri de rahatlar. Çocuk hakları, kadın hakları, hatta eşitliği, tümünden insan hakları ve aksaklıkların açık açık çocuk dergilerinde yer aldığı görülür.

1913-14 yıllarından sonra, çocuk dergilerinde göze batan bir “hafifleşme” başlar, artarak devam eder.

CUMHURİYET DÖNEMİ ÇOCUK KİTAPLARINDA ÇOCUK İMAJI

DOÇ. İSMAİL KAYA
Hacettepe Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi

Bildirimin amacı, çizerlerimizin imgeleminde değişen çocuk imajını, bir insan ömrüne sığan kısa tarihsel gelişimi içinde incelemek; çocukluğun tarihine iki farklı dünyadan, çizerin dünyası ve onun oluşturduğu o dönem çocuğunun dünyası açısından yaklaşmayı denemektir.

Görüntünün, sözün ötesinde, sözcüklere dökülemeyen, gözden beyne doğrudan ulaşan bir anlamı vardır. Görsel imaj olgusunu yaratan giz buradadır.

Çocuk kitabı, bir iletişim aracı ve kullanım nesnesi olarak, oyuncak, giysi, mekân gibi yaratıldığı dönemin değer yargılarını belirlemede önemli bir belge niteliğindedir. Çocuk kitabı deyince metin ve resmi bir arada düşünürüz.

Kitap resmi (illüstrasyon), çocuğa kitabı sevdiren, metinle ilgili görsel açıklık getiren, çocuğun görsel eğitimine katkıda bulunan yapısıyla metin kadar önemli, bazen onun ötesinde işlev yüklenebilen bir resimleme türüdür.

Çizer ise; kısaca, çocuk kitabını resimleyen sanatçıdır. Başka bir deyişle, yüzyılların korkunç masal devlerini yenen, onları çocuğa daha yakın, sevimli arkadaş olarak yeniden yaratan kişidir. Sezgicilik kuramının yaratıcısı Bergson'a göre: "Eşyayı tanımlamak aslında iç yaşantımızı tanımlamak demektir." Çizer, yaşadığı dönemin birikimlerini kendi kişisel tarihinin imbiğinden geçirerek illüstrasyonu oluşturur.

Batı ülkelerinde çocuk kitabının tarihinin, 15. yüzyıla kadar inmesine karşılık, ülkemizde ilk örneklerini ancak 18. yüzyılda görürüz. 19. yüzyılda Sati Bey ve Tevfik Fikret bu konuda öncü rol oynarlar. Resimli çocuk öyküleri de 19. yüzyıl sonlarına doğru çocuk dergilerinde ve gazete eklerinde görülür.

Teokratik toplumun çocuk eğitimine yaklaşımını Konur Ertop bir incelemesinde şöyle dile getirir: “17. yüzyıl ozanı Nabi, yedi yaşındaki oğlu Ebülhayr Mehmed’e yaşam yolunu göstermek, öğütler vermek, çağının görüş ve anlayışını kazandırmak için kaleme aldığı *Hayriye* adlı yapıtında doğal olarak İslam kültürünün geçerli ilkelerine dayanmaktaydı. Din buyruklarına uyulmasını bekliyordu. Tevekküle ve kanaatkârlığa dayanan bir ahlaksal tutum vermeye çalışıyordu çocuğa. Bu ahlak, çevresiyle sürtüşmeyen, olayların üzerine hiçbir zaman gitmeyen, toplumu ve insanları olduğu gibi kabul eden ve ondan en az zarar görülecek biçimde yaşanmasını öğütleyen bir anlayışla ‘Adem’e lazım olan rahattır/Ko desinler sana bihimmettir’ diyordu.”

Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde Anadolu’da toplumsal dokuyu tarıma dayalı ilişkiler belirlemekte, nüfusun ancak yüzde 16’sı kentte yaşamaktadır. Çocuk sayısı fazladır. Kendisine soru sorulmadan çocuğun büyüklerin yanında konuşması hoş karşılanmaz. Küçük yaşlardan başlayarak tarım ve ev işlerinde baba ve anneye yardımla yükümlüdür. Çoğunlukla kız çocuklarının okuyup-yazması gereksiz görülmektedir. Kıyafetler büyüklerin giysilerinin minyatürü gibidir.

Kısaca açıklamaya çalıştığımız toplumsal yapı Cumhuriyet’le birlikte değişmeye başlamıştır. Temeli 19. yüzyıldaki arayışlara dayanan 1928’deki Latin harflerinin kabulünden sonra yayımlanan yeni alfabenin resimlerinde bu değişimin ilk ingelerini görürüz. Alfabenin kapağı o günlerin tanınmış grafik sanatçısı İhâp Hulusi Görey tarafından çizilmiştir (resim 1). İhâp Hulusi (1889-1986) Kahire’de doğmuş, ilk ve orta öğrenimini aynı yerde yapmış, 1920’de resim öğrenimi için Almanya’ya gitmiş, Münih’te beş yıl resim ve afiş çalışmaları yapmış, 1923’te Galatasaray Lisesi’nde ilk kişisel sergisini açmış, dergilere çizmiş, afişler, ilanlar yapmış, kitaplar resimlemiş ilk grafik sanatçılarımızdandır. Kapaakta Mustafa Kemal Atatürk “Başöğretmen” görüntüsüyle, yanında günümüzde de yaygın olarak giyilen modern kıyafeti içinde okul çağındaki kız çocuğu Ülkü resimlenmiştir. O günün, kadını, kız çocuğunu geri planda gören yaygın toplumsal anlayışına rağmen, görünümündeki yeni tavır, davranışındaki birey olarak kendine güven incelendiğinde, devrimin iddialı, çağdaş özelliği, hedefle-

nen değişimin büyüklüğü burada açık olarak yansır. Bu tavır kız çocuğunu, kadını, evine kapatıp çarşaf içine hapseden, bilgilenmesini gereksiz sayan anlayışla taban tabana zıttır. Alfabenin iç sayfa resimlerini karikatürist Ramiz çizmiştir. Ramiz, karikatürde olayları ve terslikleri ustalıkla çizgiye aktaran “Tombul Teyze” ve “Yeni Zengin” gibi sevilen tiplerin yaratıcısı çizgi ustalarımızdandır. İç sayfalardaki resimler suluboya tekniğiyle çizilmiş, çocuk o günün giysileri içinde, doğal mekânında, yapısına uygun bir hareketlilikle sunulmuştur. İllüstrasyonlar usta çizginin ötesinde, ayrıntılı bir araştırmanın sonucu ortaya konan sağlamlıktadır. Henüz gazete basımının elli bini bulmadığı o günlerde çocuklara sunulan ilk resimli kitap olarak, toplumsal yapıya getirdiği yeni boyutun ilk imgelerini en güçlü bu alfabede görürüz.

Cemal Nadir, ressam Ercüment Kalmık, Gazi Eğitim Enstitüsü’nün eğitim kadrosundan öğretmenler bu dönemde F. Nafiz Çamlıbel, Yusuf Ziya Ortaç, Hasan Âli Yücel gibi ozan ve yazarların yapıtlarına çizerek, çocuk kitaplarının gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

19. yüzyıl sonlarına doğru kurulmuş olan Sanayi-i Nefise Mektebi 1927 yılında Güzel Sanatlar Akademisi olarak eğitimini sürdürmüştür. Akademinin yeni açılan Afiş Bölümü, grafik tasarımcısı yetiştiren ilk eğitim kurumlarımızdandır. 1932 yılında açılan Gazi Eğitim Enstitüsü de çizerlerin yetiştiği diğer bir kaynaktır. Bu dönem çizerlerimizin ortaya koyduğu çağdaş çocuk imajı giderek yaygınlık kazanmış, çocuğun toplumdaki yeni yerini kazanmasında etkili olmuştur.

1933 yılında *Varlık* dergisi yayın yaşamına başlamış, çok sayıda tanınmış yazar ve ozanımızın yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı dönemde edebiyatımızın dilde arılaşmaya yönelik çabaları çocuk yazınının gelişimini doğrudan etkilemiştir. Bu dönem kitaplarının ortak özellikleri, eğitici yanlarının ağır basması, kapağın renkli, iç sayfalarının yer yer resimlenmiş olmasıdır. Çoğunluğunda çizerin ismi geçmemektedir.

1940’lar, İkinci Dünya Savaşı yılları, çocuk kitabı klişelerinin eritilip cephane yapıldığı yıllardır. Ülkemizde tek partili dönem etkilidir. Nüfusun yüzde 80’den fazlası köylerde yaşamaktadır. Devrimleri köye ulaştırmak amacıyla Köy Enstitüleri açılmış ve bu alanda önemli gelişmeler sağlanmıştır.

1945 yılında *Doğan Kardeş* çocuk dergisi yayın hayatına başlamıştır. Çocuk kitapları yayıncılığının gelişmesine, birçok tanınmış çizerin yetişmesine önyak olan *Doğan Kardeş* dergisi günümüzde de etkinliğini sür-

dürmektedir. Selma Emiroğlu, Gevher Bozkurt, Altan Erbulak, Yalçın Çetin, Güngör Kabakçioğlu, Mıstık (Mustafa Eremektar) çizer olarak meslek yaşamlarına bu dergide başlamışlardır (resim 2 ve 3).

Diğer yayınevlerine çizen çizerler içinde, Firuz Aşkın, Tonguç Yaşar, Sururi, Şevki Çankaya, Bedri Koraman hemen akla gelen isimlerdir.

Türkiye, Uluslararası Çocuk ve Gençlik Yayınları (IBBY) Kurulu'nda temsil edilmeye de bu sıralarda başlamıştır.

1950'lerde dünyadaki gelişmeye koşut olarak kolay okunan, basit, bol resimli ilk eğitim kitapları ülkemizde de görülmeye başlar. Amerikan Bord Neşriyat Dairesi bu tür çeviri-adapte kısa metinli bol resimli kitapları, o günün ölçülerine göre çok sayıda yayımlamıştır. Çizgi roman da bu sıralarda görülmeye başlar. 1957'de Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nun açılmasıyla ülkemiz grafik sanatlar alanında önemli bir eğitim kurumuna kavuşmuştur.

1960'lar, 1930-1950 arasında sağlanan kültürel birikimin sonucu aydınlanma ve toplumcu düşüncenin yoğunlaştığı yıllardır. Bilime ve bilimadama önem verilmiş, demokratikleşme alanında ileri adımlar atılmıştır. 1950'lerde gündemde olan köy sorunları, yerini toplumsal-siyasal tezlere ve tartışmalara bırakmıştır. Bu dönemde, halk eğitime yönelik kitaplar, resimli çocuk kitapları, dünya edebiyatından çeviriler yoğun olarak yayımlanır. Kitap resimlerinde yerel çizgiler ortaya çıkmaya başlar. Kitabın yazarı kadar çizerin de adı görülür. Baskı kalitesi eskiye oranla yükselir.

Prof. Dr. Meral Alpay'ın araştırmalarına göre bugünkü anlamda ilk resimli çocuk kitabı ülkemizde 1964 yılında yayınlanan, Mıstık (Mustafa Eremektar) tarafından yazılıp resimlenen *Tembel Karakaçan* adlı öyküdür. Bu dönemden başlayarak resmimizin ustalarından Nuri Abaç, Nevzat Akoral, Abidin Dino, Mürşide İçmeli, Kayhan Keskinok, Orhan Peker, Adnan Turani çizer olarak çok sayıda kitaba imza atmışlardır. Nevide Gökyaydın, çabuk çalışıp çok üreten öğretim görevlisi çizerlerimizdendir. Onun çizgilerinde çocuk dünyasındaki hareket olgusu ön plana çıkarılmıştır. Okumayı kolaylaştıran okul öncesi kitaplar, ünite dergileri, ders kitapları resimlemiştir. Bu alanda ürün veren ustalarımızdan Orhan Peker, Çetin Öner'in *Gülibik* ve Nezihe Meriç'in *Alagün Çocukları* adlı öykülerini çizgileriyle süslemiştir (resim 4).

1970'ler sosyal çalkantıların fazla olduğu, çizerlerimizin özgünlüğü daha yoğun aradıkları yıllardır. Çocuklarımız, çizerlerimiz, gelişmiş ülke-

lerde yapılmış nitelikli çocuk yayınlarıyla bu dönemde karşılaşılır. Çizerlerimizin çizgisinde, çağının, toplumunun sorunlarıyla iç içe, zaman zaman da fazlaca politize edilmeye çalışılan çocuk görünümü yansır.

Mürşide İcmeli 1960'lardan itibaren aynı zamanda çocuk kitapları çizeri olarak da etkinlik gösteren öğretim üyesi çizerlerimizdendir. Mürşide İcmeli'nin çizgilerinde çocuk, çağdaş mekânını bulmuş kent çocuğudur. Çevresiyle uyum içinde mutlu ve güler yüzlüdür. Kompozisyonda istifler resim yüzeyinde oluşturulan koyu-açık kontrastla kolay algılanır. Çocuğun dikkatini çekecek renklere yer verilmiş, renk armonisiyle öykünün içeriği desteklenmiştir (resim 5).

Resimli çocuk kitapları alanında ülkemizde öncü bir rol üstlenmiş, 1969 yılından başlayarak konunun toplumumuzun gündemine girmesi için sürekli çaba harcamış çizerlerimizden Can Göknil, 1969-1974 yılları arasında New York'ta çocuk yayınları üzerine araştırmalar yapmıştır. Sanatçı, ilk kitabı olan *Kirpi Masalı*'nı da orada yazıp resimlemiştir. 1974'te ülkemize dönüşünden itibaren günümüze dek aralıksız çalışmalarıyla otuza yakın çocuk öyküsüne imza atmıştır. Bunların içinde beş kitabı Hollandaca ve Almanca olarak yayımlanmıştır. Özellikle okul öncesi çağma yönelik yayın sorunlarının yoğun yaşandığı ülkemize bu alanda özgün yapıtlar kazandırmıştır (resim 6).

Tan Oral 1970'lerin önemli çizerlerindendir. Mimar Sinan Üniversitesi'nde mimarlık eğitimi görmüş, çocuk kitapları çizerliğini çizgi film yapımı, günlük gazete çizerliğinin yanında yürütmüştür. Deniz Oral, Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Dalından mezundur. Çocuk kitapları çizerliğine eşi Tan Oral ile birlikte başlamıştır. 1979 Dünya Çocuk Yılı nedeniyle Ankara Belediyesi'nin atık kâğıtları değerlendirerek başlattığı "Bir Milyon Çocuk Kitabı" kampanyasına çizmiştir. Bu seriden kitapların içinde ünlü yazarlarımızın, ozanlarımızın eserleri ve çocuk klasiklerinden örnekler vardır. Çizerleri ise Yalvaç Ural, Nezih Danyal, Seydali Gönel, Belkıs Taşkeser, Selçuk Demirel, Haslet So-yöz'dür (resim 7).

Genç kuşak çizerlerimizden Selçuk Demirel, mimarlık eğitimini yarıda keserek Paris'te Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'na devam etmiştir. Genç yaşta çizgileriyle ulaştığı ustalık düzeyini, toplumsal eleştiri ve yargıda bilge, düşünür tavrıyla sürdürmektedir. Yazıp-çizdiği resimli çocuk kitapları çok sayıda yabancı dile çevrilmiştir.

Günlük gazete çizerliğinin yanında çocuk kitapları çizerliğini de birlik-

te yürüten, yarattığı tiplerle dikkati çeken, başarılı çizerlerimizden birisi de İsmail Gülgeç'tir. 1970'ler ülkemizde siyasi, sosyal, ekonomik, önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Telif kitaplar bu dönemde yoğun olarak basılmıştır. Nedeni, ucuza gelmesidir. Mim Uykusuz, Ferruh Doğan, Yıldız Cıbroğlu, mavi paleti ile tanınmış Mehmet Sönmez, illüstrasyonda kaligrafik tavrıyla İsa Çelik etkin çizerlerdendir. Aynı kuşaktan çocuk kitapları çizerliğini meslek edinmiş, araştırma ve çalışmalarını aralıksız sürdüren Serpil Ural, Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu mezunudur. Kitaplarının metnini de kendisi yazan sanatçı çizer olarak konuya bakış açısını şöyle açıklıyor: “Ben çocuk kitapları resimlerken, bir yere kadar gerçekçi olmak gerektiğine inanırım. Çizer sanatsal katkılarını, resmi gerçekçi bir temele oturtuktan sonra yapmak zorundadır. Bir yengeç çizerken gerçekte kaç kolu olduğunu bilerek çizmek, hindinin tepesindeki ibiği unutmamak gerekir. Çocuklar çok dikkatli bir gözlemcidir. Kitapta gördüklerinin gerçek hayatta farklı olduğunu görünce şaşırırlar, akılları karışır. Bu da çocuğu hırçın yapar, güven duygularını sarsar. Oysa bu dönemin kitapları akıl karıştırıcı değil, çocuğa içinde yaşadığı dünyayı tanıttıcı olmalıdır.”

Çocuk yayınlarının sorunlarına ilişkin yazar-çizer-yayıncı-eğitimcinin bir araya geldiği panel ve sempozyumlar 1970'lerde olduğu gibi 80'lerde de sürer. Yayınlarda kalite, özenli sonuç için konuşulur, tartışılır. Yayınların niteliğini belirleyen komisyon raporları hazırlanır. Üzerinde konuşulan konuların birisi de “taklit” olgusudur. İmajın oluşumunda Batı, felsefe ve uygarlık olarak izlenilen, öykünülen bir konumdur. Ortaya çıkan görsel değerler, bu genel bakış açısıyla uyum içindedir. Öykünme zaman zaman taklit etmeye kadar uzanır. Mıstık, konuyla ilgili bir söyleşisinde: “Minareler ülkesinde, Batılı çizerin çizdiği minare kopya ediliyor” der. Hollanda'da 1987 yılında yayınlanan Nasrettin Hoca ile ilgili resimli kitapta da aynı olguyu görürüz. Bilindiği gibi, Hoca Akşehirlidir. Akşehir Selçuklu-Osmanlı mimarisinin mekânlarının oluşturduğu bir Anadolu kasabasıdır. Oysa resimlerde Hoca, Binbir Gece Masalları'nın diyarında Bağdat'ta çizilmiştir. Batılı çizerin bunu karıştırması doğal karşılanabilir, ama Anadolu'da yaşamış, Akşehir benzeri kasabaları defalarca gezip dolaşmış bir çizerin, yaşadığı mekân yerine Batılı çizerin imgeleminden çıkmış, “klişe Doğu” mekânını çizmesi fazlaca bağımlı bir tutum gibi görünmektedir.

Çocuk imajındaki değişimde önde gelen etkenlerden birisi de 1970'lerde başlayıp, 1980'lerde tüm ülkede yaygınlık kazanan “televizyon” olgusudur. O güne dek hiçbir yayın televizyon gibi nüfusun çoğunluğuna ulaşamamıştır. Televizyonun yaygınlığına rağmen nitelik açısından olumsuz yanları yanında görsel kirlenmeyi de getirmiştir. 1980'ler ülke-

mizde çocuk yayıncılığı açısından hayli hareketli geçer. Basılı kitap sayısı artar. Çünkü, yayınevleri erişkinlere yönelik kitapların yayınında yoğun bir siyasal ve toplumsal baskıyla karşı karşıyadır.

Güzel Sanatlar Akademisi, Gazi Eğitim Enstitüsü, Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'ndan sonra 1971'de Uygulamalı Endüstri Sanatlar Yüksek Okulu'nun açılması, ardından İzmir'de, Eskişehir'de açılan Güzel Sanatlar Fakülteleri'nin yetiştirdiği öğrenciler, grafik sanatlarının ülkemizde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu okullardaki öğretim kadrolarının öğrencileri resimli çocuk kitapları alanına özendiren projeleri sık sık ele almaları, ülkemizde açılan uluslararası sergiler, piyasada çağdaş çocuk kitabına olan ilginin yayıncılar tarafından hissedilmeye başlaması sonucu illüstratörler, grafik tasarımcılar bu alana daha yoğun olarak eğilmeye başlamışlardır.

Bu dönem çizerlerimizden kendine özgü ayrıntılı çalışmalarıyla dikkati çeken Nazan Erkmen daha çok YA-PA Yayınları'na çizmiş, on beşin üstünde kitap resimlemiştir (resim 8).

Çizerlerimiz 1980'lerde isimlerini yurtdışında daha yoğun olarak duyurmaya başlamıştır. Evrensel, çağdaş çocuk imajının yanında, köktendinci dünya görüşünün belirlediği görüntüler de yaygınlaşmaktadır.

1987 yılında Bratislava Çizerler Bienali'ne Seçici Kurul Üyesi olarak katılan Can Göknil ülkemizde çocuk yayınları konusunda : “Resimli çocuk kitaplarının yayın hayatımızda henüz yeri yok; böyle bir geleneğimiz yok. Gelenek olmayan yerde ödül de olmaz. Olmamalı. Ancak sevinerek düşünüyorum ki, ben bu sergiye 1981 ve 1983 yıllarında tek başıma katılmıştım. 1985'te ise dört arkadaşlık. Bugün bienalde 14 Türk çizerinin resimleri sergilendi. Ülkemizde resimli çocuk kitapları için önemli bir gelişme” diyerek, aynı yazısında Japonya'nın Noma Konkurlarında ödül kazanmış Ayşe Çetkin, Nural Birden, Behiç Ak ve Serpil Ural gibi çizerlerin yapıtlarının da ilgiyle izlendiğinden söz etmektedir. Can Göknil'in açıklamasına göre söz konusu bienale 46 ülkeden 328 sanatçı, 236 yapıtla katılmıştır. Bunların içinde Zerrin Cebeci, Nesrin Çelik, Şahin Erkoçak, Can Göknil, Huban Korman, İbrahim Niyazioğlu, Çağlayan Öрге, Seher Özınan, Neşe Şahin ve Emre Zeytinoğlu vardır.

1992 Noma konkurlarında ise Feridun Oral ödül, Kağan Güner ve Nazan Erkmen de madalya alarak ülkemizin ismini duyuran başarılı çizerlerimizdir.

Nadir Nadi, *Dostum Mozart* adlı kitabında, çocukken ilk keman çalışmaları sırasında Mozart'la tanışmasını şöyle dile getiriyor: "Daha ilk notalarda içimi bir aydınlık kapladı. O ana değin ömrümde rastlamadığım harika bir şeydi bu, sanki tanrısal bir dile ilk kez kavuşmuştum". Çocuğun gelecekteki yaşantısına yön verebilecek, duygularındaki yaratıcılığı ortaya çıkaracak ilk ateşi yakmak önemlidir. Bunu bazen bir kitap, bir öğretmen, bir sanatçı, anne-baba veya arkadaş başarıyor. Sanatçıların, düşünürlerin ortaya çıkmasında çocukluktaki ilk duygusal, düşünsel uyanışın önemi büyüktür. Okul öncesinde çocuğa bir sevgi ve özen gösterisi olarak sunulacak resimli kitabın bu ilk "uyarıcılar" arasında önemli bir yeri vardır.

Çizerlerimizin dünyasındaki çocuk görünümünün 70 yıllık serüveninden örnekler izledik. Geline nokta azımsanmayacak kadar ilerde olmasına karşın, çocuklarımıza yaygın olarak nitelikli kitabı sunabilmemiz için daha almamız gereken uzun bir yol vardır.

Diğer yandan, çocuk yayınlarının önemli bir bölümünde çocuklarımız Ortaçağ düşüncesini aşamamış, kalıpcı bir anlayışın müritleri haline getirilmeye çalışılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Aslier, Mustafa. *Grafik Sanatlar Tarihi*. Marmara Üniv., GS GSF Grafik San. Böl. Yayınları: 1, 1983.
- Alpay, M.- Anhegger R. *Çocuk Edebiyatı*. Çocuk Kitapları, Cem Yay., İstanbul, 1983.
- Marmara Üniv. *GSF Haber Bülteni*. Sayı: 3.
- Nesin Vakfı *Edebiyat Yıllığı*: 1979, 1980, 1983.
- San, İnci. *Sanatsal Yaratma, Çocukta Yaratıcılık*. İş Bankası Yay., Tisa Mat. İst. 1984.
- Tunalı, İsmail. *Estetik*. Cem Yayınları, Başaran Matbaası, İstanbul, 1984.
- Ülgen, Gülten. *Eğitim Psikolojisinde Kavram Geliştirme*. Hacettepe Üniv. Eğitim Fak. Yay., Ankara, 1988.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. Altın Kitaplar, İstanbul, 1984.
- Yörükoğlu, Atalay. *Okul Öncesi Eğitim ve Ruh Sağlığı*. Unesco Türkiye Milli Kom. Sempozyumu, Ankara, 1977.

134

ALFABE

*Alfabe. İhap
Hulusi.*

123

*Kitap kapağı.
Selma Emiroğlu.*

ZAMAN KİTAP

ARLIK ÇOCUK

Kitap kapağı.
Güngör
Kabakçıoğlu.

Gülibik kapak
tasarımı.
Orhan Peker.

BURHAN GÜNEŞ

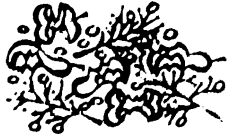
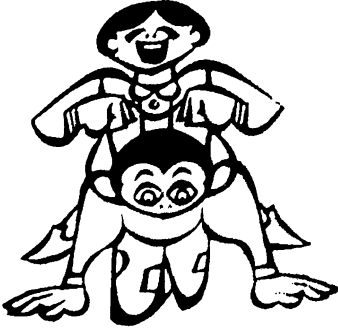

Kitap resimlemesi. Mürside İçmeli.

DOĞAN KARDEŞ

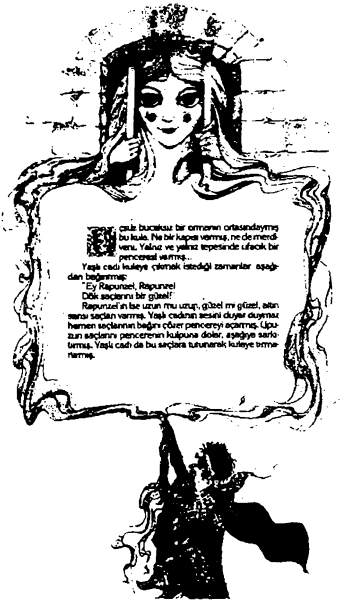

*Doğan Kardeş
dergisi kapağı.
Can Göknil.*

DEĞİ BENİM KÜÇÜK ATIM.

*Kitap resimlemesi.
Nezih Danyal.*

Kitap resimlemesi. Nazan Erkmén.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA ÇOCUK GİYİMLERİ

SABİHA TANSUĞ

Araştırmacı

Geleneksel çocuk giyimleri, toplumumuzun törelerini, yaşam tarzını, duygularını, inançlarını dile getirir. Konuyu yöre yöre, köy köy ele alınca karşımıza çok zengin çocuk giyimi çeşitleri çıkarıyor.

Bir çocuğa doğumundan buluş çağına kadar geçen zaman içinde değişik vesilelerle çeşitli giyecekler hazırlanır. Bu giysiler üç çeşit kuptan oluşur: Sarma-dolama, yarı kuplu bağlıklı, tam kuplu ilikli düğmeli. Bu giyim türlerinin, saraydan köye, Türkmen'den Yörük'e toplumun değişik sınıf ve gruplarında kullanıldığını görürüz.

Bir çocuk doğar doğmaz ona yarı kuplu iç gömleği ve üzerine bağcıklı zıbın ya da göğüslük giydirilir. Bebeğin başı, alm, baş tülbenti (çökö) ile bağlanır. Sonra kol, omuz ve koltuk altı, dolak ile sarılır. Apış bezi bağlandıktan sonra kundaklanır. Böylece bebek, yarı kuplu bağcıklı sarma giyim ile elenir, belenir, anasının kucağına verilir.

Bu giyimde önemli bir gelenek de, doğacak bebeğin iç çamaşırlarının babasının eski iç gömleğinden, iç donundan hazırlanmasıdır. Bebe doğar doğmaz, tenine bu çamaşırlar giydirilir ve şöyle denir: “Ana kokusunu bilir, baba kokusunu da alsın, babasını da sevsin.” Çünkü baba gurbette olabilir, askerde olabilir.

Çocuğu yaşamayan analar ise bebesi yaşasın diye onu yedi ayrı parçadan dikilmiş giysilerle donatırlar. Kırk pare misali. Bu giysilerde kullanılan parçalar yedi ayrı evden istenir. Parça alınan evlerde şu özelliklere dikkat edilir: “Evden ölü çıkmamış olması”, “Evde Mehmet adında birinin bulunması”, “Evin kızı da oğlu da olması”. İşte ana, topladığı bu

parçalarla bebesini giydirir, kendinden bir şey katmaz.

Bazı yöreler bebeği kırk gün böyle giydirir, bazı yöreler üç-beş yaşına kadar ya da buluğa erinceye kadar. Bazı yörelerde ise çocuklar evlenip döl alıncaya kadar giysilerinin bir yerine yedi parça koyulur. Çok eski olan bu geleneğin izlerine, Orta Anadolu’da, Karadeniz’de, Marmara’da, Ege’de köylerde hâlâ rastlayabiliyoruz.

İzmir’in Karaburun yöresinde Mordoğanlı Binnaz Ebe’ye soruyorum: “Bebe doğunca neler giydirdiniz?” “Eskiden bebe doğmadan önce her şeyi kendimiz dokur, diker, işlerdik. Doğunca da iç gömleği, zıbın, kol bezi, baş çöküsü, koltuk altı dolağı, apış bezi bağlar kundaklardık. Biz apış bezi bağlarken şuna dikkat ederiz, erkek çocukların hayalarını yukarı doğru alır sararız, sarkık olmasın diye. Kıza da apış bezini geniş koruz, kolay doğum yapsın diye. Bir kız zor doğum yapınca, söyleniriz, anan sana hiç mi apış bezi bağlamadı diye... Ne yapalım, iyi sıhhatli yaşamak için gerekli olan şeyleri bebek doğar doğmaz düşünürüz; çocuğu ona göre giydirir, sarar bağlarız.

“Çocuk emekleyip yürümeye başlayınca, ayağına çatal don, üzerine süslü robalı entari, yelek ve hırka giydirilir. Kız erkek üç dört yaşına kadar aynı giydirilirler. Sonra erkek çocuklara mintan, yelek, pantolon giydirilir. Buluğa eren erkek çocuğuna anası, nenesi Acem mintanı dikerler. Süslü mü süslü, hey gidi günler hey... Bir top Çitari kumaş alınır: mor-beyaz veya sarı-beyaz. Önü arkası robalı, kırmalı (pilili), sıkma kollu, dört cepli, içi astarlı, önü kolları mavi renk, taş düğmelidir Acem mintanı. Çocuğun başına beyaz (appacık) tastar bağlardık. Tastar, ipek pamuk karışımı ev dokuması bir kumaştır ve kenarlarına püsküllü tongurdak konulur. Tongurdak, kaşının üstüne omuzuna düşer, bakmaya kıyamazsın. Tarlaya öyle çalımlı çalımlı gider, çapa omuzunda. Buluğa eren kızlar ise tarlaya giderken siyah renk dokumadan uzun zıbın giyer, başına da sarı renk dokumadan tongurdaklı tastar bağlar, ayağına beyaz bez pabuç giyerdi. Tarlaya varınca zıbınını, tastarını çıkarır, ağacın dalına asar. Siyah zıbın, sarı tastar çiçekli yeşil ağaç dalında uzaktan bir hoş görünür. Gençliğin kokusunu alırsın sanki. Bakarsın evde, tarlada, çevrede, komşuda çocuklar büyümüş, işin evin yükünü alıvermişler. Kurban olayım yaradana,” dedi 86 yaşındaki Binnaz Ebe.

1987’de Edremit Körfezi’ne bakan Kaz Dağı’nın eteklerindeki Tahtakuşlar köyündeyiz. 6 Mayıs Hıdrellez sabahı, köyün beş yaşına gelmiş kız çocuklarına evlerde aile arası bir törenle, baştan aşağı anası gibi geleneksel giysiler giydirilmişti. Kırdan açan çiçekler gibiydiler, renk renk.

Bir ellerinde içi kuru yemiş dolu minik sepetler, öteki ellerinde içi süt dolu ufacak oyuncak gibi bakraçlar, köy yollarında alımlı çalımlı yürüyorlardı. Çocuk olan evlere, kuru yemiş, süt dağıtıyorlardı. Bu bir gelenekmiş. Çocuklar işlerini, giyimlerini çok ciddiye alıyorlardı, analarının kopyası gibi hareket ediyorlardı, sanki büyümüş de küçülmüşler. O zaman şunu anladım, geleneksel yaşamda toplumsal eğitim bu yaşta başlıyordu. Gördüğüm bu kız çocuklarında bambaşka bir hava vardı, kendilerine olan güvenlerini o yaşta hissedebiliyorlardı.

Bursa'nın Keles yaylasındayız, yıl 1966. Genç analar kucaklarındaki bebeleriyle eş giyinmişlerdi. Boncuklu takkeleri (terlikleri), iç giyimleri, nakışlı göğüs kapakları, pamuklu güdükleri, motifli çorapları aynı şekilde örülmüş, dikilmiş, işlenmişti. Böylece ana ile çocuk bütünleşiyordu. Kız ve erkek çocuklar 3-5 yaşına kadar aynı tarzda giyiniyorlar, bu yaştan sonra erkekler babaları, kızlar da anaları gibi giyiniyorlardı. Kız buluğa erince yüksek başlığının üzerine beyaz bir örtü atıyor, o kadar. Erkek çocuğu buluğa erince ise, işlemeli takkesinin (terliğinin) çevresine testere oyallı, armut çiçeği oyallı yazma çekiyor.

Toplumumuzda sünnet çocuklarının giysileri çok önemlidir. Yörelere göre değişen çeşitli sünnet giysileri olur. Sivas'ın bazı köylerinde sünnet giysileri ile damat giysileri birbirine benzer: Sünnet mintanı, düğmelerle süslenen yeleği, boncuklu pullu düğmeli başlığı, damat giysisiyle aynıdır. Fatma nene şöyle demişti: “Bir erkeğin sünneti ve damatlığı iki önemli dönemidir, onun için biz damadı da, sünnet çocuğunu da çok süsleriz.”

Karaburun yöresinin sünnet geleneği daha değişiktir; çocuğun sünnet atı anasının gelinliğinde kullandığı giysilerle süslenir. Sünnet atının başı, annesinin gelin başı gibi süslenir; atın başına anasının gelin başlığının dirsekli krepleri asılır, renk renk; altın yaldızlı defne yaprakları da aynı annesinin başında olduğu gibi atın başında süsleme olarak kullanılır. Anasının tel kırma kırmızı al duvağı atın kıcına örtülür. Sonra çocuk bir Osmanlı şehzadesi gibi giydirilip ata bindirilir, eline de bir sigara verilir. O sigarayı tütürürken atın etrafındaki çocuklar gıpta ederek onu seyrederek.

İşte burada özetlediğimiz Anadolu çocuk giyimlerinde, toplumumuzun zengin, değişik düşünce tarzlarını çeşitli açılardan izleyebiliyoruz.

*Ege, Bergama
Kozak Yaylası
Merkez Kapıkaya
köyü çocuk giyimi:
Büyük giyiminin
aynı.*

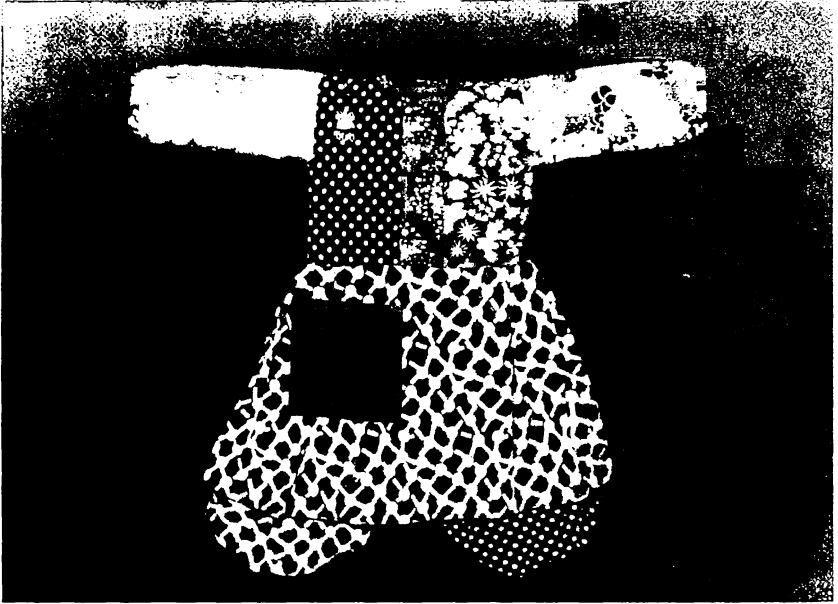

Karaburun Eylenhoca köyü: At üzerinde sünnet çocuğu.

Bursa, Keles
Yaylası çocuk
giyimi: Erkek ve
kız çocukları aynı
tarz giyinirler.

131

Parçalı çocuk giyimi. Bu tür giysileri çocukları yaşamayan analar giydirirler.

EYÜP OYUNCAKÇILIĞI VE İSTANBUL BELEDİYESİ'NİN EYÜP OYUNCAKLARI KOLEKSİYONU

FÜSUN KILIÇ

İstanbul Şehir Müzesi Müdürü, Arkeolog

İstanbul'un en ünlü ve kutsal semtlerinden biri olan Eyüp, mezarları, kaymakçıları ve oyuncakçılarıyla tanınıyordu. 1453'te İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından alınışından sonra, Hazreti Muhammed'in sancaktarı, Eyüp El Ensari'nin (Eyüp Sultan) mezarının burada bulunmasıyla semt önem kazanmıştır.¹

Halk arasında çocukları çok sevdiğine inanılan Eyüp Sultan, özellikle okula başlayacak ve sünnet edilecek çocukların getirildiği İstanbul'un en çok ziyaret edilen yerlerinden biridir.²

İstanbul'u anlatan yabancı gezgin ve yazarlar Eyüp'ün doğal güzelliklerini, Haliç'i ve sayısız güzel örnekleriyle bir açık hava müzesi oluşturan mezar taşlarını övgüyle tanımlamışlardır.³ Bu yazarlardan da anlaşılacağı üzere Eyüp yalnız türbe ve mezarların ziyaret edildiği bir yer değil, aynı zamanda mesire ve alışveriş merkezidir.⁴

Asıl ziyaretçileri çocuklar olan Eyüp'te oyuncak yapımının ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, iskele meydanından, Eyüp türbesine çıkan yol üzerinde eskiden birçok oyuncakçı dükkânının bulunduğu, bugün de "oyuncakçı çıkmazı"⁵ adıyla anılan sokakta, oyuncak yapanların oturduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁶

17. yüzyılda Evliya Çelebi, Eyüp oyuncakçılarının 100 dükkânda 105 nefer olduklarını yazmıştır. İstanbul'un esnaf sınıfından olup mimarbaşına

bağlı olan Eyüp oyuncakçıları, Sultan IV. Murat (1623-1640) döneminde, Bağdat Seferi (1637) nedeniyle düzenlenen esnaf alayına katılmışlardır.⁷ “Alayda oyuncakçı esnafı: arabalar üzerine dükkânlar yapmışlar, ellerinde kamış borular, (fırıldak-parlangaç)lar... dümbelekler, kemençeler, fare, kuş oyuncaklarla donatmışlar, ak sakallı, gözü sürmeli, matruş otuz yaşında, ayakları nalınlı... zenne taklidi yapan iri cüsseli adamların ellerinden... analar veya pederler tutarak...

- Dadı ben bu oyuncacı isterim! diye ağladığı halde geçmişler!..”⁸

Eyüp oyuncakçıları malzeme olarak, tahta, deri, teneke ve toprak kullanmışlar, bunları aşı boyası ve suluboya ile, daha çok kırmızı, mavi, yeşil, sarı renklerle boyamışlardır. Bezemeler ise çiçek ve geometrik motifli ya da aynalı üslupta yapılıyordu. Günah sayıldığı için insan biçiminde oyuncaklar yapılmamış, yüzyıllarca biçim ve çeşitlerde de değişiklik olmamıştır.⁹

Geçmişte bilinen zengin çeşitlerden biri Ahmet Rasim’in dediği gibi “Başka dünyayı tedirgin ettiği darb-ı mesel hükmüne girmiş olan kaynana zırlıtısıdır”. Şak şak, hacıyatmaz, canbaz, dönme dolap, salıncak, aynalı beşik, tahta kılıç, kamış tüfek, ipli ok, davul, trampet, tef, darbuka, fırlıdak, topaç, leylek, çekirge, kanarya, kaval, kursak düdük, havan, testi, araba diğer oyuncak çeşitleridir.¹⁰

133

Eyüp oyuncakları, Eyüp’teki dükkânlardan başka İstanbul’un diğer semtlerindeki aktar dükkânlarında ve seyyar oyuncakçılar tarafından satılırdı.¹¹ Külhanbey kılıklı seyyar oyuncakçılar sırtlarında oyuncak sepetleri, trampet çalıp kursak düdükleri öttüre öttüre, tekerleme ve maniler söyleyerek sokakları dolaşır çocukları peşlerine düşürürlerdi.¹²

19. yüzyıl sonlarında Eyüp oyuncakları, ülkemize gelen, Batı’nın fabrika yapımı oyuncakları ile rekabet edememiş, giderek 20. yüzyıl başlarında çeşitlerini ve ustalarını kaybetmeye başlamıştır.¹³

Ahmet Rasim 1921 yılında yangınla yok olan Eyüp çarşısında bir oyuncakçı dükkânının kaldığını belirtmektedir.¹⁴ 1960’lara kadar azalarak ve bozularak geleneğini sürdüren Eyüp oyuncakları bu yıllardan sonra yerini plastik oyuncaklara bırakmış, ustalar meslek değiştirmiş, oyuncakçı dükkânları da dinsel eşya satan dükkânlara dönüşmüştür.¹⁵

Yüzyıllarca çocukların dünyasını süsleyen geleneksel Eyüp oyuncakları, bugün tümüyle kaybolmuştur. Günümüzde Eyüp’te satılan davul, tef, darbuka gibi oyuncaklar ise eski özellikleri pek yansıtmamaktadır.

Şehir müzesi koleksiyonunda yer alan yirmi sekiz kadar Eyüp oyuncağı, kaybolan geleneğin son örnekleridir.

İstanbul Belediyesine bağış yoluyla intikal ettiği sanılan bu nadir koleksiyonda değişik biçimde 4 araba, 1 canbaz, 1 beşik, 1 beşik salıncak, 2 çınçın, 1 dönme dolap, 1 tel dolap, 1 iskemle, 2 testi, 2 topaç, 1 kaynana zırlıtısı, 1 şeytan minaresi, 1 el arabası, 4 davul, 1 trampet, 3 tef, 1 top bulunmaktadır.

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KOLEKSİYONUNDA BULUNAN EYÜP OYUNCAKLARI

DÖNME DOLAP

Env. No: 361

Boyutları: Yüksek: 29,5 cm, Gen: 19 cm, Uzun: 21 cm.

Malzeme: Ahşap

Çerçeve biçimli taban üzerinde yükselen iki direk ve bunlara tel çubuklarla bağlanmış çıtalı dört salıncaktan oluşmuştur. Kırmızı ve yeşil boyalı zeminlerde beyaz ve sarı yıldız ile bezeme yapılmıştır.

BEŞİK

Env. No: 362

Boyutları: Yüksek: 17 cm, Gen: 17,5 cm, Uzun: 34 cm.

Malzeme: Ahşap

Üstü oval, altı yay biçimli karşılıklı iki baş tahtası ve yatak kısmından oluşmuştur. Koyu mavi ve kırmızı üzerine yaldız ve turuncu boya ile bezenmiştir.

BEŞİK SALINCAK

Env. No: 363

Boyutları: Yüksek: 9 cm, Gen: 11,5 cm, Uzun: 24,5 cm.

Malzeme: Ahşap

Yatay ve dikey çubukların birleştirilmesiyle oluşturulmuş beşik, dikdörtgen bir çerçeve içine tutturulmuştur. Çerçevenin ayakları yeşil boyalıdır.

TOPAÇ

Env. No: 365/1

Boyutları: Yüksek: 5,5 cm.

Malzeme: Ahşap

Armudi gövdeli olup, alt uçta dönmeyi sağlayan bir çivi bulunmaktadır. Sarı, beyaz ve kırmızı boya ile bezenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

TOPAÇ

Env. No: 365/2

Boyutları: Yüksek: 5 cm.

Malzeme: Ahşap

Armudi gövdeli olup, geniş kısım üzerinde bir delik, alt uçta dönmeyi sağlayan bir çivi ve gövde üzerinde yiv bulunmaktadır.

TOP

Env. No: 366

Boyutları: Çevre: uzun: 19 cm.

Malzeme: Meşin

Farklı tonlardaki dört kahverengi meşin parça dikilerek eklenmiş ve içine talaş doldurulmuştur.

ŞEYTAN MİNARESİ

Env. No: 367

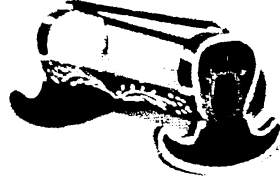
Boyutları: Uzun: 56,5 cm (1 adet), 43 cm (4 adet), 22,5 cm (1 adet)

Malzeme: Ahşap

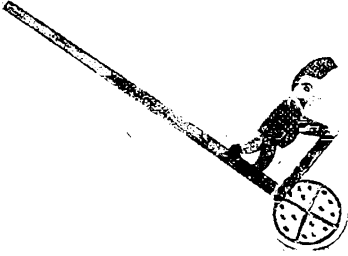
6 tahta çıta birbirine eklenerek açılır kapı olarak yapılmış olup, üstte uzun çitanın ucunda kuş biçiminde kırmızı, yeşil, sarı boyalı bir parça bulunmaktadır. Çıtalar pembe benek ve

Dönme Dolap

Beşik

Canbaz

Araba

Sandalye

Testi

mavi dalga motifleriyle bezemelidir.

ÇİNÇİN

Env. No: 368/1

Boyutları: Yüksek: 18 cm, Çap: 8,5 cm, Uzun: 69 cm.

Malzeme: Ahşap, teneke

Tek tekerlekli uzunca bir sopa ve sopaya tutturulmuş teneke bantlı döner yuvarlak bir tahtadan yapılmıştır. Tekerlek yeşil, döner tahta kırmızı boyalıdır.

ÇİNÇİN

Env. No: 368/2

Boyutları: Yüksek: 16 cm, Gen: 14 cm, Uzun: 61,5 cm.

Malzeme: Ahşap

T biçimli iki tekerlekli uzunca bir sopa ve üzerinde teneke bantlı döner yuvarlak iki tahta bulunmaktadır. Tekerlekler yeşil, döner tahtalar kırmızı boyalıdır.

CANBAZ

Env. No: 369

Boyutları: Yüksek: 23,5 cm, Teker. çapı: 12 cm, Uzun: 63 cm.

Malzeme: Ahşap

Tekerlekli bir sopa üzerine yürür biçimde tutturulmuş bir erkek figürüdür. Başlı külahlı figürün bacakları gövdeden hareketli olup koluna tekerleği çevirmeye yarar bir parça tutturulmuştur. Sarı yıldız, kırmızı, siyah ve beyaz boya kullanılmıştır.

EL ARABASI

Env. No: 370

Boyutları: Yüksek: 14 cm, Gen: 24,5 cm, Uzun: 63 cm.

Malzeme: Ahşap

Uzun iki sapı olup, önde bir tekerleği bulunmaktadır. Tekerlek yeşil üzerine beyaz ve sarı yıldızla bezenmiştir.

ARABA

Env. No: 371/1

Boyutları: Yüksek: 16 cm, Gen: 12,5 cm, Uzun: 26 cm.

Malzeme: Ahşap

Dört tekerlekli ve yalnız önu açık olup üstü hafif bombelidir. Kasanın önünde hayvan başı biçiminde iki tahta uzantı bulunmaktadır. Kavuniçi, yeşil, koyu mavi, kırmızı, siyah, beyaz ve sarı yıldız boya kullanılmış benek ve şua bezeme yapılmıştır.

ARABA

Env. No: 371/2

Boyutları: Yüksek: 18 cm, Gen: 11,5 cm, Uzun: 26 cm.

Malzeme: Ahşap

Üstü kapalı yanları açık ve 4 tekerlekli. Kasanın önünde delikli bir tahta uzantısı vardır. Sarı, kırmızı, mavi, beyaz, sarı yıldız boya kullanılmış benek ve şua biçimli bezeme yapılmıştır.

ARABA

Env. No: 371/3

Boyutları: Yüksek: 15 cm, Gen: 9 cm, Uzun: 21 cm.

Malzeme: Ahşap

Üstü ve önu açık olup 4 tekerlekli. Kasanın önünde dil biçimli bir uzantı tekerlekler üzerinde teneke parçaları bulunmaktadır. Sarı, kırmızı, beyaz-sarı yıldız boya kullanılmıştır.

ARABA

Env. No: 371/4

Boyutları: Yüksek: 16,5 cm, Gen: 14 cm, Uzun: 25,5 cm.

Malzeme: Ahşap

Yuvarlak dört direk ve bunların arası paralel iki çubuk ile kapatılarak yapılmış olup 4 tekerlekli. Siyah, kırmızı boya ile bezenmiştir.

TEF

Env. No: 372/1

Boyutları: Çap: 21 cm, Kasnak Gen: 3,5 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri-Teneke

Bir yüzü deri kaplı kasnak ve dikdörtgen, yuvarlak biçimlerde 3 çift teneke zilden oluşmuştur. Sarı üzerine kırmızı

konturludur.

TEF

Env. No: 372/2

Boyutları: Çap: 24,5 cm, Kasnak Gen: 4,5 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri-Metal

Bir yüzü deri kaplı kasnak ve pul biçimli 4 çift metal zilden oluşmaktadır. Yeşil ve kırmızı boya bezemelidir.

TEF

Env. No: 372/3

Boyutları: Çap: 24 cm, Kasnak Gen: 5,3 cm.

Malzeme: Ahşap-Teneke-Kâğıt

Bir yüzü kâğıtla kaplanmış (yenilenmiş) kasnak ve 3 çift teneke zilden oluşur. Kırmızı üzerine yeşil, beyaz boya ile geometrik ve benek bezemelidir.

DAYUL

Env. No: 373/1

Boyutları: Yük: 6,5 cm, Çap: 15,5 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri

Yeşil boyalı çift kasnaklı gövdenin iki yüzü deri kaplı olup, mor renkli bir ipi bulunmaktadır.

TRAMPET

Env. No: 373/2

Boyutları: Yük: 14 cm, Çap: 15 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri

Silindirik biçimli gövdenin iki tarafındaki kasnağa deri kaplanmış olup, iki minik çubuğu ve tel bir kolu bulunan üzeri kırmızı kâğıtla kaplı kavisli tahta bir parça gövdeye birleştirilmiştir. Kasnaklar yeşil, çubuklar kırmızı boyalıdır.

KAYNANA ZIRILTISI

Env. No: 374

Boyutları: Gen: 2,5 cm, Uzun: 17 cm (gövde), 16 cm (sap).

Malzeme: Ahşap

Üzerine ince bir tahta plaka tutturulmuş gövdenin çatallı olan ucunda sapla dönen bir dişli bulunmaktadır. Kırmızı,

zı, mavi boya ile benek ve dalga motifleriyle bezemelidir.

DAYUL

Env. No: 375/1

Boyutları: Çap: 10,5 cm, Uzun: 25 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri

İki yüzü deri kaplı yassı bir gövde çubuk biçimindeki sopaya tutturulmuştur. Sap döndürüldükçe gövde içindeki maddeler ses çıkarmaktadır. Gövde ve sapın bir kısmı kırmızı boyalıdır.

DAYUL

Env. No: 375/2

Boyutları: Çap: 10,5 cm, Uzun: 25 cm.

Malzeme: Ahşap-Kâğıt

İki yüzü kâğıt kaplı yassı bir gövde, çubuk biçiminde kısa bir sapa tutturulmuştur. Gövde ve sapın bir kısmı kırmızı boyalıdır.

DAYUL

Env. No: 375/3

Boyutları: Çap: 9,5 cm, Uzun: 30,5 cm.

Malzeme: Ahşap-Deri

İki yüzü deri kaplı yassı bir gövde, çubuk biçiminde bir sapa tutturulmuştur. Gövdeye bağlı iplerde mavi, beyaz boncuklar dizilidir.¹⁶

SANDALYE

Env. No: 376

Boyutları: Yük: 11 cm, Gen: 5 cm.

Malzeme: Ahşap

Yatay ve dikey çitallerden yapılmış olup arkalıktır. Boyasızdır.

TEL DOLAP

Env. No: 382

Boyutları: Yük: 18 cm, Gen: 12,3 cm, Uzun: 30,5 cm.

Malzeme: Ahşap-Tel

İki gözlü olup ayaklıdır. Dolabın yan kısımları ve ön kapağı tel kaplıdır. Kapı tokmağı mavi boncuktandır. İnce tel bir askısı bulunmaktadır.

TESTİ

Env. No: 1757/1

Boyutları: Yük: 19 cm, çap: 6,5 cm (taban), 3,3 cm (ağız)

Malzeme: Toprak

Armudi gövdeli, boyunlu ve kulpludur. Koyu kırmızı zemin üzerine sarı yaldızla şua ve iek bezemelidir.

TESTİ

Env. No: 1757/2

Boyutları: Yük: 18,5 cm, çap: 7 cm (taban), 4,3 cm (ağız)

Malzeme: Toprak

Armudi gövdeli boyunlu ve kulpludur. Koyu kırmızı zemin üzerine gdede şua motifi altında eski Türkçe "Yadigr" yazısı ve siyah boya ile yapılmış fil ve kuş resmi bulunmaktadır.

NOTLAR

- 1 şehsuvaroğlu, Haluk. "Asırlar Boyunca İstanbul", *Cumhuriyet Gazetesi Tarih İlavesi*, İstanbul, s. 117.
- 2 Bayrı, Mehmet Halit. *İstanbul Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle*. İstanbul, 1951, s. 50
- 3 Koman, Mesut. *Eyüp Sultan, Loti Kahvesi ve evresi*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul, 1986. s. 3.
- 4 Güngör, Necati. "Eyüp'te Oyuncakçı ıkmazı," *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1989, s. 15.
- 5 Ayn. yaz. *a.g.e.*, s. 15.
- 6 Bu konuda Bkz. Feuille No: M 13/2 Echelle: 1: 500-Deutsches Syndikat für stadtebau Liche Arbeiten in der Türkei Konstantinople, 1 carte: Edition français, 1913; Pervititch, Jacques. (Stamboul 29/9 Eyoub) plan d'assurances Echelle 1:750, Türkiye Sigortacılar Dairei Merkeziyesi, ty.
- 7 Evliya Çelebi. *Seyahatname*. İstanbul 1314, Cilt I, İkdam Matbaası, s. 507, s. 628.
- 8 Ahmet Rasim, "Eyüp Oyuncakları," *Vakit Gazetesi*. 21 Nisan 1921, s. 2.
- 9 Bayrı, Mehmet Halit, *a.g.e.*, s. 50.
- 10 Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 2.
- 11 Kou, Reřad Ekrem. "Eyüp Sultan Oyuncakları," *İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt 10, İstanbul, 1971, s. 5462
- 12 Alus, Sermet Muhtar. "Eyüp Oyuncakları," *Tarih Hazinesi*. Cilt 2, Aralık 1951, s. 701.
- 13 Ahmet, Rasim. "O da Merhumla Gitti," *Tasvir-i Efkâr*. 13 Temmuz 1915, s. 2.
- 14 Ayn. yaz. "Eyüp Oyuncakları," 1921, s. 2.
- 15 Kayabal, Aslı. "Zamana Yenik Düşen Oyuncaklar," *Cumhuriyet*. 23 Nisan 1991, s. 7.
- 16 Bu konuda Bkz. Gazimihal, Mahmut R. "ocuk Folklorunda Oyuncak algılar," *Türk Folklor Araştırmaları*. Ağustos 1955, Cilt 4, s. 1155-1156.

BEYOĞLU OYUNCAKÇILARI

GIOVANNI SCOGNAMILLO

Araştırmacı-Yazar

İstanbul kentinin tarihinde ve tarihsel gelişiminde, Batılılaşmasında ve çağdaş olmasında birçok şey Beyoğlu'ndan başlıyor: Tiyatro gibi, opera gibi, sinema gibi ve bunlara ek olarak gramofon, fotoğraf makineleri, oyuncak ve oyuncakçılık gibi.

Oyuncak İstanbul'a salt Beyoğlu'ndan girmiyor, saraydan ve konaklardan da giriyor; ancak giriş kapısı Beyoğlu oluyor, merkezini de az ama öz birkaç oyuncakçı dükkânı ile Beyoğlu'nda kuruyor.

Bunlardan akla gelen ilk isim ünlü Japon Mağazası'dır veya Nakamura'nın Japon Mağazası; ikincisi ise aynı yerde 63 yıldan beri faaliyetini sürüten Çocuk Bonmarşesi.

"Beyoğlu Oyuncakçıları" derken yazılı kaynaklardan çok anılara dayanmak zorunluluğu ile karşılaşyoruz -her ne kadar belleğin koruduğu anılar bazen yanıltıcı olurlarsa bile. Bilindiği gibi, konumuzu aydınlatabilen tek çalışma Sayın Prof. Dr. Bekir Onur'un *Oyuncaklı Dünya* adlı kapsamlı ve ayrıntılı araştırmasıdır.

Burada sunduğumuz bildiri belgelerden çok anılara ve yaşanmışlığa, gördüğümüz, kullandığımız, bazen kırdığımız, sonradan attığımız veya armağan ettiğimiz oyuncaklara, bunların anısına dayanmaktadır.

Eski Pera'nın ve sonraki Beyoğlu'nun oyuncakçılığında Japon Mağazası ve Çocuk Bonmarşesi iki unutulmaz "oyuncak cenneti" olarak zirvede yarışlırlarsa da, semtin oyuncak dünyasını salt onlarla sınırlandırmamız olanaksızdır; çünkü oyuncağı, daha az sayıda olsa bile, Karlman Pasa-

ji'nda, Yüksek Kaldırım'ın bir iki küçük dükkânında, Hacopulo Pasajı'ndaki "kuklalar hastahanesi"nde ve, kurşun asker söz konusu olunca, Yeniçarşı'da 1940'ların sonlarına kadar faaliyet sürdüren bir dökümhane de bulmak olasıydı.

İlginçtir ki, çeşitli giyim, zücade, ev eşyası reyonları arasında oyuncaklara da yer veren Karlman'ın öncelini teşkil edip aynı yeri (bugünkü Odakule) işgal eden Bortoli kardeşlerin Bon Marché (1850-1926) dükkânının ilanlarına baktığımızda oyuncak diye bir nesne yoktur.

Karlman'ın oyuncakçılığı 1926'dan sonra başlıyor, Japon Nakamura ise 1910'larda ilk dükkânını Çiçek Pasajı'nda (eski adları ile Cité de Pera ya da Hristaki Pasajı) açıyor, sonradan bugün Hatemoğlu'nun bulunduğu yere geçiyor ve yaşamını 1980'de Balo Sokağı'nda nokt alıyor, Alman Raymund ailesinin yönetiminde.

Japon Mağazası salt oyuncakçı dükkânı değildi; adına ve ilk sahibine yakışır şekilde Japonya'dan ithal edilen her tür eşyayı sattığı gibi, üst balkonunda, galeride karnavalın kutlandığı ve maskeli baloların moda olduğu yıllarda (1930'ların başlarına kadar) karnaval giysileri ile maskeler satar ya da kira ile verirdi.

İstiklâl Caddesi'ne açılan geniş, upuzun vitrinlerinde sağda oyuncaklar sergilenirdi: Askerler, kaleler, arabalar, tanklar, deniz motorları, boy boy yelkenliler, gemiler, tabancalar, tüfekler, tahta kılıçlar, kovboy şapkaları, asker ve itfaiyeci miğfer ve üniformaları, çeşit çeşit kuklalar, minyatür mutfaklar, buzdolapları ve bunların boylarına uygun mutfak takımları, alçıdan yemekler, meyveler, sebzeler, garnitürlü piliçler, pastalar ve "füme" jambonlar. Sağ vitrinin giriş kapısına yakın köşesinde kimonolar, Japon bebekleri, yelpazeler, şemsiyeler ve akvaryumlar sergilenirdi. Sol taraftaki vitrin ise zücade çeşitlerine, Çin ve Japon porselen takımlarına, ejderhalarla süslü vazolara ayrılmıştı.

Japon Mağazası'nın bir başka özelliği ise 9 1/2 mm'lik Pathé Baby sinema (projeksiyon) makineleri idi, her çocuğun rahatça kullanabileceği tipte.

Selim İleri, Japon Mağazası'm anımsadığında, yukarıda saydığımız oyuncaklara ek olarak taş bebekleri, oyuncak ayıları, tahta evleri, desenli küpleri, kâğıt fenerleri, tırtılları da sıralıyor.

İstiklâl Caddesi'nin ikinci çok ünlü ve en uzun ömürlü oyuncakçısı olan Çocuk Bonmarşesi, Japon Mağazası'nın bir rakibi ya da alternatifi olarak caddenin 255 No.lu dükkânında 1930'da kuruluyor. Tam ticari

unvanı ise Beyoğlu Bonmarşesi Oyuncak Sergisi'dir ve oyuncaktan başka bir şey satmıyor, son yıllara kadar da satmıyordu. İthal oyuncaklardan başka yerli yapımı oyuncaklar da sunuyor ve 1980'lerin sonuna kadar Rabbia Afet Baler tarafından yönetiliyor. Bugünkü sahibi ve yönetici ise Ferdi Baler'dir.

Beyoğlu Bonmarşesi'ni (Çocuk Bonmarşesi) belleğimizi kullanarak ve Sayın Onur'un kitabından da esinlenerek bugün nasıl canlandırabiliriz?

Beyoğlu Bonmarşesi, Yenicami'den Beyoğlu'na çıktıktan sonra, uzman bir oyuncakçı oluyor ve gerilere, özellikle 40'lı yıllara baktığımızda bir kukla, asker, kale ve "mekano" hazinesidir. Kukla derken akla ilk gelen de 15 yıl süreyle vitrinini şenlendiren, Noel Baba kılığına giren kocaman palyaço oluyor, etrafındaki daha küçük boydaki palyaçolarla birlikte. Asker derken de Alman malı, topraktan yapılmış, piyadeler, denizciler ve iki parçalı (at ve binicisi) atlı subaylar. Bayrak taşıyanlar, yere uzanmış ateş edenler, el bombası fırlatanlar, makineli tüfek kullananlar. Ve bunlara ek olarak kaleler, kamyonlar, tanklar, motosikletler; savaş yıllarının savaş oyunlarının kaçınılmaz malzemeleri.

Ancak, savaş döneminde bile, her şey savaş değildi Beyoğlu Bonmarşesi'nde: Yerli malı, tornadan çıkma "Kiy Oyunu" vardı, bazen insan kalıbında ve bowlingde olduğu gibi tahta bir topla devirilen. Birbirine eklenen sac şekillerden oluşan "Mekano" ise "eğitici" bir oyundu - bir çeşit Lego'nun atası - ve mekano ile köprüler, vinçler, Eyfel kuleleri yapmak, yapabilmek ayrı bir zevkti.

Ve başkaca "yerli malı" oyuncaklar: Tekerlekli, bir değnekle itilen, kanatlarını çarpan, tenekeden dev kelebekler, çelik çomak oyunları, haciyatmazlar, toplar ve Eyüp işi cambazlar.

Tüm İkinci Dünya Savaşı boyunca askerler ve ucu lastikli bastoncuklar fırlatan tabancalar erkek çocuklar için favori oyuncaklardı, askerler ister topraktan olsun ister kurşundan. Kurşun askerler, en minyatür boyları ile, bazen çikletlerden ya da şekerlemelerden de çıkardı, incecik ve ilk doku- nuşta çabucak eğilen, kınlanan. Kurşun asker fabrikası olarak bildiğimiz, daha önce işaret ettiğimiz gibi, bugün Yenıçarşı garajının karşı köşesinde bulunan bir dökümhaneydi. Kalıpları oldukça eskiden, Birinci Dünya Savaşı'ndan kalmaydı, dizi dizi Prusyalı veya Avusturya-Macaristanlı askerler, piyadeler, atlılar ve askeri bandolar çıkartan. Kimileri gümüş renkte, kimileri altın yaldızlıydı, başlarında uzun miğferler, uzun namlulu tüfekler kullanan.

Askerler kadar ilgi gören kovboylar ve kızılderililerdi ve bunları ya topraktan yapma, Beyoğlu Bonmarşesi'nde ya da kurşundan, Hacıpulo pasajındaki "kuklalar hastahanesi" nde bulmak daha olasıydı.

"Kuklalar hastahanesi" diye bilinen Hacıpulo Pasajı'nda, Rum Panayia (Meryem Ana) Kilisesi'ne çıkan basamakların solunda bulunan bu küçük dükkânın adını ve sahibini, bugüne kadar saptayamadık ne yazık ki. Anılarımızda kaldığı kadarıyla yaşlıca, ince, gözlüklü, az sayıdaki saçları dağınık, kısa ak sakallı biriydi, ya azınlık ya da Levanten.

Dükkânın vitrininde, içinde, çekme katındaki atölye bölümünde ve her köşesinde çeşit çeşit bebekler ve bebek parçaları, eller, kollar, bacaklar, gövdeler ve kafalar diziliyordu. Kiminin kolu kırık, kiminin bacağı ezilmiş, başı kopmuş, yarılmış, gözleri yerinden çıkmış gibiydi: Giyinik ya da çıplak bebekler, bezden, tahtadan, mukavvadan bebekler, taş bebekler ve plastiğin bilinmediği o çağda galalitten bebekler. Onarılan, iyileştirilen kurşun askerler, özellikle kovboylar ve kızılderililer, başı tüylü, eli baltalı, mızraklı.

Zamanla, ilerleyen yıllar ve değişen, endüstrileşen zevklerle oyuncaklar da bir değişime uğrayınca oyuncakçı dükkânı nosyonu ve işlevi de değişti, oyuncaklar her yerde satılmaya başlandı. Büyük mağazalarda, eczanelerde, marketlerde züccaciyelerde ve sokak tezgâhlarında. Plastik oyuncak çağı açıldı, ucuz örnekleri ile, her keseye uygun. İstiklâl Caddesi'nde Japon Mağazası mekânından oldu, Beyoğlu Bonmarşesi direndi oysa, sonuçta, reyonlarını başka mallara açmak zorunda kaldı. Ve Taksim'de, Fransız Konsoloslugu'nun karşısında yıllar yılı plastik oyuncaklar, yerli ürünler, borazanlar, trampetler ve toplar satan bir "eski" oyuncakçı 1950'lerin başlarında kapandı.

1936 yılbaşısından kalma bir ilan şöyle der:

"Çocuğunuza bir Yılbaşı hediyesi almadan

Uçan Uçak modelleri sergisini gezin.

Taksim, Cumhuriyet anıtı karşısı.

Uçan bir uçak modeli bir çocuk için

en hoş hediye'dir".

Beyoğlu'nda oyuncaklar halen sergileniyor, doğal olarak, çağımızın ürünü yerli ya da ithal Barbie'ler, Cindy'ler, Ninja Kaplumbağalar, robotlar ve video oyunları gibi. Bir zamanlar kılıç kılıç ve tabanca tabanca idi.

Bugün ise markalı olması gerekiyor, bir Star Wars ışınlı kılıcı ya da bir Rambo makineli, değilse bıçağı.

Denilir ki bir çocuğun en büyük ve en zevkli oyuncacı kendi hayal gücüdür. Doğrudur, ancak aşırı bir spesifikasyona dayalı oyuncak, ne denli işlevsel olursa olsun hayal gücünü öldürür veya zedeler, tekdüzeliğe iter.

Kanımızca ve nostaljiye kapılmadan eski Beyoğlu'nun eski oyuncakçılarının sundukları o eskiden kalma oyuncaklarda hayal gücünün işlevi ve çağrısı bir başkaydı. En azından anımsayabilenler için.

KÜLTÜRLER KAVŞAĞINDA OYUN VE OYUN NESNELERİNİN TARİHİ

PROF. DR. METİN AND

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Bu bildirinin özü, oyunların ve oyun nesnelerinin yaygınlığı, kökeninde toplumun büyüsel ve kuttörenselle eylemlerinden çıktığı savı üzerinedir. Ancak tüm oyunları incelemenin olanaksızlığı göz önünde tutularak özellikle mangala ve salıncak, dönme dolap, atlı karınca gibi büyük boy oyun nesneleri üzerinde daha ayrıntılı durulmuştur.

Oyun antropolojisiyle kültür antropolojisi arasındaki ilişki de ilginç ve-
riler getirmektedir. Sonuncusu, bir uygarlığın toplu koşullarından bir baş-
kasına geçişte insan doğasının başkalaşmasını incelemektedir. Burada ço-
cuğun incelenmesinin bu verilerin sağlanmasında çok önemli katkıları ol-
maktadır. Bu konuda çocuğun payını inceleyen bir araştırmacı iki önemli
sonuç çıkarmıştır. Bunlardan birincisi şudur: Bir toplumdaki tüm çocuk-
lar için ortak anlamı ve önemi olan şey, başka bir toplum için özel anlam
taşıyabilir. Ayrıca yalnız tek bir çocuğa özgü bir anlam da taşıyabilir. İkinci
sonuç daha önemlidir ve konumuzla daha yakından ilintilidir. Oyun et-
kinliği, bir çocuğun içinde bulunduğu toplumda kendisine tanıdığı yer
içinde kimliğini araştırmasıyla çok yakından ilintilidir. Sözelimi ilkel top-
luluklar üretim kaynakları ve araçlarıyla doğrudan doğruya ilişkidir.
Teknikleri insan gövdesinin uzantısına dayanır. Büyüsel işlemleri, insan
gövdesi üzerine görüşlerinin yansımasıdır. Bu topluluğun çocukları da
teknik ve büyüsel işlemlere katılırlar. İnsan gövdesi ve çevre, çocuk ve
kültür hep aynı dünyanın ayrılmaz parçalarıdır. Bu küçük bir dünyadır,
ama kendi içinde tutarlı, bağıntılı, uyumludur. Tersine, toplumlar uygar-
laştıkça ters orantılı olarak katmanlaşmaları ve uzmanlaşmaları karşısında,

çocukların bu bileşime katılması olanaksızdır. İnsanlar makinelerin bir uzantısı olmaktadır. Çocuk da kendine özgü folkloruylayalıtılmış bir yaşam kesiminin parçası olur. Söz konusu folklorun oyunları da yalnız çocuklara özgü oyunlardır. Çocuğun kendi oyunlarıyla toplumun dışında kalması, çocuk beninin ve kişiliğinin içinde yaşadığı toplum içindeki yerini bulmasını ve bunun sürecini zorlaştırır.

Bu genellemeden sonra Anadolu'nun kırsal bölgelerindeki çocuğun yerine bakarsak, kentsel bölgelerin çocuklarına göre daha önemlidir; en azından çocukla yetişkinler dünyası arasında bir kaynaşma ve eşitlik vardır. Köyler kapalı toplumlar olarak eski ilkel toplum düzenini günümüze kadar getirebilmiştir. Örneklere bakalım. Köy yaşamında bunalım dönemleri için başvurulmuş büyüsel işlemler çocuklara bırakılmıştır. Bu işlemlerin en çok rastlanmasında, belirli günlerde ve dönemlerde çocuklar ev ev dolaşırlar, her evde bu ritüele özgü türküler, tekerlemeler söylerler, oyun niteliğinde bir takım simgesel eylemler yaparlar ve böylece büyüün uğurunu ve gücünü her eve dağıtırken, yiyecek, armağan toplarlar. Bunun gibi, bir köyün yağmur gereksiniminde başvurulmuş çeşitli ritüellerde çocukların etkinliği çok büyüktür. Çeşitli yağmur ritüelleri arasında en yaygını olan yağmur kuklası ya da yağmur gelini uygulamasını alalım. Yörelere göre adı çaput adam, kepece kadın, çomca gelin, bebek, su gelini, kodu gelin, kepece başı, gelin gok, çullu kadın, bodi bostan vb değişen bu uygulamada çocuklar ilkel bir kukla yaparlar. Bu çoğunlukla iki değneği bir haç biçiminde birbirine bağlayıp üzerini çullarla giydirmek, bir bebeğe benzeterek bunun üzerine su dökmek ya da dolaşarak evlerden üzerine su döktürmek şeklinde yapılan bir uygulamadır. Tüm bu işlemler çocuklara bırakılmıştır. Önemsiz bir çocuk oyunu olduğundan değil; çünkü köy halkı gerçekten bu uygulamanın sonucunda yağmur geleceğine inanmaktadır.

Yukarıda bugün çocuk oyunu diyebildiğimiz ve onlara özgü olan oyunların, eski çağlarda tüm toplumun ciddi uğraşlarının kalıntısı olduğunu belirtmiştim. Şimdi bunları örnekleyelim. Çocuk, tutucu, koruyucu olduğundan, bunları çağlar boyunca bozulmadan günümüze kadar yaşatmıştır. Ayrıca şurasını da belirtmek gerekir: Anadolu'nun kırsal kesimindeki tüm oyunların en azından yarısı, hem çocukların hem yetişkinlerin oynadıkları oyunlardır. Çocuk oyunlarının, eski çağlarda en güzel dayanak noktası, yetişkinlerin çocuk oyunlarına tanıdığı yorum ve önemdir. Bu konuyu yeterince örneklemek zordur; çünkü Türkiye'de folklor derleyicileri yalnız folklor olgusunun biçimsel ve dış görünümüyle ilgilenmekte, bunların işlevlerini, toplumdaki davranışları ele almamaktadırlar. Bu

bakımdan ya folklor derleyicisi, antropologun yöntemleriyle çalışmalı, ya da antropologlar bu derlemelere katılmalıdırlar. Bununla birlikte elimizde, yetişkinlerin çocuk oyunlarına tanıdığı önem ve yorumlar üzerine üç örnek bulunuyor. Örneğin, Hamit Zübeyr Koşay'ın Ankara köylerinde saptadığı şu inanç ilginçtir: “Çocuklar ne oyun oynarsa o sene o iş çok olurmuş. Mesela çocuklar kuyu kazarak oynarlarsa o sene bolluk olur, ekin kuyuları kazılmış. Ev yaparak oynarlarsa yapı çok olurmuş.”

İki örnek de Konya köylerinden verebiliriz. Konya'da çocukların uçurtma ile oynamasına büyükler karşı çıkmakta, bunun hem günah olduğu, hem de uçurtma uçurulduğu zaman yağmur yağmayacağı, ekinlerin kuruyacağı yolunda bir inanç bulunmaktadır. Gene Konya'da çocukların kamçı ile döndürdükleri topaç (bu oyuna fırça ya da kozak oyunu denmektedir) oyununu halk, yasaklamak ister, çünkü fırçayı bulan Yezit İmam Hüseyin'i öldürttükten sonra başını kesip ayağıyla vurarak döndürmüş. Böylece fırça, Hazret-i Hüseyin'in kesik başı ile özdeşleştirilmektedir.

Körebe oyunu da ilginç bir örnektir. İsveç'te oyunun adı “kör keçi” anlamına *Blind Bock*, Danimarka'da *Blinde-buk*'tur. Almanlar, oyuna *Blinde Kuh* yani “kör inek”, güney Almanya'nın kimi yörelerinde ise gene “kör keçi” anlamına *Blind Bock* demektedirler. Bunun gibi örneğin, Ankara köylerinde körebenin adı Kör Çebiş'tir. Çebiş keçi yavrusu demektir, tepesindeki saçları gözlerinin üstüne düştüğünden körebe oyunundaki gözleri bağlı ebeye benzetilmesinden oyuna bu ad verilmiştir. Güney Almanya'da “kör keçi” olan ebe, kimin alına elini iki kez değdirebilirse, değdiğinde “yandı” denilir. İşte bu örnekler üzerinde incelemelerin yorumu ilginçtir. İlkelerde bir kurban ritüelinde, rahip, hayvan postu giyer, gözleri bağlanır, rastlantıyla eli kime değerse o kurban olarak ateşte yakılır. Ritüelde hayvan postu giymek, oyunda “kör keçi” olma; her ikisinde gözlerin bağlanması; rastlantı ile değdiğinin, ritüelde gerçekten yanması, oyunda sözle yanması gibi ortak noktalar, ister istemez oyunun bu türden bir ritüelin kalıntısı olduğu görüşünü pekiştirmektedir.

Çocuk oyunlarında, gerek sözle, gerek eylemle, eski büyüsel uygulamaların kalıntısı olduğunu gösteren pek çok izlere rastlanmaktadır. Ebe karşılığı kurt, şeytan, cadı gibi anlamlara gelen sözcükler kullanılması (örneğin Anadolu'da kimi yerde ebeye öcümün denmesi gibi); kimi oyunlarda cennet, cehennem, yanmak gibi sözcüklere rastlanması, oyunda yenilenin ölmesi, yeniden oyuna alınmasına sağaltılma gözüyle bakılması, oyunda belirli bir yere, özellikle kaleye tükürmek, ya da ebeyi seçerken ve oyuna başlama sırasını belirlemek için bir taşın üstüne tükürmek gibi eylem-

lerin ritüel ve simgesel anlamları bulunmaktadır.

Çocuk oyunları açısından kültürümüzün kökenlerine de inilebilir. Önce oyun terimlerinin incelenmesi bizi bu sözcüklerin kökendeki anlamlarına götürebilir, böylece oyunlardaki bu sözcükler yoluyla oyunun kendisinin eski işlevi ve toplumdaki yeri saptanabilir. Oyunların kendileri de böyle bir araştırmayla kökendeki işlevinin saptanması bakımından ilginç sonuçlar verecektir. Sözelimi Anadolu'da yaygın olan Dokuz Taş ya da Dokurcun oyununun Kırgız Kazaklarında ve Özbeklerde fal için kullanılan bir işlevi vardı. Kumalak denilen taşlar dokuz yere ayrılarak fala bakılıyordu. Gene Anadolu'da çok yaygın olan aşık oyununun kökenine inildiğinde, Türk göçebelerinin aşık kemiği ile fal açuklarını öğreniyoruz. Nitekim aşık kemiğinin bu işlevinin bugün Anadolu çocuk oyunları içinde bir ölçüde korunmuş olduğunu görüyoruz. Örneğin, Kırşehir'de Aşığım Ne Adam (Baht) adlı aşık oyunu bir kimsenin nasıl bir adam olduğu öğrenilmeye çalışılır. Gaziantep'ten Aşık Filan Ne Kişi oyunu da öyle. Gemerek'te sofra başında oynanan söyleşmeli aşık oyunu da böyledir. Nitekim aşığın yüzlerine verilen adlar da bunu kolaylaştırır: Şişkin yüzü = dok (tok); çukurlu yüzü = aç; alt = eşek; üst = bey. İstanbul'da oynanan aşık kişilerin nasıl biri olduğunu belirtir. Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut üzerine dev yapıtında Boğaç Han'ın daha beş yaşındayken meydana üç uşağıyla aşık oynadığını belirttikten sonra, Abdülkadir İnan, Profesör Faruk Sümer gibi bilim adamlarının araştırmalarına dayanarak, hükümdarların önemli bir savaştan önce nasıl aşık falına baktırdıklarına, önemli devlet kararlarında aşığın işlevi üzerine iki önemli örnek vermektedir. Eski bir inceleme de, Türklerde, Araplarda ve İranlılarda, tek bir aşık kemiğinin dört yüzünden her birine verilen adların toplumdaki dört katmanı gösterdiğini belirttiikten sonra, İran'da Farsça terimleriyle Latince anlamlarını şöyle gösteriyor:

Dodz = Supinum = Hırsız

Dihban = Pronum = Köylü

Vezir = Planum

Şah = Fortuosum

Aynı incelemede eski Yunanlılarda ve Romalılarda da aşık kemiğinin değişik yüzlerine tanrıların, ünlü kişilerin ve kahramanların adlarının konduğunu, en yüksek atış değerine de Venüs dendiğini öğreniyoruz. Oyun yanı sıra aşık kemiklerinin fal amacıyla da kullanıldığı yazılmaktadır.

Oyunlarda söz ögesi de gene oyunların işlevi ve eskiliğinin araştırılmasında yardımcı olur. Belli başlı dört ana söz türü vardır: Türküler, mani-

ler, tekerlemeler, yanılmaçlar, bilmeceler. *Oyun ve Büğü* kitabımda yalnız oyun tekerlemeleri için 12 değişik işlev saptamıştım. Bu tekerlemelerin kökenine gidildiğinde bunların işlevlerinin gene toplumun önemli ritüellerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, eski Türklerde tarantula gibi zehirli örümceklerin ısırıldığı kişileri sağaltmak için afsun okuyan arbayıcıların, bakışların iki afsun metni, bugünkü çocuk oyun tekerlemelerine sözcükler ve ölçü bakımından tıpatıp uymaktadır.

Sağaltma işlevine gelince, gerek dramatik oyunlarımızın, gerek bunun dışında kalan oyunların kökenleri Orta Asya ve Şaman kültürüne uzanmaktadır. Şamanın da en önemli işlevlerinden biri hastaları sağaltmaktır. Sağaltım işlevini Anadolu oyunlarında az da olsa buluyoruz. Burada 1979'da Amerika'da yayımlanan halk oyunlarımızın üzerine uzun bir incelemede yer alan iki örnekle yetineceğim: Bunlardan birincisi, çocukların belirli günlerde ateş üzerinden atlamalarıyla ilgilidir. Bu tür oyunlar çok yaygındır ve bunun bir arınma uygulaması olduğu bilinmektedir. Ancak Burdur'da çocukların Büyük Paskalya'da (aslında Paskalya ile de bir Hristiyanlık uygulaması ve inancı sayılmamalı; Anadolu'da Betlem denilerek çok yerde Hristiyan olmayan halkça da kutlanmaktadır) oynadıkları Hasır Küfrü'nde eski küfe ve hasır eskisi yığılarak ateşe verilir ve bu ateşin üzerinden atlayarak şu iki dizeyi söylerler:

İnem inem izine

Hep günahlarımız cavurun gızine.

Alevler söndükten sonra, çocuklar ateşin külünden birer parça alırlar ve tırnaklarının yanlarına sıvarlar; bununla tırnakta ezi dedikleri şeyin bir daha çıkmayacağına inanırlar. Görülüyor ki, arınmanın yanı sıra bu örnekte oyunun sonucunda bir sağaltma bilinci bugün de yaşamaktadır.

İkinci örnek Tarsus yöresindendir. Belki uygulamanın kendisi bir oyun değildir, ama yapılışı cirir gibi at üstünde değnekle oynanan oyunların bir taklididir. Amaç beldeki ağrı ve sızıları sağaltmak için hastanın (ya da hastalığın) korkutulmasıdır. Biri, ucuna mısır püskülü ya da bir mendil bağlanmış uzun bir sopanın üstüne ata biner gibi biner. Ayrıca elinde bir sırık vardır. Hasta karşıda oturur, arkası dönüktür; sırtına, hamur açmak ya da üzerinde yemek yemek için kullanılan yuvarlak bir tahta hedef olarak yerleştirilir. Halk sorar: "Nereye gidiyorsun?"; yanıt "Yaylaya"; yine sorulur "Ne yapacaksın?"; yanıt "Sızıyı vurmaya gidiyorum." Bu söyleşmeden sonra yapma at üzerindeki binici, elindeki sırığı mızrak gibi hastaya atar, sopa hamur tahtasına çarpıp gürültülü ses çıkarır. Bu yirmi kez yinelenirse hastalığın geçeceğine inanılır.

Mangala Oyunu

Bu bildirinin kapsamı içinde tüm çocuk oyunlarımızı incelemeye olanak bulunmayacağı doğaldır. Tek bir örneğin üzerinde durarak çocuk oyunlarının önemini bu örnekten çıkarmak daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Bunun için seçilen örnek mangala ya da mankala oyunudur. Doğu oyunları üzerinde 17. yüzyılda bir kitap yazmış olan Profesör Thomas Hyde 1694 tarihli *De Ludis Orientalibus* yapıtının Türk oyunlarını tanıttığı bölümünde mangala oyununa da yer vermiştir. Aşağıda da görüleceği gibi Anadolu'nun çeşitli yerlerinde değişik adlar altında oynanan oyunun kimi yerlerde gene mangala adıyla oynandığını biliyoruz. Örneğin, Gaziantep'teki oyunların adları verilirken mangala adına da rastlıyoruz. Mangala sözcüğünün Arapça taşıma, aktarma, geçirme, bir şeyi başka bir yere götürme anlamına gelen ve Türkçe'ye girmiş olan "nakl" ve türevlerinden geldiği ileri sürülmektedir. Bu açıklama sürekli taşların bir gözden ötekine aktarılmasına dayanan bir oyun için uygun düşmektedir. Ancak başka yorumlar da yapılabilir. Dilimizdeki kökeni bilinmeyen ve en küçük asker birliği anlamına gelen "manga" sözcüğünde askerlerin sıralanışı ve bu en küçük birimin genellikle 14 kişi olması bakımından mangala oyununa uyduğu gibi, mangal sözcüğü de bu oyundaki taşların konduğu çukurlara çağrışım yapmaktadır.

149

Mangala oyununun önemi aşağıda saydığım şu özelliklerinden gelmektedir:

1. Oyunun çok eski oluşu: Kimi incelemecilere göre oyunun bin yıl ile üç bin yıl gibi bir eskiliği vardır. Arkeolog Flinders Petrie, Mısır'da İÖ 1400 yıllarından kalma 3 sıralı ve 14 delikli bir mangala tahtası bulmuştur. Seylan Adası'nda da İÖ ilk yüzyıllara dayanan benzeri delikler bulunmuştur. Habeşistan'da İS 7. ya da 8. yüzyıldan kalma kaya üstüne oyulmuş mangala delikleri bulunmuştur. Eskiliği konusunda daha başka örnekler de vardır. İslam dünyasında da bu tür bilgiler için 10. yüzyıldan kaynak kitap olan Ebül Ferec'in *Kitap-ül Eghani*'sinde bu oyuna rastlanmaktadır ve "on dört" diye bilinen bir oyunla özdeşleştirilmektedir.

2. Oyunun yaygınlığı: Oyun hemen her kıta üzerine yayılmıştır. İki sırada ya da dört sırada oynanmasına göre (ya da aşağıda gösterileceği gibi başka kümeler bakımından ayrılabilir) değişik adlar ve oynanış biçimleriyle pek çok yerde görülür. Örneğin Seylan'da çanka ve naran, Hindistan'da çonkak, Filipinler'de çunkajon, Suriye'de l'ab-ı Mecnun ya da l'ab-ı aklî, Bali'de medjiwa, Malezya'da dakon, Habeşistan'da gabatta ya da madji, Afrika'da wari, toee, bau, kubuguza, mungala, mangal, kale vb,

San Domingo'da çuba vb. Oyunun bu büyük yaygınlığına ilk değinen 1894'te Stewart Culin olmuştur. En azından şu ülkelerde görülmüştür: Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Hindistan, Maldiv Adaları, Bangladeş, Seylan, Zaire, Malezya, Tayland, Vietnam, Moğolistan, Çin, Endonezya, Filipinler, Habeşistan, Somali, Kenya, Mısır, Moritanya, Senegal, Zambia, Sierra Leone, Liberya, Mali, Guyana, Antiller, Haiti, Zengibar, Sudan, Tanzanya, Uganda, Rwanda, Burundi, Malawi, Rodezya, Güney Afrika, Brezilya, Nijerya, Niger, Togo, Fildişi Sahili, Yukarı Volta, Kamerun, Gabon, Madagaskar, Gine, Ghana, Dahomey, vb. Bu arada sözgeli mi Kırgızistan'da da görülmüştür. Gerek Anadolu ve gerek Azerbaycan'da oynanmış olduğunu aşağıda göreceğiz.

Nitekim 1978 yılının aralık ayında Hindistan'da katıldığım 10. Uluslararası Antropoloji Kongresi'nde Oyun Antropolojisi panelinde mangala üzerine bir bildiri okuyan ve dost olduğum, Kenya'dan üniversite öğretim üyesi Philip Townshend, Türkiye'de oyunun yaşadığını, hele bir türünün Afrika'dakilere benzediğini öğrenince bunun çok şeyi değiştirebileceğini söyledi. Çünkü yıllardır bu konuda çalışırken geliştirdiği kurama göre oyun, Doğu Afrika'dan büyük olasılıkla Habeşistan'dan çıkmış, buradan özellikle esir ticaretiyle başka yerlere yayılmıştır. Ancak Türkiye'deki türlerini öğrendikten sonra oyunun Asya kökenli olabileceğini de önemli bir olasılık gibi görmeye başladı.

3. Oyun, özellikle çocuk bakımından onun çeşitli yetilerini ve becerilerini geliştirecek niteliktedir: Bir zekâ savaşımıdır. Philip Townshend'in kongredeki bildirisinde belirttiği gibi, bir toplumda kişilerde en çok beğenilen ve örnek alınan niteliklerden şu yedisi mangala oyunuyla ilgilidir:

a. Kurnazlık: Oyunun stratejisini planlamak ve oyun kurallarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek.

b. Uyanıklık: Karşısındakinin kurnazlığına karşı savunma ve önlem.

c. Önceden görme: Hazırladığı oyun manevrasına karşı hasmının tepkisini kestirebilme yeteneği.

ç. Esneklik: Beklenmedik durumlarda hemen tepki gösterebilme yeteneği.

d. Direnme: Tüm şaşırtmalara karşı kendi planını sonuna dek sürdürebilme yeteneği.

e. Sağgörü: Özellikle Mangala oyununda her zaman plan ve gücünü

gizleyebilme yeteneği.

f. Bellek: Hasımının sağgörüsüne karşın, onun durumunu ve gücünü ne denli saklarsa saklasın kestirebilme yeteneği.

4. Oyunun bir toplumun kültür birikiminin tanınmasında ne denli önemli olduğunu yazının başında belirtmiştim. Bugün antropologlar bu görüşü benimsemişlerdir. Bir toplumun incelenmesi, o toplumun oyunları inceleme kapsamı içine alınmadıkça eksik kaldığı gibi, hangi yaştan olursa olsun oynamayan insan da önemli bir boyutundan yoksun kalmıştır denebilir. İşte mangala oyunu bu bakımdan en iyi bir örnektir. Yalnız iki kişinin değil, iki takımın da oynayabileceği mangala oyunları vardır. Bu durumda çukurların sayısı her sırada 36 ve daha çok olabilir. Kimi kez iki köy ya da kabile arasında da oynanmaktadır. Toplumların durumuna göre oyunun olumlu ve olumsuz etkileri vardır. Dengeli ve barış içindeki toplumlarda yapıcı bir öğedir; toplumsal birliği ve dayanışmayı sağlar. Ama daha az dengeli ya da bunalım içindeki toplumlarda bunun tam karşıtı bir etkisi vardır. Bu toplumlarda daha çok başkanların, olgun yaşlı erkeklerin oyunudur. Kimi toplumlarda ise önemli bir eğitim aracıdır, toplumsal değer yargılarını ve büyüklere saygıyı öğretir. Buna bağlı ritüeller de vardır. Profesör Townshend'in bildirisinde Afrika'dan çok ilginç örnekler buluyoruz. Sözgelimi yeni bir kral tahta geçerken mangala oynaması, oyun için gerekli tohumları belirli bir ağaçtan toplaması ve yurttaşlarından kimseye yenilmemesi gerekir. Kimi yerde ise kabile başkanı olacak iki aday arasında mangala oynanır, kim kazanırsa başkan o olur. Gene Afrika'da oyuna kiso-lo ya mungu (=Tanrı oyunu) denmektedir. Ve oyundaki çukurlarla üründe bolluk ve yeterli yağmur yağışı arasında bir ilişkiye inanılmaktadır. Kimi Afrika toplumlarında mangala oyunu bir dersle erıştırme töreninde oğlan çocuklarına öğretilir. Guyana yerlileri bir ölünün ardından mangala oynarlar, ancak mangala tahtası ölü yeğlediğinde değişik bir biçimde olur, böylece ölü tedirgin olmaz ve gelip mangala oynamaya kalkmaz. Gene Afrika'da mangala için şu ilginç gözlemlere rastlıyoruz:

- Kadınlar genellikle oynamaz; kimi kabilelerde kadınlara yasaklanmıştır.
- Çiftçiler işlerinin daha az olduğu özellikle kurak mevsimlerde oynarlar.
- Özellikle işi beklemek, gözcülük olan kişiler daha çok oynarlar: Çobanlar, nöbetçi askerler, yol bekçileri, işi olmayanlar, yaşlılar, sakatlar, çocuklar, kentlerde işsizler.
- Oyunu, kadınların ve başka etnik kesim insanların çalıştığı ağaçlı bozkırlar ve dağlık yerlerdeki halk daha çok oynar.

- Oyun daha çok kral saraylarında kral çevresindekilerce oynanır.
- Oyun ölünün ardından yas döneminde ya da sünnet olanların yaralarının iyileşmesinin beklendiği dönemlerde oynanır.
- Kimi toplumlarda kumar gibi oynanması kesinlikle yasaklanmıştır.
- Buganda'da yüksek yargıç duruşmayı izlerken mangala oynamaktadır.

5. Mangala çağdaş kentsel yaşamda yaygınlaşıp sevilecek bir oyundur. Avrupa ve ABD'de tavla ve başka oyunlarda olduğu gibi mangalaya da ilgi artmıştır. Oyunun Avrupa'da ilkokullara ders olarak konması düşünülmüştür. Matematik eğitiminde yardımcı olduğu görülmüştür. Nitekim Rodezya'da Kalangaların mangala oynadıkları için hesapta çok üstün oldukları gözlemlenmiştir. Gerçekten dikkatin yoğunlaştırılması, iyi bir bellek ve sezgisel matematik yetisi geliştirmesi bakımından çocuklar için en iyi kafa temrini olarak görülmüştür.

Aşağıda görüleceği gibi Anadolu'da çeşitli adlar altında ve çeşitli bölgelerde oynanan mangala, daha pek çok geleneksel oyunlarımız gibi kentlere tanıtılır ve özendirilirse çocuklarımıza dışarıdan aktarılmaya yabancısı oyunlar değil, kendi ulusal kültürümüzden kaynaklanan oyunlar sunmuş oluruz. Milli Eğitim Bakanlığı ile yetkili kuruluşlarının konuya ivedilikle eğilmeleri gerekmektedir. Tanıtılıp yayılmasında da televizyon yardımcı olabilir. Mangala oyununun genel çizgileriyle oynanışı şöyledir: Çoğunlukla iki kişi oynar. Toprağa ya da bir tahta üzerine iki, dört ve kimi durumda üç sıra çukur yapılır. Ve gene sayısı oyunların türlerine göre değişen tohumlar, taneler ya da taşlar vardır. Seçilen bir delikteki tohumlar teker teker öteki deliklere dağıtılır. Gene belirli kurallara göre oyuncularından biri hasmının bir ya da iki çukurundaki tohumları ele geçirebilir. Bu el koyma hakkı çukurun dolu veya boş olmasına ya da son tohum konulan çukurun durumuna göre değişir. İki sıra mangalada her oyuncunun bir sırası vardır ve sırası gelince gerek kendi sırası, gerek karşısındakinin sırasının çukurlarının tümünü dolaşır. Dört sıralı olanda her oyuncunun iki sırası vardır, yalnız kendi sırasındaki çukurları dolaşır.

Dama, satranç, tavla gibi çeşitli kuralları olan mangala oyununun iki sıralı olanı, ele geçirme bakımından beşe ayrılabilir:

a. Oyuncu, belirli bir sayıdaki tohumları hasmının bir çukurunda tamamlarsa, bu çukuru ele geçirmiş olur ve buraya ilerde konulacak tüm tohumların sahibi olur.

b. Yukarıdaki gibidir, ancak çukuru değil içindeki taşları ele geçirir ve

kazançlı olarak bir yana koyar.

c. Ele geçirme yoktur, yalnız bir çukurdan elde edebildiği kadar taş toplayabilmek için bu çukurdan sık sık geçer.

ç. Oyunculardan biri elindeki son taşları kendi boş çukurunda bitirirse, hasmının karşıt çukurundaki taşları alır.

d. Bir oyuncu elindeki taşları en son boş bir çukurun karşısındaki çukura boşaltırsa, bu boş çukurdan sonraki çukurdaki taşları ele geçirir.

Kimi yerlerde (Batı Afrika ve Moğolistan gibi) (b) türünde mangalada eldeki son taş başka taşların bulunduğu çukura konursa, buradaki taşlar alınıp oyun sürdürülmeyp, sanki çukur boşmuşçasına orada kalınır.

Aşağıda Türk örneklerine geçmeden Mısır'da geçen yüzyılda oynanan mangala oyununu görelim. Bu bir tavla gibi menteşe ile ortadan katlanan iki tahtadan oluşur. Beyt denilen 12 çukur bulunmaktadır. Ayrıca yetmiş iki tane küçük deniz kabuğu olur. On iki beytten altısı bir oyuncunundur, öteki altısı ise hasmınındır. Birinci oyuncunun sırasındaki çukurlara A, B, C, D, E, F, ötekininkilere ise f, e, d, c, b, a, dersek, kabuklar her çukura eşit dağıtılmış olsa, her çukurda 6'şar kabuk olacaktır. Ancak oyuncular bu dağıtımı eşit yapmazlar, genellikle en az her çukura dört koyarlar.

153

Şimdi Türkiye'deki mangala oyunlarına bir iki örnek verelim. Safranbolu ve köylerinden oynanan altiev adlı oyunda toprağa, altı bir yana altı bir yana olmak üzere birbirine koştur on iki çukur açılır. Bunlara kale denir. İki hasım için ayrı renklerde taşlarla oynanır. Erzurum'un Olur İlçesine bağlı Oğuzkent köyünde oynanan mangala oyunu çok değişiktir. Afrika'daki mangalalara benzer. Oyunun adı "pıç"tır. Oyun iki kişiden beş kişiye kadar oyuncularla oynanabilir. Fasulye ya da mısır taneleriyle oynanır. Çukur yoktur, her oyuncu 36 fasulye alır, önlerine on ikişerlik üç yığın yaparlar, bu yığınlar kuy denilir. Oyun Ilgın'da meneli taş adıyla oynanır. Kapatılan menelere kadı denir. Muğla/Ula'da evcik adıyla oynanır. Oyunda ev denilen beşer çukur vardır, çukurun boşalmasına kör olma denir. Oyun yirmi beşer taşla oynanır. Azerbaycan'da mangala oyunu merəköçdü adıyla oynanır. Oyuncu iki veya dört olur. Her birinin üç çukuru, meresi olur. Her oyuncu 21 taş alır, ve her çukuruna yedişer olarak dağıtır.

Oyuncaklar

Önemli bir konu da oyuncaktır. Oyuncaklar oyunlarda kullanılan araç ve gereçlerden ayrıdır. Anadolu köy çocukları kendi oyuncaklarını kendileri yaparlar. Bunlar ilkindir, ama yaratıcılığa dayanan, özgün oyuncaklar-

dır. Hele bunların türlerine göre ya da yörelere göre değişen adları öyle zengindir ki, dil folkloru bakımından eşsiz bir kaynaktır. Çocukluğumda tüm dünyayı kaplayan bir yo-yo salgını vardı. Yo-yo çeşitli madenlerden yapılan yassı, yuvarlak bir nesne olup çevresinde makara gibi ip sarmaya yarayan yuva vardır. İp buraya sarıldıktan sonra aşağıya bırakılınca kendiliğinden çözülürken dönerek aşağı iner, sonra bu hızla yeniden ip çevresinde sarılarak yukarıya doğru çıkar. Sözelimi bu oyunu Gaziantep'te çıkşa (çıkşağı) adıyla buluyoruz. Uçurtmalar da çok yaygın ve çeşitlidir. Çıtalı uçurtmalar, altı köşe, dolap, tayyare ya da sallabaş, balon gibi adlar alır. Çıtasız olanların içinde sıçan, galaygan sayılabilir. Uçurtma için şu adlara da rastlıyoruz: Cergen, kalkan, kayrak, kuş, okleli, puçuk, tahtalı kuş, uçurak, yelleme. Havaya uçurulan oyuncaklar yalnız uçurtmalar değildir. Örneğin, Çorlu/Tekirdağ'da görülen cıvga, Kütahya'da diğa adıyla görülen oyuncak buna örnek verilebilir. Topaç da çok yaygındır, birçok türleri vardır. Topaç'ın yetmiş aşkın adı bulunmaktadır. Ses çıkaran oyuncaklar ve çocuk çalgıları da şingirdak, şakırdak, şakıldak, düllük, boru, çukçuk, bizbıldık, cambuna, fişkırık, hotdak, huttuk, sipsi, sundurga, zimbon vb adlar alır. Bir başka tür, kuş avlamak ya da çocukların birbirlerine taş veya başka nesneler atmak için kullandıkları atıcı oyuncaklar çok zengindir: Sapan, atamba, atkış, kalafat, sempirel, kütlek, taktaki, patlangaç, kubur, çakmalı, vb adlar alır. Bununla ilgili olarak küçük hayvanları tutmak için tuzaklar, kapanlar, ökseler de oyuncak türleri arasındadır. Kız çocuklarının bebekleri, su fişkirtan oyuncak, yayık, pervaneli dönen oyuncaklarla çeşitli türler gösterir.

Elde oynanabilen bu oyunların yanı sıra, çocukları taşıyan, onları sallayan, döndüren, indirip kaldıran "büyük oyuncaklar" diyebileceğimiz oyun araçları vardır, bunların kiminden büyükler de yararlanır. Saklambaş, tahterevalli, dönme dolap, atlı karınca gibi. Bunların en ilginç hem tahterevalli gibi inip çıkan, hem atlıkarınca gibi dönen "çıkıncak"tır. Bu 4,5 m boyunda bir direğin yere tutturulması ve bunun ekserine gene 4 m boyunda dönen, yere yatay bir direğin konmasıyla yapılır. Bu yatay direğin iki ucunda elle tutulacak ağaç ve ipler vardır. Bununla çok hızlı dönebilir, öyle ki buna sürekli dayanabilmek için yarış bile yapılır. Muğla/Ula'da bunun adı "çingirdak"tır. Aslında bu Anadolu'da çok yaygındır; şu adlar altında buluyoruz: Çingırak, cingirdak, cingilak, cingallak, cingırık, cingirlak, cızlağı, cızzak, çıkıncık, çıkırık, çıkıncak, cingirdak, cingırçak, gıcıran, çöğmen, çöylençok, cingurçek, cingurluk, çöğlençüş, gancırdak, höylençüş, gıldırgaç, gıcır, kıcırlık, zıvkaç, zatlanmak. Aslında bu sözcüklerin kimi aracın dönüşünden ötürü, kimi de iki tahtanın birbi-

rine sürtünmesinden çıkan sestten ötürü konmuştur. Tahterevalli buna benzediği gibi, çok yaygındır. Gaziantep'te tahterevalliye höngülmeç denir. *Söz Derleme Dergisi*'ne göre Anadolu'da çeşitli bölgelerde tahterevalli için kullanılan sözcükler şunlardır: Ağdınış, ağdırmaç, bızlanguç, cıngırak, cıngırdak, cöyrölce, çöğdürmeç, dalav, gıcirtma, gıncarayık, gıngıraç, gıngırıc, hüngülmek, kincırık, kunkıraç, sekmecik, zingılhuç, zingircik, zingırgeç, zorbana. Bu sözcüklerin kimi atlıkarınca için kullanılır; ayrıca açığaz, züvelek sözcükleri vardır. Çıkracık ise dönme dolap karşılığı olarak da kullanılır.

Salıncağa gelince, bu türün en sevileni, en yaygın olanıdır. Ayrıca oyunları, göreneklere de vardır. Özellikle Hıdrellez salıncak vesilesidir. Konya'da kızlar Hıdrellez'de salıncak sekmesi oyununu oynarlar, salıncakta sallanırken türküler söylerler. Burada bebeklerin uyuması için yapılan salıncaklar da düşünülmelidir. *Söz Derleme Dergisi* çeşitli bölgelerden salıncak için şu sözcükleri veriyor: Aylıncak, çaşnak, çıvıncak, çingil, çongurdeş, çüvüncek, gıcirdak, hanak, hıllangaç, hıllangıç, höllen, hüller, ılancak, ılınçak, ılınçaç, ılınkaç, ıngırcak, sallangaç, sallangıç, salma, tümecek, uçak yelbeşiği, salıncak halkası -mankaşa, salıncak kurmak- çuğun-durmak, salıncak yatağı- tilâr.

Bu sayılanlar içinde salıncak, çeşitli kültürlerde büyüsel ve kuttörenselle amaçlar için en çok başvurulan oyuncak olmuştur; hasta sağaltmak, kötücül ruhları kovmak, üründe bolluk sağlamak gibi. Buna değişik kültürlerden bir iki örnek verelim. Kuzey Afrika'da kayısıların büyümesi için gün-tün eşitliğinde salıncakta sallanılır. Thailand'da Brahmanlar büyük salıncaklarda sallanırlar; salıncakta sıkı durulursa kötücül ruhlar üzerinde zafer kazanılacağına inanılıyor, böylece bolluk sağlanıyordu. Letonya'da salıncakta ne kadar yükselebilirse ürün de o denli bol olur. Selebes Adaları'nda genç kızlar ürün devşirme sırasında salıncakta sallanırlar. Nepal'de pirinç ürünü devşirildikten sonra salıncakta sallanılır, uçurtma uçuurur. Saravak'ta Dayaklar ürün devşirildikten sonra ürün bozulmasın diye, Bengal Körfezi'ndeki adalarda iyi balık avlamak için salıncakta sallanılır. Afganistan'ın kuzeydoğusunda Dardistan'da çocuklar Nevruz'da ve bayramlarda salıncakta sallanırlar. Bihar'da genç kadınlar yağmur mevsiminde evlerinde salıncakta sallanırlar. Hindistan'da rahipler kötülüğü kovmak için Tanrı Krişna adına salıncak festivalinde salıncakta sallanırlar. Estonya'da yaz gündönümünde kızlar güneşi hareket ettirmek için, Kuzey Borneo'da ise hekim büyücüler hastanın evi önünde onu iyileştirmek için salıncakta sallanırlar. Malezya'da hastayı iyi etmek için evinin

önüne salıncak kurulur. Orta Avustralya'da serseri ruhları mezarlarına göndermek için salıncağa başvurulur. Roma'da bir savaşta kaybolan Latium Kralı Latinus'u bulmak için salıncaklara binilir. Eski Atina'da yıllık salıncak şenliği vardı, bu şenlik Baküs ve İkarus'la ilgiliydi ve üzüm-lerin olgunlaşması için yapılırdı. Ayrıca intihar, özellikle kendini asarak intihar salgınına önlemek için salıncağa başvuruluyordu.

Osmanlılarda salıncak, dönme dolap, atlı karınca gibi büyük boy oyun nesneleri çok gelişmişti. Bu bakımdan Avrupa'dan da ileriydik. Avrupalılar 16. ve 17. yüzyılda bunların resimlerini yayınlamışlardır. Ayrıca bayramlarda kurulan bu tür araçlarda kimi yarışmalar, oyunlar da düzenleniyordu. Örneğin büyük salıncakların tepesine yemişler asılır, kim en çok yükselip bunları koparabilirse kazanırdı. Buraya alınan bir 15. yüzyıl resminde bir çarkla yatay olarak dönenler aşağıda duran birinin kavuğunu devirmeye çalışırlar, ancak o da elindeki sopayla bunu savuşturmaya çalışır. Bu eski resimlerde gördüğümüz bir özellik de, salıncak, dönme dolap gibisinden bu büyük oyuncakların ayrılmaz iki ögesi vardı; bunlardan biri bu dönmelere, sallanmalara eşlik yapan bir çalgıcı topluluğu, öteki ise para karşılığında onlara güzel kokular püskürtenler.

Buraya aldığımız 1702 tarihli bir gravür konumuz bakımından çok ilginçtir. 1699'da Karlofça antlaşmasından sonra iki imparatorluk arasında ilişkileri düzeltmek için İbrahim Paşa Viyana yakınında Leopoldstadt'a elçi olarak gönderilmişti. Resimde solda elçinin çadırı, onların önünde bir güldürü gösterisi yapılmaktadır. En sağdaki çadırda ise mehter müziği bulunuyor. Sağ alt köşede matrak oyunu, sağ üst köşede kılıçla gösteri yapanlar, sol üst köşede dansçılar görülüyor. Ortada iki salıncak, bir iki tahterevallî, bir de atlı karınca türünden bir dönen çark görülüyor. Bu gösteriler bir kezlik değildi. Hemen her gün Viyanalılara gösteriliyordu. Nitekim Viyana elçiliğinde yazmanlık yapmış Evliya Çelebi de *Seyahat-name*'sinin yedinci cildinde bunu belirtmektedir.

Ancak konusu çocuk olan bu sempozyumda gösterilen resimlerin çoğunda çocuklar yerine büyükler yer almıştır. Bir bakıma her yetişkinin de bir çocuk yönü vardır ve en büyük çocuk olan Atatürk'ü de salıncakta sallanırken gösteren resim bunun kanıtıdır.

1979 yılı Dünya Çocuk yılıydı. Fransa'nın resmi dergisi *France Information*'un Ocak-Şubat 1979 tarihli sayısında bir yazının başlığı uyarıcıdır: "İnsan oynadıkça insan olur".

KAYNAKÇA

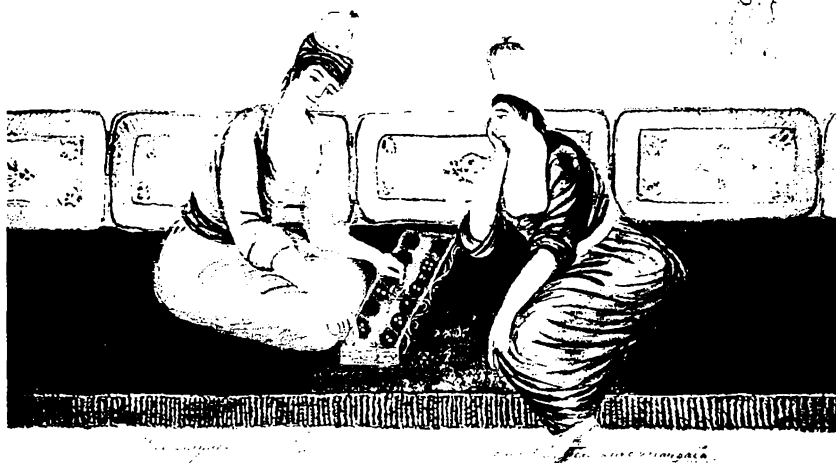
And, Metin. *Oyun ve B   . T  rk K  lt  r  nde Oyun Kavramı*. İstanbul 1974.

And, Metin. "Some Notes on Aspects and Functions of Turkish Folk Games", *Journal of American Folklore*. Ocak-Mart 1979, ss. 44-64.

And, Metin. "  ocuk Oyunlarının K  lt  r  m  zde Yeri ve   nemi", *Ulusal K  lt  r*. Nisan 1974, ss. 43-66.

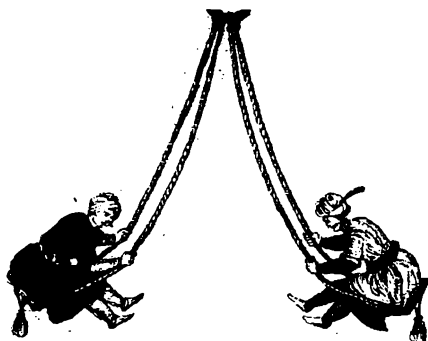
Frazer, Sir James George. *The Golden Bough*. London 1955, III. Baskı I-XIII cilt.

Townshend, Philip. "Autour du jeu 'Mankala'", *Zaire Afrique*. no. 105, Mayıs 1976.

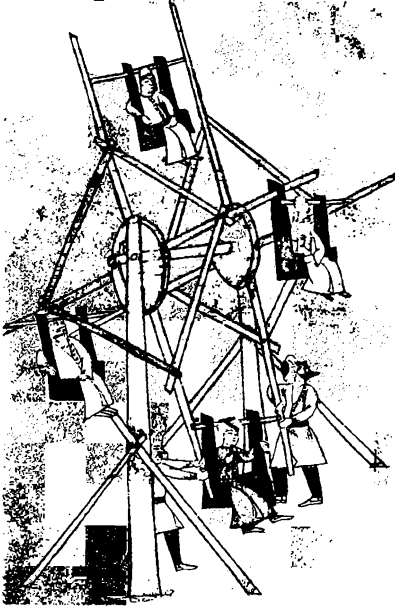
Mangala oynayan Türk kadını (18. yüzyıl çarşı işi resim)

158

*17. yüzyılda müzik
eşliğinde salıncak
(Paris,
Bibliothèque
Nationale)*

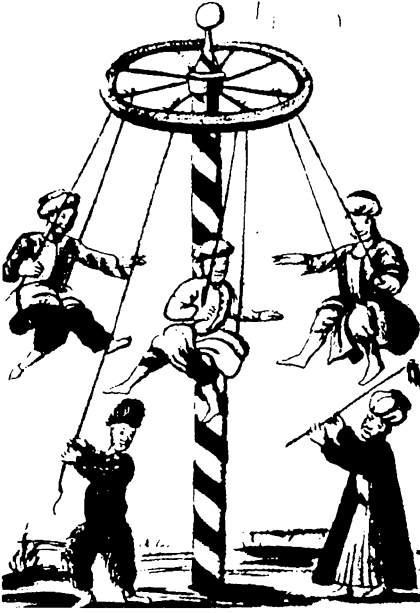
ife: del modo, che si biscolano i Turchi le tre Feti
del suo Bairano .

17. yüzyılda bir
dönme dolap
(Franz
Taeschner'den)

17. yüzyılda bir
salıncak.

15. yüzyılda bir yatay döner çark. Burada dönenler aşağıdaki adamın sarığını düşürmeye çalışıyorlar, o da elindeki sopasıyla kendini koruyor.

16. yüzyılda müzik eşliğinde salıncak. Sallananlar yukarıdaki yemişleri koparmaya çalışıyorlar (Schweigger'den)

1702'de Viyana yakınında Leopoldstadt'ra Türk elçisinin önünde Türk eğlenceleri
(18. yüzyıl gravürü, Viyana Nationalbibliothek).

Salıncakta
sallanan
Atatürk.

T

arihin seçkinlerin öyküsünden ibaret olmadığına inanan toplumsal tarihçiler, günümüzde, sınıfına, ırkına, dinine, cinsiyetine, yaşına bakılmaksızın bütün insan gruplarını içeren bir tarih bilimi oluşturmaya koyuldular. Çocukların görece güçsüz ve sessiz bir grup olmaları onların yazılı tarihten dışlanmalarını gerektirmez diye düşünüyorlar. 23-24 Nisan 1993'te düzenlenen Toplumsal Tarihte Çocuk Sempozyumu, ülkemizde işte bu alanda yapılan ilk çalışma, bu kitap da aynı konuda dilimizdeki ilk yayın. Çocukluğun tarihi arkeolojik eserlerde, gravürlerde, fotoğraflarda, tiyatro oyunlarında, şenliklerde, çocuk yayınlarında, giysilerde, oyuncaklarda, oyunlarda araştırılıyor. Ama önce, bu tarihin incelenmesine kuramsal bir temel hazırlayarak...

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 975-333-010-3